

Archaeologia Mediaevalis

*Kroniek
Chronique
29
Gent 2006*

Gent 2006

17/03/2006

*Kunsthof Sint-Pietersabdij
Onze-Lieve-Vrouw-Sint-
Pieters*

18/03/2006

*De Zwarte Doos
Dulle-Grietlaan 12
9050 Gentbrugge*

Archaeologia

Mediaevalis

29

29/2006

Redactie / Rédaction / Redaktion :

Marie Christine Laleman
Geert Vermeiren

Met medewerking van : avec la collaboration de / in Zusammenarbeit mit :

- Dienst Stadsarcheologie, Stad Gent
- Direction des Monuments et des Sites, Bruxelles-Capitale / Directie Monumenten en Landschappen, Brussel-Hoofdstad
- Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel / Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles
- Division du Patrimoine (Ministère de la Région Wallone), Direction de l'Archéologie, Namur & Service de l'Archéologie en province de Namur
- Provinciebestuur Oost-Vlaanderen
- Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed, Brussel
- De Geschiedkundige Kring "Het graafschap Jette" / Le Cercle Historique "Le Comté de Jette"
- Musée National d'Histoire et d'Art, Grand-Duché de Luxembourg
- L'Association pour les fouilles archéologiques nationales (A.F.A.N.), Lorraine-Metz
- Institut National de Recherches Archéologiques Préventives (INRAP)

Omslag / Couverture / Titelblatt :

Kruisigingscène op de westelijke wand van de zuidelijke grafkelder in de Sint-Ghislenuskerk te Waarschoot (O.-VI.)
(foto B. Acke)

Gent 2006

17/03/2006

*Kunsthof Sint-Pietersabdij
Onze-Lieve-Vrouw-Sint-
Pieters*

18/03/2006

*De Zwarte Doos
Dulle-Grietlaan 12
9050 Gentbrugge*

Archaeologia Mediaevalis

29

Archeologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in België en aangrenzende gebieden

Archéologie du Moyen Âge et des Temps modernes en Belgique et régions limitrophes

Mittelalterliche und Neuzeitliche Archäologie in Belgien und Nachbargebieten

Demeter Stéphane (DMS Bruxelles-Capitale)

De Meulemeester Johnny (MRW Namur / Universiteit Gent)

De Poorter Alexandra (KMKG Brussel)

Henderickx Liliane (MRW Namur)

Hendriks Johan (Stad Breda)

Laleman Marie Christine (DA Stad Gent)

Matthys André (MRW Namur)

Bis-Worch Christiana (MNHA Luxembourg)

Verbrugghe Geert (INRAP Châlons-en-Champagne)

UMR-7002, LAM-Est (Université de Nancy)

Vermeiren Geert (DA Stad Gent)

(eds)

AMEELS VERA

Onderzoek naar het middeleeuwse kasteel van Pamele/Oudenaarde (O.-VI.)

Naar aanleiding van de afbraak van het 19de-eeuwse klooster en rusthuis H. Familie en het daaropvolgende nieuwbouwproject, onderzocht de cel Registratie en Inventarisatie Oost-Vlaanderen (VIOE) de restanten van het voormalige kasteel van de heren van Pamele/Oudenaarde. Het onderzochte perceel is gelegen op de hoek van de Kasteelstraat en de Margaretha Van Parmastraat (Oudenaarde) langsheen de Schelde.

Het archeologisch onderzoek had tot doel de vrijkomende funderingen van het 13de-eeuwse kasteel te registreren, de gracht omheen het kasteel te localiseren en de zone buiten de gracht aan een verkennend onderzoek te onderwerpen. Het was ook de bedoeling te controleren of er mogelijk sporen van de oudere burcht op het terrein aanwezig waren.

De exacte locatie van de *turris Aldenardensis*, zoals voor het eerst vermeld in 1064, is tot op heden immers niet gekend. Deze donjon, gebouwd als de tegenhanger van de burcht van Enname, speelde na de val van Enname een belangrijke rol in de stadsgroei van Oudenaarde.

Het kasteel, gekend aan de hand van een aantal cartografische bronnen, werd reeds eerder in de 13de eeuw gesitueerd op basis van de architecturale vormgeving. Het kasteel werd afgebroken in 1786 en het terrein werd vervolgens verkaveld.

Gedurende maanden augustus en september 2005 werd de fundering in Doornikse kalksteen van één van de uitspringende torens en een stukje van de afsluitende weermuur vrijgelegd. De bewaarde restanten van de torenfundering bevonden zich op 2 m onder het huidige oppervlak. Sporen van vloerniveaus (op het kelderniveau na), van opstand of van het oorspronkelijke maaiveld ontbreken volledig.

Een indrukwekkende funderingsopbouw kwam tevoorschijn. De basis van de fundering bestond uit dicht tegen elkaar ingeslagen aangepunte houten stammetjes. Deze paaltjes waren zo'n 60 à 70 cm lang. Op de paaltjes werden grote platen uit Doornikse kalksteen gelegd, zo'n 5 lagen dik, waarop de torenfundering verder werd opgebouwd. De zeer natte alluviale ondergrond vormde de aanleiding voor een dergelijke constructie.

De torenfundering meet 10 m in diameter (buitendiameter). De muurdikte is assymetrisch en varieert van 2 meter aan de kasteelzijde tot 3 m aan de grachtzijde. Binnenin de toren gebeurde de opbouw met regelmatig gekapte Doornikse blokken, aan de buitenzijde door middel van grote Doornikse platen.

In de westzijde van de torenfundering was een trap uitgewerkt waarvan slechts de onderste drie treden bewaard bleven. Het vloerniveau in de kelder bestond uit schuin naast elkaar geplaatste Doornikse blokken. In dit vloerniveau zaten twee kuilen die vermoedelijk als een soort verzinkput fungeerden.

De hoge grondwaterstand en vooral de toevoer van oppervlaktewater via de losse puinvulling in de omliggende gracht bemoeilijkten de opgraving aanzienlijk. Er werd dan ook voor geopteerd om de afvallen die in de kelder van de toren aangetroffen werden, integraal uit te zeven op 5 en 2,5 mm.

De vulling van de zgn. verzinkputten bevatte in hoofdzaak grijs aarwerk, dat in combinatie met hoogversierd aardewerk en protosteengoed, toe te schrijven is aan het einde

van de 13de - eerste kwart van de 14de eeuw. Een sterk houtskoolrijke kleiige lens dekte het ganse vloerniveau binnenin de toren af. Opvallend zijn de massaal aanwezige, grote stukken houtskool in deze context. Dit pakket, dat ook een aantal muntjes bevatte (onder meer Lodewijk van Nevers) is te situeren in de tweede helft van de 14de eeuw.

De oudste lenzen (tweede helft 13de-14de eeuw) die, naast ceramiek en metaalvondsten ook bot en visresten bevatten, lijken te verwijzen naar de oudste gebruiksfase van het kasteel.

Het daaropvolgende sterk humeuze afvalpakket vertoont een accumulatie aan materiaal centraal in de toren, met verspreid heel wat kriskras door elkaar liggende houten planken. Het vondstengamma (geglazuurd aardewerk, een aantal munten, talrijke steengoedpijpjes ...) situeert dit pakket in de 17de eeuw. Deze afvallaag lijkt eerder te linken aan een fase waarin de onderzochte kasteeltoren reeds in verregaand verval was.

In de hoek van de torenfundering en de afsluitende muur werd stortkoker met stortgat van 1 meter op 0,50 m aangetroffen. Deze koker gaf uit in de gracht door middel van een kleine vierkant uitgewerkte opening onderaan in de muur. Deze stortkoker bevatte naast ceramisch materiaal ook een sterk organische lens (bijna 'venige' lens), boordevol zaden en vruchten.

Ten westen van de torenfundering werd één van de stiepen van de weergang aangetroffen. De fundering doorsneed een kleiige lens waarin een paar scherven grijs en roodbeschilderd aardewerk een datering in de 12de eeuw vooropstellen. Deze lens vormt dan ook het oudste spoor dat momenteel op deze locatie werd aangesneden.

ANTHEUNIS GEORGES, BRU MARIE-ANNE, LALEMAN MARIE CHRISTINE, STOOPS GUNTER & VERMEIREN GEERT

Archeologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)

In 2005 spreidde het archeologische terreinwerk van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent zich uit over eenentwintig terreininterventies. Vijf opdrachten hadden te maken met de Bijlokesite en worden in een afzonderlijk hoofdstukje toegelicht. Hier onder komen nog enkele aspecten aan bod.

Bij de opgravingen voorafgaand aan de bouw van een parkeergarage op het Sint-Pietersplein, gerealiseerd in 2003 en 2004, dienden enkele onderzoeksaspecten voorlopig uitgesteld. Dit was onder meer het geval voor de opgraving van de waterput in de zuidelijke helft van het middenplein, wat samen met het V.I.O.E. geschiedde. De putstructuur werd over een diepte van meer dan 15 m archeologisch ontleed. Telkens werd met de kraan de helft van de wand van de put weggenomen. Het geheel werd aanvankelijk in lagen van 0,30 m onderzocht, waarbij telkens een bulkstaal werd genomen om uit te zeven. Omwille van de homogeniteit van de vulling over de hele diepte, werd van die werkwijze afgestapt en werd de vulling in haar geheel bekeken. De onderscheiden lagen waren alle opvullingen van na het in onbruik raken van de put in de 18de eeuw. Naast gebruiksaardewerk en pijpfragmenten bevatte de vulling ook dierlijk botmateriaal. Na het verwijderen van de vulling kreeg men een duidelijk inzicht in de constructie van de waterput. Het geheel werd opgetrokken met bakstenen van 26 x 11 x 5 cm en witte kalkmortel. De bovenste 1,30 m was breder en vormde als het ware een kraag ten opzichte van de lagere putconstructie. De binnenzijde van de kraag was evenwel afgewerkt met mooi behouwen witte kalkzandsteen. Onder de kraag heeft de put

een eensteensdikte (26 cm). Op de overgang van baksteen naar natuursteen waren er twee vierkante uitsparingen. De bouwwijze veranderde niet over de onderzochte 15 m. De aanleggleuf vernauwde tot ongeveer 0,20 m. Dankzij de inspanningen van het aannemersbedrijf N.V. Van Laere kon er onderzocht worden tot een eind onder de watertafel. De aanlegdiepte werd evenwel niet bereikt. De onderste delen van de putconstructie blijven dus onder de parkeergarage in het bodemarchief steken.

Een archeologisch vooronderzoek in het pand Sint-Veerleplein 2, bekend als De Waterzooi, leverde nieuwe gegevens op over de opeenvolgende Sint-Veerlekerken in het bouwblok tussen Sint-Veerleplein, Kleine Vismarkt en Leie. Het huis kwam tot stand op de plaats van het transept van de O.W.-gerichte driebeukige middeleeuwse kerk en op de plaats van de N.Z.-gerichte 16de-eeuwse kerk die in feite te vereenzelvigen is met het verbouwde, oudere transept. De sonderingen werden uitgezet op basis van een specifieke vraagstelling na eerder bouw- en bodemarcheologisch onderzoek in hetzelfde bouwblok. Zo hadden de sonderingen ter hoogte van de vieringpijlers de bedoeling meer inzicht te krijgen in hun afmetingen en afwerking, terwijl de sonderingen in de achterbouw gericht waren op het zuidelijke transept van de oude en het koor van de tweede kerk. De bouwdelen van de oude kerk, van Doornikse steen, werden met baksteen en witte kalkzandsteen aangevuld bij de oprichting van de tweede kerk. Mogelijk behoren enkele fragmentarisch bewaarde bouwrelicten tot aanpassingsfasen aan de oude kerk die tijdens de beeldenstormen van de 16de eeuw gesloopt werd, op viering en transept na. Bij de sonderingen in de achterbouw stootten de onderzoekers ook op een loopvlak van kleine blokken Doornikse steen. Dit kan vergeleken worden met een loopvlak dat bij de westgevel van de kerk, ontdekt bij de opgravingen Vismijn, werd aangetroffen. Het gaat om een loopniveau buiten de eerste kerk. Bij de sonderingen aan de Leie kon ook de driezijdige apsis van de tweede kerk nader worden onderzocht. De funderingen bestaan uit gerecupereerde Doornikse steen en baksteen. Aan de buitenzijde toont het opgaande werk onderaan een natuurstenen parement. Een afvoer die erbij aansloot, gaf aan dat het loopvlak van de tweede kerk 0,20 m beneden het bestaande vloerniveau lag.

Enkele interventies leverden bijkomende inlichtingen op voor middeleeuwse stadhuizen, zo onder meer voor het zogenoemde Huis met de twee torens aan de Veldstraat, dat al in de Steneninventaris werd opgenomen onder S154.

Ook de inventarisatie van de materiële relicten uit de Eerste en de Tweede Wereldoorlog werd verder gezet. In 2005 werd een schuilkelder uit 1943 onderzocht, die deel uitmaakt van de panden Veldstraat 76-78. Een schuilbunker die hoort bij de basisschool Ten Berg aan de Schoolstraat in Sint-Amansberg, dagtekent van 1939. Alle gegevens over geregistreerde materiële relicten uit de beide wereldoorlogen worden thans ingevoerd in een overzichtelijke inventaris.

Eglise Saint-Barthélemy à Liège. Résultats de l'examen archéologique du sous-sol (Lg.)

La collégiale Saint-Barthélemy à Liège a fait l'objet d'explorations ponctuelles, par C. Bourgault, J. Coenen, G. Ghilain, de 1914 à 1916, par N. Leclerc en 1960, et plus récemment en 1993 par D. Crahay, lequel se concentra sur l'examen du sous-sol du massif occidental.

Dernièrement, à l'entame d'une grande campagne de restauration comprenant la mise en place d'un système de chauffage souterrain détruisant l'essentiel du sous-sol de l'édifice, un programme de recherches archéologiques fut initié, grâce à l'action conjuguée de la Division du Patrimoine du Ministère de la Région Wallonne (Service de l'Archéologie du MRW en province de Liège) et de la Ville de Liège.

En 1999, une évaluation du potentiel archéologique consistant en des prospections ciblées a révélé la richesse du sous-sol. C'est ainsi que de 2001 à 2003, des recherches extensives se sont développées sur l'entièreté du site. La présente communication fait état des acquis à l'approche du dépôt du rapport relatif à cette intervention.

L'apport le plus significatif de ces travaux résulte en l'identification d'une église antérieure à l'édifice actuel (12e siècle ?), modifiée de façon importante et ayant évolué en plusieurs points. Ces transformations se sont progressivement trouvées documentées et précisées au fil du travail de la phase post-fouille, ce qui nous permet d'affiner la restitution des étapes majeures de son évolution.

L'église primitive

L'édifice primitif présente un plan orienté pourvu d'un chœur de forme absidiale, de faible profondeur (3,10 m). A ce petit chœur est joint un transept, de 20,80 m de longueur et de 7 m de largeur. Les nefs, au nombre de trois, mesurent 16 m de largeur et sont longues d'environ 18 m. Elles se trouvent complétées à l'ouest, par une probable tour-clocher, axiale, de 4,50 m de longueur sur 4,20 m de largeur. A ce stade, le sol de l'église est en terre battue dont la surface est renforcée par une fine couche de chaux. La longueur totale de cet édifice était de 38,50 m pour une largeur de 16 m au niveau des nefs et de 23,50 m aux extrémités du transept. Un petit local, sans doute associé à cet édifice, a été identifié à l'angle du gouttereau septentrional et du croisillon nord, muni d'un système soigné d'adduction d'eau.

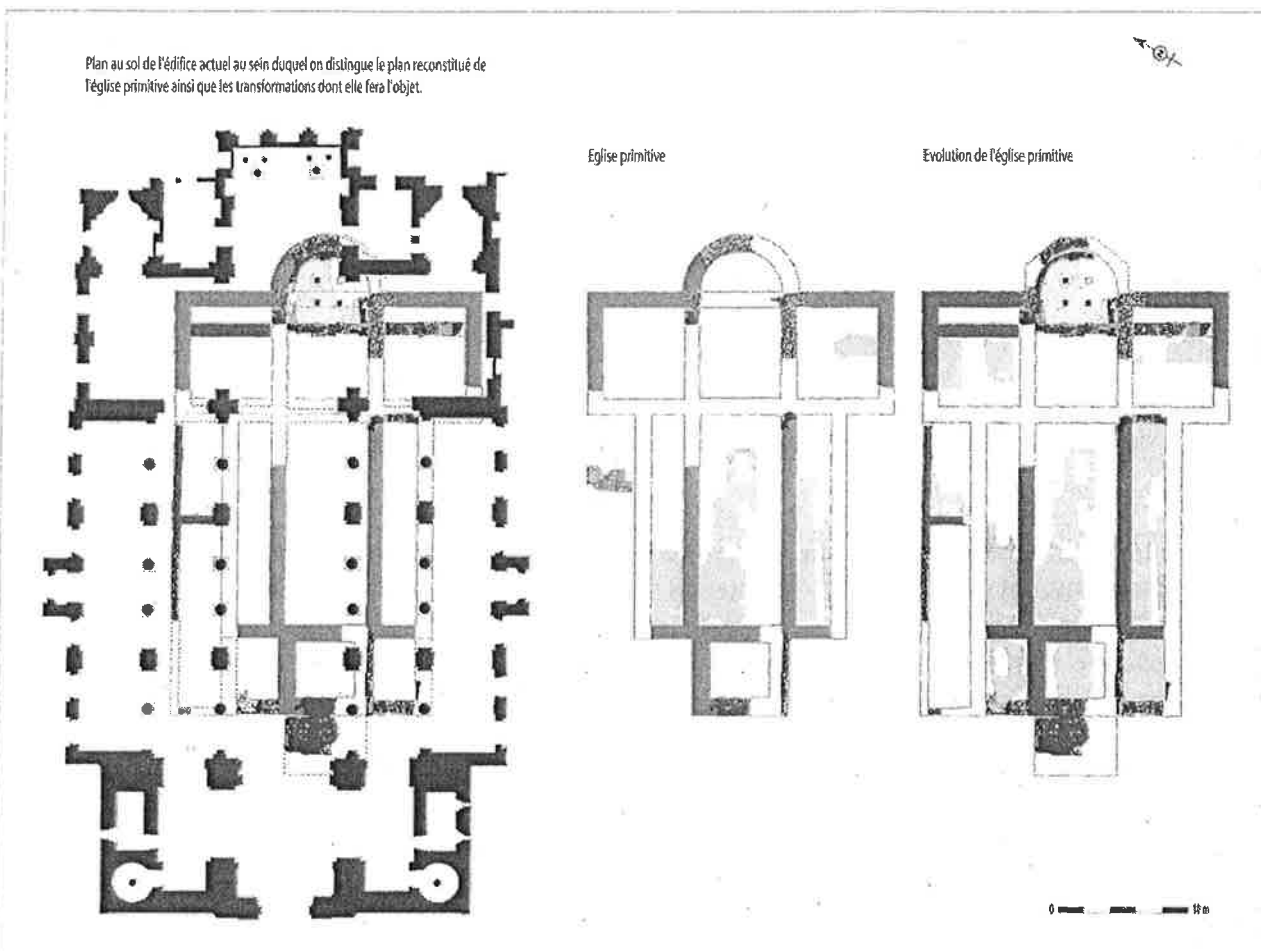
Évolution de l'église primitive

Dans un deuxième temps, l'église est transformée en plusieurs endroits sans que la largeur du transept et des nefs ne soit modifiée. A l'est, sont implantés une crypte et ses accès, la forme du chevet est désormais à pans coupés, le transept est agrandi. A l'ouest, l'édifice est allongé, un avant-corps est établi, complété d'une nouvelle tour comportant en son centre un escalier en colimaçon, ce qui porte la longueur totale de l'édifice à 43 m. On y installe un nouveau sol, plus élaboré: une épaisse couche de mortier coulée sur un radier de galets de rivière et surmontée d'une surface de finition lisse, de teinte rougeâtre. Enfin, des aménagements dont la destination se trouve indéterminée sont entrepris au nord des nefs (hypothétique bas-côté, chapelle ou galerie,...?).

Étant donné la mise en évidence de ces éléments, il convient d'examiner sous un nouvel angle les sources historiques que l'on rattachait, jusqu'alors de manière générale, à l'église actuelle. Elles font aujourd'hui l'objet d'un nouvel examen, par l'historien Renaud Adam, afin de savoir si certaines d'entre elles ne se rapportent pas plutôt aux structures

dernièrement découvertes. Au cœur de cette démarche se trouve une interrogation majeure: les vestiges mis au jour correspondent-ils à la collégiale Saint-Barthélemy que fonda en 1010, le prévôt de Saint-Lambert, Godescalc de Morialmé, et que consacra en 1015 le prince-évêque Baldéric II?

C'est ce que semblent induire les résultats des recherches archéologiques. En effet, dans l'état actuel des analyses, nous constatons que les rares témoignages archéologiques associés à l'édifice primitif et à ses évolutions dateraient des 10e et 11e siècles. Cette observation, outre ce qu'implique naturellement la diachronie des vestiges, entraîne inévitablement un rajeunissement de la chronologie proposée jusqu'ici. En l'occurrence, ceci rendrait plausible les datations, autrefois controversées, livrées par la dendrochronologie pour la couverture de la nef centrale de l'église actuelle (vers 1187-1188) et que, par ailleurs semblaient conforter les datations de la couverture du transept s'étalant de 1139 à 1151.

Abbaye de Stavelot. Aile des « communs » et « l'Arvô ». Etude archéologique préalable à la restauration (Lg.)

L'étude porte sur les bâtiments de l'aile occidentale de l'ancienne abbaye de Stavelot. Ils se développent au sud de l'église et ils abritaient les « communs » et la porterie, l'« Arvô ». L'analyse touche une petite partie d'un ensemble beaucoup plus vaste qu'est le complexe abbatial de Stavelot, Patrimoine majeur de Wallonie. L'intérêt de ces bâtiments est de conserver, en élévation, les plus anciens vestiges du complexe abbatial. L'étude, réalisée par le Service de l'Archéologie en province de Liège en partenariat avec l'APASR, a permis d'avancer dans la connaissance du site et, pour la première fois à Stavelot, de réaliser une approche conjointe du sous-sol et du bâti. Cette collaboration fructueuse a guidé les investigations puis l'interprétation des deux partenaires. Il s'agit d'une des études préalables à la restauration des bâtiments et à leur aménagement en galerie d'art contemporain.

L'étude a permis de retracer l'évolution des bâtiments aux travers de phases successives qui sont très brièvement évoquées ci-dessous.

Le mur de refend qui divise l'aile des « communs » en son milieu fait partie des plus anciennes structures de l'aile occidentale. Sa partie inférieure constituée d'une maçonnerie en moellons bruts est surmontée d'un pan-de-bois ouvert par trois séries de petites baies jumelées. La mise au jour de murs, dans deux sondages donne les limites septentrionales et orientales de ce premier bâtiment. La limite occidentale est également connue: le pan-de-bois à cet endroit indique une rupture qui correspond à l'angle de la structure primitive.

A ce premier édifice, probablement présent dès la seconde moitié du 15e siècle, est venu s'appuyer une deuxième structure de plus petit gabarit dont le pignon nord actuel garde la trace.

La petite pièce nord et son étage, de même que les deux voûtes d'arêtes du passage couvert constituent probablement les parties les plus anciennes de l'« Arvô ». Les décapages ont révélé l'existence, dès l'origine, de baies à petit coussiège s'ouvrant vers l'intérieur et l'extérieur de l'abbaye. Ces témoignages, associés à une série d'autres éléments permettent d'interpréter cette partie de l'« Arvô » comme le logement du portier de l'abbaye.

Un mur continu, allant du pignon nord jusqu'au-delà de la « loge du portier », est ensuite construit traduisant une volonté d'uniformiser la « clôture » occidentale de l'abbaye. A cette phase appartiendrait aussi le pan-de-bois clôturant au sud la porterie actuelle; il est contemporain de la charpente de l'« Arvô » - datée par dendrochronologie de 1520-1530. Il sera, plus tard, percé d'une porte dont le linteau porte le chronogramme « E STRATERA LIBRAT DECRETVM » [1656] faisant allusion à l'aile du conseil qui se développait au sud-ouest de l'abbaye.

Au niveau du sommet des arcs cintrés, débute une maçonnerie en briques de format et d'aspect différents du niveau inférieur. Cette inégalité pourrait s'expliquer par l'arasement d'une structure primitive suivie d'une reconstruction. Plusieurs indices révèlent l'existence probable, dans la phase originelle, d'une structure d'étage en pan-de-bois. Dans ce cas, l'aménagement doit être envisagé avec une reprise en sous-œuvre de la charpente. Le mur sud du passage couvert est probablement érigé au même moment. Il est lié à un imposant massif

interne en briques, partiellement arraché, dont la fonction présumée est d'asseoir la retombée d'un arc. Ce massif en briques semble avoir été installé en partie sur l'emplacement de la fosse d'anciennes latrines et aménagé de manière à les laisser en fonction. Cette grande campagne de travaux pourrait avoir été réalisée dans le troisième quart du 17e siècle.

En 1712-1714 (datation dendrochronologique), les bâtiments nord des premières phases sont rassemblés sous une même charpente. Côté cour, un nouveau mur est érigé; il unifie le plan des deux bâtiments primitifs. Toute trace originelle de cette élévation a disparu au milieu du 20e siècle lors de son démontage et de sa reconstruction «à l'identique».

Les premières phases mises en évidence lors de cette étude appartiennent à une période charnière, celle qui fait la jonction entre l'abbaye médiévale et celle des Temps Modernes. Dans cette abbaye au statut particulier où les fonctions spirituelles et temporelles devaient coexister, on peut imaginer que les bâtiments conventuels étaient conçus pour remplir de manière distincte les deux rôles du prince-abbé. Dans ce contexte, la porterie devait tenir une fonction de première importance.

BEECKMAN DIMITRI & GOUDIE-FALCKENBACH EDITH

Noodonderzoek Grote Markt 19, Dendermonde: een laatmiddeleeuwse beerput en de muren van een "steen" (O.-VI.)

Begin februari 2005 stootte de aannemer van de verbouwingen in een 19de eeuwse pand (perceelnummer 0138E), bij het plaatsen van een liftkoker, op een holle ruimte. De Dienst Stadsarcheologie werd onmiddellijk gecontacteerd. Het leeghalen van de beerput werd toevertrouwd aan Luc Muylaert, medewerker van het V.I.O.E. De registratie van de gegevens werd uitgevoerd door de archeologen Edith Goudie-Falckenbach en Dimitri Beekman.

Na het verwijderen van de stabiliseringslagen werden enkele muurstructuren en een overwelfde beerput (l:6,40 m x b:2,55 m x h:2,15 m) vrijgelegd. Het gewelf van de beerput was nog grotendeels intact, om puin te storten werd een gedeelte ervan in de 17de eeuw doorbroken.

De bovengrondse structuur van de beerput omvatte twee stortkokers met in het midden een vermoedelijk mangat. Het gewelf steunde op pilasters en ontlastingsbogen. Twee van deze steunberen liepen boven het gewelf uit in de fundering van haardwangen. Deze structuur was tegen een oudere muur, bestaande uit onregelmatig gekapte zandstenen, opgetrokken. Tussen de voegen bevinden zich tegels en dakpannen van het type voor 1200 AD. Vermoedelijk gaat het hier om de resten van een middeleeuws 'steen'. Het pand, *de Kop/de Cop*, maakte in de 14de eeuw deel uit van de herberg *'t Ghulden Hoef*, waarvan het later werd gescheiden.

Al snel werd duidelijk dat de stratigrafie door de demping grondig werd verstoord. Zo was centraal de oorspronkelijke beerlaag slechts een tiental cm dik, terwijl deze naar de hoeken van de stortkokers door de puinkegel was opgeworpen. In mindere mate was dit ook het geval aan de oostzijde van de put.

In totaal konden een veertigtal lagen worden onderscheiden. Deze varieerden van losse beer, rijk aan macrobotanische resten, tot compacte mestpakketten. Door de grote verscheidenheid aan vondsten, werd besloten de volledige inhoud te bemonsteren en deze later aan een zeefcampagne te onderwerpen.

Aan de hand van het vondstmateriaal kunnen we de beerput tussen 1475 en 1550 AD dateren. Tot de belangrijkste vondstcategorieën behoren glas, aardewerk, hout, leder, metaal en dierlijk bot. Het glas omvat maigeleins, (zeshoekige) ribbelbekers, voetbekers, fragmenten van octagonale pijpglazen met dierkopnoppen en vlakglas, waarvan een deel gebrandschilderd.

Tot het aardewerk behoren kamerpotten van verschillende types, grote en kleine tweeorige grappen, teilen, papkommen en schalen in rood aardewerk. Het geïmporteerde vaatwerk bestaat uit een kookpot in witbakkend aardewerk, een groot aantal steengoedkruiken uit *Siegburg* en *Raeren* en enkele eivormige siegburgbekers.

De ledervondsten beperken zich tot enkele schoenen, een fragment van een schort en mogelijk een geldbeugel. Ook een houten kom, een bord, een juk, een lepel en enkele luizenkammetjes werden gerecupereerd.

De metalen objecten bestaan uit speldjes, nagels, musketkogels, een hangertje en een vingerhoed. Enkele beeldjes uit witte pijpaaarde en een aantal kralen werden aangetroffen. Een goudgulden, geslagen door Enno I (Emden, Oost-Friesland, 1466-1491) werd gevonden. Later kwam bij het zeven een tweede gelijkaardige munt aan het licht.

De goede bewaring van het dierlijk bot zal na verdere studie gegevens opleveren over het voedingsgewoonten en de sociale status van de bewoners. Tot de consumptieresten behoort veel bot van zoogdieren (schaap of geit, varken en rund) en van vissen, maar ook gevogelte ontbreekt niet. Daarnaast werden de resten van niet gegeten dieren zoals katten en honden aangetroffen. Dierlijke skeletelementen die toevallig in de beerput terechtkwamen, zijn deze van knaagdieren (zoals muis en rat).

De verhouding tussen zee- en zoetwatervis kan informatie verschaffen over de economische situatie van Dendermonde in de vroege Post-Middeleeuwen. De visresten kunnen ons mogelijk iets vertellen over de markteconomie in deze woelige tijd, en over de kwaliteit van het zoetwatervissenbestand in het toenmalige Schelde- en Denderbekken.

Tijdens de opgraving werden ook stalen voor pollenanalyse en voor macrobotanisch onderzoek genomen. Hout- en houtskoolresten zullen onderzocht worden en bij de zeefcampagne kon reeds worden waargenomen dat de put een zeer grote hoeveelheid zaden en vruchten bevatte. De consumptie van fruit, noten en andere plantaardige producten zal dus kunnen gereconstrueerd worden.

Besluit

Uit de eerste opgravingresultaten blijkt dat ze heel wat informatie opleveren over de geschiedenis van dit pand. Via het glas kunnen we vermoedelijk twee bewoningsfasen onderscheiden. Er is een duidelijke breuk merkbaar in de aanvoer van glas, in het bijzonder een omschakeling van Duits naar Frans drinkgerei. De vondsten werden door de eigenaar van het pand, de heer Jozef Dauwe, aan de stad Dendermonde geschonken en zullen worden tentoongesteld in het Vleeshuismuseum. Een uitgebreide publicatie is in voorbereiding en zal hopelijk in de loop van 2007 verschijnen. De beerput werd inmiddels gerestaureerd en heringericht als kelder.

Project Jordaenskaai/Burchtgracht: een stand van zaken (Antw.)

- *Projectomschrijving*

In het najaar van 2004 keurde het Antwerpse stadsbestuur de bouwaanvraag goed voor de realisatie van een ondergrondse parking, commerciële ruimten en appartementen tussen Jordaenskaai, Zakstraat en Burchtgracht. Het bouwproject situeert zich binnen de beschermingswaardige burchtzone, temidden de middeleeuwse stadskern die met het 19de-eeuwse rechte trekken van de Scheldekaaien in grote mate geslonken was. Gelet op het uitzonderlijke cultuurhistorische belang van het projectgebied formuleerde de stedelijke afdeling archeologie een negatief advies op de bouwaanvraag, met dien verstande dat bij eventuele toekenning van de stedenbouwkundige vergunning de bouwheer tijd en middelen dient te voorzien voor uitvoerig archeologisch onderzoek. Deze visie werd onderschreven door de Afdeling Monumenten & Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Na overleg met bouwheer Interflat/Onroerende Promotie N.V. werden de modaliteiten voor een archeologische begeleiding van het bouwproject opgenomen in een schriftelijke overeenkomst. Hierin werd de inschakeling van een archeologische projectploeg gedurende twaalf maanden voorzien en dit voor het noodonderzoek van de intra muros-bouwzone. Wat betreft de financiering van het archeologisch onderzoek werd gestipuleerd dat de bouwheer en de stad elk de helft van de kosten op zich nemen. Voor de Antwerpse stadsarcheologie leek dit niet minder dan een precedent. Gelet op het bovenlokale belang van het onderzoek werd aan de Vlaamse overheid om een financiële tussenkomst gevraagd. Daaropvolgend verklaarde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) zich bereid om gedurende de opgravingen twee van de vier arbeiders ter beschikking te stellen. Bovendien zou het VIOE voorzien in de natuurwetenschappelijke bemonstering tijdens het veldwerk.

- *Een ongekend stuk burchtmuur*

De eigenlijke burchtmuur doorsnijdt van noord naar zuid (of omgekeerd) het volledige projectgebied. Deze eerste stenen omwalling rond Antwerpen zou rond 1200 opgericht zijn ter vervanging van een oudere aarden omwalling. Aan de buitenzijde werd een waterlinie aangelegd, de zgn. burchtgracht of *Dilf*. Aan het Steen en nabij het Vleeshuis bevinden zich twee bovengrondse delen van de burchtmuur. Deze werden na het rechte trekken van de kaaien echter grondig gerestaureerd zodat hun huidige uitzicht discutabel lijkt. Door het jarenlange verder verdwijnen van de burchtmuur kan men zijn tracé enkel nog herkennen in de huidige perceelgrenzen.

Tijdens de sloopwerken voor het bouwproject kwam onverwacht een bovengronds stuk burchtmuur aan het licht. Gedurende enkele dagen werd het muurfragment uitvoerig gedocumenteerd. Eerst werd het muurdeel maximaal vrijgemaakt om schaaltekeningen van de binnen- en buitenzijde en van de muurkern te maken. Naast digitale foto's werden van beide muurzijden ook fotogrammetrische opnamen gemaakt door het Departement Leefmilieu & Infrastructuur van de Vlaamse Gemeenschap. Het metselwerk en de vermoedelijk posterieure bepleistering intra-muros werd bemonsterd voor verder onderzoek.

Het ontdekte muurfragment is opgebouwd in natuursteen en kalkmortel. Enkel aan de intra-muros zijde bleef het parement bewaard. Aan de buitenzijde was de muurkern zichtbaar. Het vrijgekomen bovengrondse muurfragment werd omwille van de instabiliteit en werfplanning geconsolideerd in een betonconstructie, om vervolgens verzaagd en elders

gestockeerd te worden. Het is de bedoeling om het muurfragment in situ te heropbouwen in de open binnenplaats van de nieuwbouw. Op die manier wordt een tot dusver ongekend en authentiek stuk burchtmuur opnieuw zichtbaar.

- *Onderzoek van de ondergrondse burchtmuur*

Nadat het bovengrondse fragment werd ontdekt en onderzocht, ging de aandacht van de stedelijke afdeling archeologie naar het ondergrondse deel van de burchtmuur. Over een lengte van ongeveer 30 meter werd het extra muros-parement (ondergronds wel bewaard) vrijgemaakt, opgekuist, op schaal getekend en gefotografeerd. Ook van dit gedeelte werden fotogrammetrische opnamen gemaakt. De ondergrondse delen van de burchtmuur blijven gevrijwaard en zullen aan de intra muros-zijden zichtbaar worden in de ondergrondse parking. Tijdens het onderzoek aan de Burchtgracht werd een muur in natuur- en baksteen ontdekt die haaks op de burchtmuur was opgericht. Archiefbronnen geven aan dat dit deel van de burchtgracht pas in de 19de eeuw werd gedempt. De haakse muur lijkt dan ook in deze periode met recuperatiemateriaal te zijn opgericht. In de vulling van de burchtgracht werd postmiddeleeuws slachtafval gevonden. Zoals de nabijheid van het Vleeshuis al verraaft, stond de omgeving van de burchtgracht eeuwenlang bekend om haar vleeswaren.

- *Toekomst?*

Na de sloopwerken viel het bouwproject plotseling stil. Op dit moment biedt de huidige bouwheer het project geheel of gedeeltelijk aan kandidaat-ontwikkelaars te koop aan. Ondanks de bonafide beloften van de huidige bouwheer dat de modaliteiten voor archeologisch onderzoek opgenomen worden in eventuele overdrachtakten, blijft het bang afwachten of toekomstige ontwikkelaars dezelfde houding aannemen inzake de archeologische begeleiding van het bouwproject.

CHRISTIANE BIS-WORCH

Grevenmacher - Baxeras Garten Teil 2 (GDL.)

In diesem Jahr konnten die Ausgrabungen im ehemaligen Barockgarten, von denen schon ein kleiner Vorbericht in der Arch. Med. von 2004 erschienen ist, abgeschlossen werden. Damals wurde von der unerwartet aufgefundenen Kirche mitsamt Friedhof berichtet, welcher mehrere Siedlungsspuren (Grubenhäuser und überlagernde Steingebäude) beigeordnet werden konnten.

Wie sich nun herausgestellt hat, ist die Dreiteilung des Barockgartens definitiv von der natürlichen Topografie beeinflusst. Der mittlere, tiefer gelegene Bereich wird dabei regelrecht flankiert von der Kirche und der Friedhofsmauer einerseits und den Steingebäuden der Siedlung andererseits. Dies lässt auf die Existenz einer Straße schließen, die von der Mosel her kommend auf die heutige „rue des Tanneurs“ zulief. Letztere dürfte -entsprechend der weiteren Anordnung der Steingebäude- zu diesem Zeitpunkt ebenfalls schon bestanden haben. Damit ließe sich zudem die merkwürdige Fluchtung der Kirche, die stark von der klassischen Ost-West- Achse abweicht, erklären.

Die zahlreichen sich überschneidenden Grubenhäuser westlich der vermuteten Straße bezeugen eine recht komplexe Siedlung, die schon weit vor der Errichtung der Steingebäude,

spätestens seit spätkarolingischer Zeit, bestanden hat. Das Baudatum der Steinbebauung (laut den Münzfunden ab Mitte des 13. Jh.) fällt dabei auffällig mit dem Erhalt der Stadtfreiheit von 1252 zusammen. Es verdichten sich somit die Argumente, welche eher für die Existenz einer Siedlung im Bereich der „rue des Tanneurs“ sprechen als für den Bereich der heutigen Stadt Grevenmacher, die seit dem 8. Jh. als *villa Machera / Machariacum* bekannt ist, und es dürfte sich um ebendiese gehandelt haben, die 1252 die Stadtrechte erhielt. Im heutigen Kataster der Stadt fallen zwei Strassen („rue de Luxemburg“ und „rue de l’Hopital“) auf, die von dem Schachbrettmuster abweichen. Sie könnten ebenfalls Teil eines älteren Wegenetzes sein, welches vor und hinter der Siedlung in Richtung Mosel abzweigt und den älteren Siedlungskern im Bereich des Baxerasgartens gleichsam umrahmt.

Die Kirche wäre damit ursprünglich Teil dieser älteren Siedlung gewesen. Doch stellt sich nun die Frage, wann es zum ersten Kirchenbau gekommen ist und um welche Kirche es sich handelt:

Wie in Luxemburg so häufig, befindet sich unterhalb der sicher als Kirche anzusprechenden Struktur (ein dreischiffiger Bau mit halbrunder Apside in quadratischem Chorturm) ein römisches Gebäude. Leider haben die Grablagen innerhalb der Kirche eine sichere Interpretation unmöglich gemacht, doch weisen von der Kirche überlagerte Gräber und Gruben, welche sowohl spätkarolingisches Material enthalten, als auch ihrerseits vorhandene Gräber stören resp. überlagern, darauf hin, dass es einen Vorgängerbau gegeben haben dürfte. Damit rücken wir zeitlich immer näher an das spätrömische Gebäude, welches außerdem in nachrömischer Zeit vergrößert wurde. Der Gedanke ist also gar nicht so abwegig, wenn wir - analog zu anderen Beispielen in Luxemburg - einen ersten christlichen Kultbau innerhalb eines römischen Gebäudes vor uns hätten. Der genaue Zeitpunkt dieses Nutzungswechsels bleibt aber weiterhin im Unklaren. Das absolute Fehlen von merowingerzeitlichen Funden, lässt jedoch einen Hiatus zwischen römischer und mittelalterlicher Phase erahnen. Im Hinblick auf die spätkarolingische Siedlung könnte man eher auf eine Datierung ins 8./9. Jh. kommen.

Mehrere im Friedhofsareal freigelegte Glockengruben und auch ein Laufhorizont der Kirche deuten eine rege Bautätigkeit für das späte 13. oder sehr frühe 14. Jh. an. Etwas später, laut Münzfund ab ca. 1350, werden Gräber zusammengefasst und in einer Sammelgrube bestattet resp. als Leichenbrand „entsorgt“. In der ersten Hälfte des 15. Jh. bricht die Benutzung zeitgleich mit den Steingebäuden der Siedlung ab.

Die Niederlegungszeit sowohl der Kirche als auch der Steingebäude fällt in einen Zeitraum, welcher laut den Überlegungen Johnny De Meulemeesters mit großer Wahrscheinlichkeit mit der Errichtung der heutigen Stadtmauer zusammenfällt und es ist durchaus denkbar, dass beide Geschehnisse miteinander verknüpft sind, d.h. dass die systematische Neuanlage der Stadt in der ersten Hälfte des 15. Jh. zur Auflassung der Kirche geführt hat.

Damit aber kommen wir zur Frage, um welche Kirche es sich handelt.

Sowohl das Alter der Kirche als auch seine Lage entlang des alten Handelsweges und die Größe des Friedhofs lassen unwillkürlich an die lange gesuchte Mutterkirche der Urpfarre denken. Ein Hinweis, dass der „antike Friedhof rund um St. Johannes zwecks Anlage eines Gartens niedergelegt wurde“ wurde zwar bislang auf die gleichnamige Einsiedelei außerhalb Grevenmachers bezogen, lässt aber aufhorchen, denn genau dieses Phänomen wurde im Baxerasgarten beobachtet.

Was wäre also, wenn wir es hier mit der ursprünglichen Pfarrkirche zu tun hätten? Da es häufiger vorkommt, dass neue Kirchen das alte Patrozinium übernehmen, während die alte Kirche ihres behält, könnten beide Kirchen das Johannes-Patrozinium gehabt haben. Aber auch in dem Falle, wenn die Kirche im Baxerasgarten niedergelegt wurde für den Neubau der

Johanneskapelle der späteren Einsiedelei, läge der Translationszeitpunkt so weit vor den ersten erhaltenen Visitationsberichten, dass das Wissen darum schon nicht mehr vorhanden gewesen sein könnte. Warum aber sollte man die Kirche von der schon existierenden Siedlung weg verlagern (der umgekehrte Weg wäre logischer)? Außerdem steht die Tatsache dagegen, dass sich die Bürger im Jahre 1755 noch wegen des weiten Weges beschwerten, welchen sie zu jeder Wochenmesse nach St. Johann auf sich nehmen müssten. Zu diesem Zeitpunkt besteht die Kirche im Baxerasgarten nicht mehr, es kann also keine Verwechslung vorliegen, wenn hier von der Johanniskapelle bei der Einsiedelei die Rede ist.

Eine andere Interpretation könnte die ursprüngliche Nutzung als Spitalkirche sein, denn das Vorhandensein einer Spitalscheuer in Grevenmacher ist schon für das Jahr 1265 belegt („*grangia qui vocatur hospitale*“). Dafür sprächen sowohl das im Kircheninneren ergrabene Pilgergrab mit Jakobsmuschel und u. U. auch die Größe des Friedhofs, die auf eine überregionale Funktion des Ortes hinweisen könnte und der Leichenbrand. In diesem Zusammenhang ließe sich ebenfalls über die Bedeutung der bereits erwähnten Steingebäude spekulieren, welche z.T. durch Monumentalität, luxuriöse Ausstattung und Funde gehobenen Standards auffallen. Wenn sie nicht reichen Händlern, dem Grafen als Teil des Herrenhofes oder gar der Abtei St. Maximien gehörten, die bis in das 14. Jh. hinein ein Haus im Friedhof (sic) besessen haben soll, könnten sie vielleicht auch als Unterkünfte, Stallungen und Versorgungsstätten eines Spitals anzusehen sein. Daher vielleicht auch die Bezeichnung *Spitalscheuer*. Die Auffassung der Steingebäude und der Kirche liegt zeitlich zumindest nah zur Gründung des Hospitals durch Peter von Osburg im Jahre 1418. Beide Geschehnisse könnten somit miteinander zu tun haben.

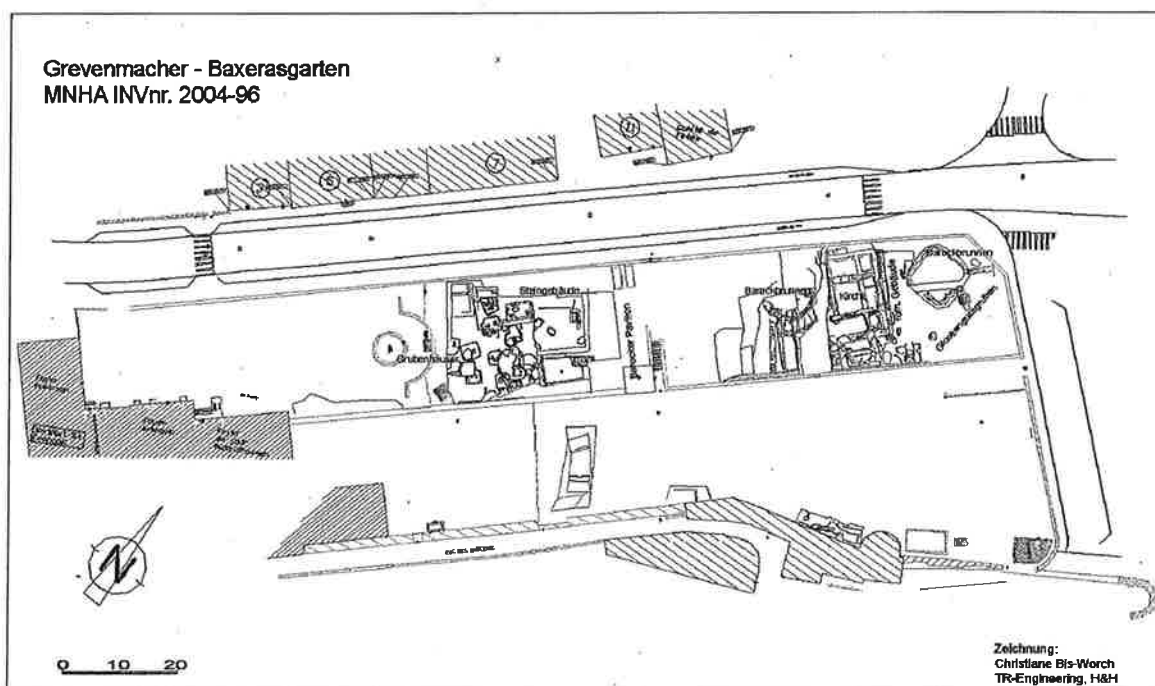
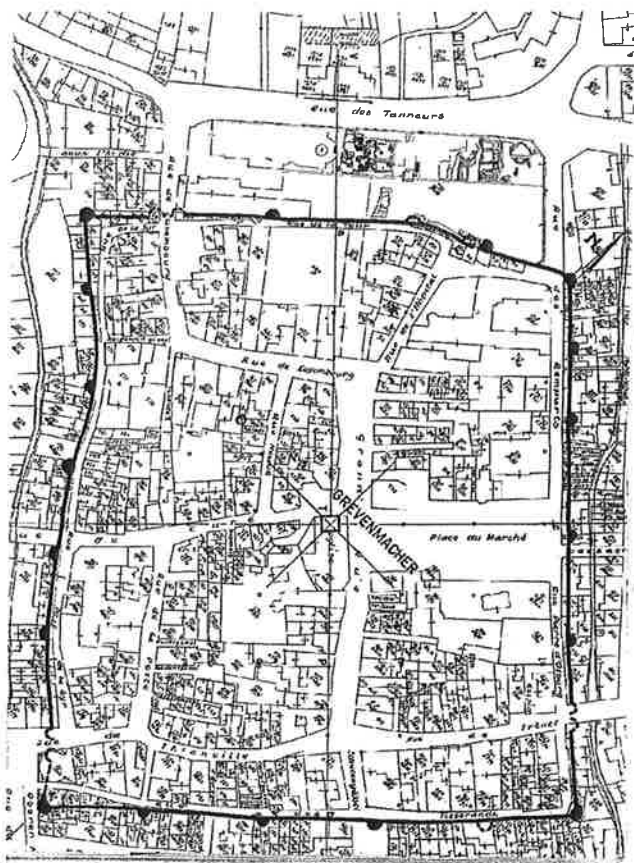
Eine letzte mögliche Variante ergibt sich, wenn man die auffällige Ähnlichkeit der im Boden der heutigen St. Laurentiuskirche verzeichneten 3schiffigen Basilika mit der Kirche im Baxerasgarten in Betracht zieht. Denn was wäre, wenn wir es hier mit der ursprünglichen St. Laurentiuskirche zu tun hätten, die im Zuge des Neubaus der Stadt verlagert wurde? Das fast gänzliche Fehlen von Bauschutt oder gar Bauornamenten (Kapitelle, Pilaster etc.), könnte durchaus dafür sprechen, dass man das verwertbare Material irgendwo wieder verwendet hat. Dazu muss man nochmals daraufhin weisen, dass die alte Lehrmeinung, die heutige Stadtmauer sei mit Erhalt der Stadtrechte 1252 gleichzusetzen, seit den Untersuchungen Johnny De Meulemeesters nicht mehr haltbar ist. Im Gegenteil zeigt sich doch immer klarer, dass der Bau dieser Mauer Teil einer größeren Mode ist, die gegen Ende des 14. Jh. in fast ganz Europa aufkommt und in der ersten Hälfte des 15. Jh. zur vollen Blüte gerät. Luxemburg-Stadt und Echternach sind da nur die räumlich naheliegendsten Beispiele. Diese Theorie scheint daher die am ehesten wahrscheinliche zu sein. Der frühe Translationszeitpunkt, mindestens 100 Jahre vor dem ersten Visitationsbericht, würde den Mangel an historischer Überlieferung erklären.

Zusammenfassend kann festgehalten werden dass die Ausgrabungsergebnisse von besonderer Bedeutung für so manche Zweige der nationalen und internationalen Geschichtsforschung sind, sei es zur Siedlungsforschung, zur Stadtentwicklungsgeschichte oder zur Kirchengeschichte und ihren Bestattungsbräuchen.

So gab es durchaus eine sehr frühe, etwa ab dem 8.Jh. bestehende Siedlung, die den Namen *Machera / Machariacum* besessen haben dürfte und die vermutlich 1252 die Stadtrechte erhielt.

Die heutige Stadtmauer und die Strassen der heutigen Stadt weisen zwar einen von oben dirigierten Plan auf, datieren zum Grossteil jedoch erst sehr viel später als bislang angenommen (spätes 14./frühes 15. Jh.).

Unsicher bleibt, ob es sich bei der Kirche um den Vorgänger der heutigen Laurentiuskirche handelt. Eine detaillierte Aufarbeitung zur Baugeschichte der Häuser und der Laurentiuskirche Grevenmachers wäre daher nicht nur lohnenswert, sondern absolut notwendig.

Les fouilles de l'église St-Laurent à Diekirch (GDL.)

La ville de Diekirch se dotera d'un musée d'histoire municipal relié par un passage souterrain à la crypte archéologique de la « Vieille Église St. Laurent ». Pour ce faire, deux habitations situées dans la rue du Curé ont été entièrement rasées et des fouilles ont été menées à leur endroit (117,4 m²) par le MNHA du Luxembourg de mai à novembre 2005. Précisons d'emblée que les habitations susmentionnées faisaient partie d'un pâté de maisons construites sur les vestiges d'une importante villa romaine, ainsi que sur un cimetière allant du haut moyen âge à l'époque moderne.

Le projet a été coordonné par ACC et les fouilles archéologiques se sont déroulées en étroite collaboration avec les entreprises Batz et Efcu-Forodia, spécialisées dans la reprise en sous-œuvre. Alors que les fouilles étaient en cours, elles assuraient le maintien de l'église et des maisons adjacentes à l'aide de bascules romaines, d'ancrages, de micro-pieux et de tirants. Tout ceci n'était pas sans poser quelques contraintes.

Alors que les artefacts étaient plutôt clairsemés, le site révélait à peu près 170 sépultures attestant différents types d'inhumations. Il sera intéressant de voir à quand remonte l'origine exacte de ce cimetière. Est-ce que sa mise en place coïncide avec la transformation de la villa romaine en église à la fin du 7e siècle ? Des études dendrochronologiques, réalisées par Mechthild Neises du *Rheinisches Landesmuseum Trier* sur des restes de sarcophages, en donneront certainement des indices. Deux sarcophages trapézoïdaux en chêne font actuellement l'objet de travaux de restauration dans le Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum–Schloss Gottorf et seront exposés dans le futur musée de Diekirch.

Comme notre site présentait aussi des structures modernes – des murs, un dallage, un puits et un canal –, il nous importe aussi de savoir à partir de quand il a été de nouveau habité. C'est pourquoi des analyses C14 sont réalisées sur des échantillons de charbon au *Poznan Radiocarbon Laboratory* en Pologne. Mais la question prédominante tourne autour du mur romain, plus ou moins, parallèle au côté sud de l'église. Appartient-il à la première ou à la deuxième phase de construction de la villa romaine ? Une ultime campagne au printemps 2007 nous apportera la réponse.

BOLLE CAROLINE, CHARLIER JEAN-LUC, COURA GENEVIEVE & LEOTARD JEAN-MARC
HENRARD DENIS, VAN DER SLOOT PIERRE & VERSTRAELEN NANCY
AMORMINO VANESSA

Place Émile Dupont à Liège (Lg.)

- *Les vestiges des bâtiments claustraux de l'ancienne abbaye Saint-Jacques à Liège- Bilan des connaissances au terme du sauvetage abouti (Lg.)* (BOLLE CAROLINE, CHARLIER JEAN-LUC, COURA GENEVIEVE & LEOTARD JEAN-MARC)

En août 2001, un permis d'urbanisme autorise la démolition de deux maisons bordant la Place Emile Dupont, aux n^o9 et 10, sous réserve de la réalisation préalable d'une étude archéologique dont les résultats ne peuvent remettre en cause la réalisation du projet.

Le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en province de Liège conduit cette étude et met en évidence derrière les façades à rue, datant des 19e et 20e siècles,

un édifice plus ancien. Son implantation ainsi que l'homogénéité et la qualité de mise en œuvre de sa façade arrière permettent d'établir rapidement son appartenance à l'ancienne abbaye bénédictine de Saint-Jacques. De cette abbaye, fondée en 1015-1016 par le Prince-Evêque Baldéric II (1008-1018), ne subsisterait en élévation que l'abbatiale et l'édifice étudié. En effet, lors de la sécularisation de l'abbaye en collégiale survenue en 1785, le domaine est démantelé. Les vieux bâtiments claustraux sont démolis ou vendus aux nouveaux chanoines qui en font leur habitation. Après la destitution de la collégiale en 1798, le cloître devient propriété nationale tandis que les maisons canoniales, étant privées, suivent leur propre destinée.

Le bâtiment mis au jour était situé en dehors du cloître, au sud-est de celui-ci, et constituait la limite orientale d'un ensemble de constructions érigées sur un canal creusé dans le domaine abbatial au cours de la seconde moitié du 12e siècle. Ce bief permettait d'irriguer les vergers et d'actionner un moulin. L'arcade sous laquelle s'écoulait l'eau du chenal a été découverte dans les caves des immeubles étudiés. Quant à l'essentiel de l'immeuble mis en évidence, nous savons, grâce à l'analyse dendrochronologique réalisée par David Houbrechts pour le laboratoire de l'ULg et aux résultats des études menées par le Service de l'Archéologie qu'il a été érigé au 14e siècle lors d'une vaste campagne de travaux orchestrée en deux temps : les structures principales, incluant les façades et la charpente, sont mises en place vers 1363-1377 AD. Dans une seconde phase, vers 1367-1370 AD, les aménagements intérieurs, tels que les planchers et les cloisonnements en pans de bois, sont réalisés. Selon les sources écrites, cette interruption pourrait être liée à l'incendie qui, en 1369, détruit le réfectoire, le quartier abbatial et une partie du dortoir.

Du coffre médiéval de l'édifice sont conservées trois façades en calcaire de Meuse, doublées d'un parement intérieur en tuffeau, s'élevant sur deux niveaux. Des baies, surmontées de linteaux en forme de mitre et munies d'encadrements moulurés, ajourent les murs gouttereaux. Le rez-de-chaussée du pignon oriental est quant à lui échancré d'une haute baie arquée. Celle-ci donnait accès à une petite construction orientée, formant appendice au volume principal et alignée sur le chœur de l'abbatiale. D'autres structures associées, une ouïe percée, à son aplomb, dans le plafond médiéval et un lave-mains, contribuent à assimiler ces vestiges à ceux d'un oratoire. Une charpente en chêne couvre l'ensemble ; les cinq fermes qui la constituent ainsi qu'une partie des chevrons intermédiaires sont encore en place. Fermes et chevrons sont numérotés de manière croissante d'Est en Ouest, sans distinction de hiérarchie entre fermes et chevrons. Cette charpente est singulière par sa typologie mixte car elle est lambrissée côté occidental et classique, côté oriental. La voûte lambrissée couvre une salle de 70 m² s'élevant sur 8 m à partir du premier étage. Elle était délimitée à l'Est par une cloison en pan de bois et torchis. Une petite porte, dans l'angle nord-est de la pièce, permettait de relier la grande salle à la partie orientale de l'édifice. Les pièces de charpente, visibles dans cette salle, étaient moulurées et polychromes; de surcroît celles accueillant les lambris étaient décorées de fleurs sculptées en bois, de forme circulaire ou carrée. Cette salle, richement parée, révèle une fonction spécifique de l'édifice au sein de l'abbaye que d'autres découvertes corroborent. Tant les éléments structuraux que l'implantation de l'édifice, en aval du bief et en dehors du cloître, laissent penser qu'il pourrait s'agir des vestiges de l'infirmerie. *A priori*, suite à la disparition des archives de l'abbaye nous ne pouvions confirmer cette hypothèse ; toutefois, l'analyse des actes notariaux dressés à la suite de la sécularisation de l'abbaye en 1785 et relatifs à la distribution entre les chanoines de *parties de terrains et de vieux bâtiments propres à y construire des maisons claustrales et canoniales*, nous indique la présence d'une infirmerie dans ce qui, par déduction, correspondrait au n°9 actuel.

Dans la seconde moitié du 16e siècle, l'affectation de la salle lambrissée est modifiée. Son volume est divisé en deux niveaux, provoquant notamment l'adaptation des jours en façade. Les espaces intérieurs sont décorés de peintures murales réalisées en grisaille et encadrées par des motifs architecturaux polychromes peints en trompe l'œil. Grâce à plusieurs sondages ponctuels, nous avons pu établir la présence au rez-de-chaussée du n°10 d'au moins un « triptyque » de 9 m de long. Celui-ci illustre la parabole 22 de l'Évangile selon saint Mathieu et reproduit fidèlement, en partie tout au moins, les trois dernières illustrations, d'une série de six gravures, signées de Martin Van Heemskerck. Ce triptyque était donc probablement complété par un second, situé en vis-à-vis, sur le pignon occidental aujourd'hui disparu. D'autres décorations de même nature sont présentes au premier étage. Anges, blasons et peintures figuratives sont, à l'instar des peintures du rez-de-chaussée, encadrés de colonnes polychromes peintes en trompe l'oeil. L'étude stylistique des fragments dégagés a permis de les attribuer à l'école de Lambert Lombard, grand peintre et architecte liégeois, ou à sa mouvance.

Notons qu'une première recherche dans le domaine héraldique a notamment permis d'identifier, parmi les armoiries représentées dans cette pièce, les armes de la famille (de) Rave (*d'or, à la croix de sable engrêlée dans les 2, 3 et 4 quartiers, accompagné au 1 de trois gouttes de sang, 2 et 1, surmontées d'un merlette du second*). Or, Herman de Rave est, de 1552 à 1583, le quarantième abbé de Saint-Jacques. Il fait construire, en 1558, le portail Renaissance de l'église abbatiale attribué à Lambert Lombard. Nous pouvons d'ailleurs observer ses armoiries sur la façade avant de cet édifice ainsi que sur l'une des clefs de voûte. Outre la qualité majeure que constitue cet ensemble pictural, le patrimoine médiéval mis en évidence se révèle tout aussi important en raison notamment de sa rareté dans le contexte local. En effet, il n'est pas inutile de rappeler la disparition quasi totale des édifices médiévaux liégeois de typologie civile suite au saccage systématique de la ville, orchestré par Charles Le Téméraire en 1468.

Ainsi face à l'ampleur et à l'importance des découvertes, le Ministre en charge du Patrimoine, Michel Daerden, a retiré, en septembre 2002, le permis d'urbanisme. Dans la foulée, il a fait aboutir une procédure de classement et d'expropriation des immeubles afin d'y créer un « Centre wallon d'Archéologie du Bâti », géré par l'Institut du Patrimoine wallon depuis octobre 2004.

- *Fouilles diagnostiques du sous-sol* (HENRARD DENIS, VAN DER SLOOT PIERRE & VERSTRAELEN NANCY)

Les bâtiments 9 et 10 de la place Émile Dupont ont conservé la majeure partie d'un édifice médiéval remontant au 14e siècle et qui appartenait au complexe de l'ancienne abbaye Saint-Jacques. Leurs fondations accueillent encore un tronçon du bief qui, détournant les eaux de la Meuse, alimentait déjà le moulin de l'abbaye dès la deuxième moitié du 12e siècle.

A court terme, ce patrimoine exceptionnel est destiné à accueillir le futur Centre Wallon d'Archéologie du Bâti (CWAB). Préalablement aux aménagements nécessaires à l'aboutissement de ce projet, un diagnostic du sous-sol est mené à bien depuis août 2005, sous l'égide de l'Institut du Patrimoine Wallon. La direction scientifique en incombe au Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en province de Liège. L'évaluation du potentiel archéologique du sous-sol permettra de compléter l'état de connaissance du site tel qu'il est (pro)posé par l'étude du bâti et des sources historiques. Les recherches devront aussi orienter le projet scénographique en cours de conception.

En pratique, les sondages implantés à l'intérieur et aux abords immédiats du bâtiment livrent, d'ores et déjà, des structures arasées et des contextes stratigraphiques qui devraient permettre d'atteindre les objectifs suivants :

- complémentation du phasage architectural du site et de sa chronologie
- approche du statut urbanistique de l'édifice du 14e siècle au sein du complexe abbatial
- détermination du mode d'intégration du bief dans le programme architectural du 14e siècle
- appréhension des niveaux d'occupations médiévaux à l'intérieur et à l'extérieur du bâtiment.

A ce jour, les recherches se sont concentrées sur le bief, partiellement réaménagé en cave. Celui-ci apparaît conservé sous l'entière des bâtiments. Le profil du canal après vidange offre une hauteur sous voûte de plus de 4 m et montre des aménagements modernes liés à une ré-affectation en égout public. Le bief débouche sur le pignon oriental du bâtiment par un arc souligné d'un ressaut chanfreiné. Une phase ultérieure d'aménagement voit l'implantation d'un édifice adjacent qui oblitère cette embouchure monumentalisée.

Parallèlement aux recherches archéologiques, un programme de conservation et de maintenance a également été mis en place. Procédant d'une logique d'interdisciplinarité, ce programme vise à l'évaluation et à la mise en oeuvre des mesures indispensables à la restauration et à la préservation du patrimoine archéologique, aussi bien durant les travaux d'aménagement qu'une fois ceux-ci achevés.

- *Le Centre wallon d'Archéologie du Bâti. Réaffectation des vestiges de l'ancien cloître de l'abbaye Saint-Jacques à Liège (AMORMINO VANESSA)*

Flanquant la partie méridionale de l'église Saint-Jacques, la place Émile Dupont était autrefois occupée par le cloître d'une des abbayes les plus puissantes de Liège. Dedicacée à Saint-Jacques le Mineur, elle fut fondée en 1015-1016 par le Prince-Évêque Baldéric II (1008-1018).

UN TRÉSOR CACHÉ

Derrière les façades des 19e et 20e siècle des maisons bordant la place aux numéros 9 et 10, des vestiges de l'abbaye ont exceptionnellement été préservés et mis en évidence lors d'une campagne de fouilles menée dès janvier 2002 par le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en Province de Liège. Au cours de l'étude archéologique, de nombreux éléments architecturaux datant du 14e siècle ont été mis au jour et, intégrés dans cette structure, des vestiges plus anciens sont identifiés mais non datés dans l'état actuel des recherches. La poursuite des fouilles au niveau du sous-sol devrait permettre de mieux comprendre ces vestiges.

Dans le courant de la seconde moitié du 16e siècle, des aménagements sont réalisés afin d'ouvrir les lieux sur l'extérieur en perçant des baies côté jardin. Parallèlement, la décoration des murs de ces nouveaux espaces est revue; des grisailles figuratives formant un triptyque de neuf mètres surplombent une inscription reprenant la parabole 22 de l'Évangile selon saint Mathieu qui fait référence aux noces du fils d'un roi. Suite à l'étude stylistique des fragments dégagés, cette production peut être attribuée à Lambert Lombard, grand peintre et architecte liégeois, ou du moins à sa mouvance.

Suite à la sécularisation de l'abbaye en 1785, l'abbaye devient une collégiale. C'est alors que l'édifice est scindé en deux maisons canoniales distinctes. Lors de la Révolution, ces habitations sont acquises et réaménagées par des particuliers. Au n° 10, pour respecter l'alignement de la place Émile Dupont, la façade primitive de l'immeuble est détruite et laisse place à l'actuelle façade de style néo-classique. Les cloisonnements intérieurs sont revus et les témoignages anciens sont masqués et recouverts par de nouveaux décors: stucs, peintures murales, boiseries et cheminées. Pour la maison n°9, c'est au milieu du 20e siècle qu'une nouvelle façade vient dissimuler définitivement les vestiges médiévaux qui peu à peu tombent dans l'oubli (pour plus de détails concernant les vestiges de l'ancienne abbaye Saint-Jacques, voir le communiqué de C. Bolle et D. Henrard du Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en Province de Liège).

MENACES ET SAUVETAGE

Ces bâtiments qui ont échappé au sac de la ville par Charles le Téméraire en 1468 et aux deux sécularisations successives du 18e siècle a été épargné une nouvelle fois lors d'un projet de construction d'un building. Le 30 août 2001, un permis de démolition des deux maisons avait été accordé afin d'y construire un immeuble à appartements, sous la seule condition qu'une étude archéologique préalable soit entreprise, mais dont les résultats ne pouvaient réorienter le projet. La date de destruction était programmée à la mi-juillet 2002. Or, au début de ce mois, survint la découverte fortuite des peintures murales attribuées à L. Lombard. Le Ministre Michel Daerden, en charge du Patrimoine, retira alors le permis d'urbanisme le 18 juillet et la totalité des deux immeubles fut classée comme monument le 27 mars 2003 sur l'avis de la Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles. Enfin, le 24 avril de la même année, un arrêté d'expropriation des deux immeubles fut signé pour cause d'utilité publique. C'est dans ces conditions que naît le projet du CWAB et que, le 2 mai 2003, le bien est ajouté sur la liste des propriétés régionales à valoriser par l'Institut du Patrimoine wallon. Depuis le 17 novembre 2004, date d'acquisition du bien par la Région wallonne, l'Institut se voit également chargé de finaliser l'ouverture du centre afin de permettre à un large public de s'initier à l'archéologie du bâtiment et de découvrir le patrimoine exceptionnel qui y est préservé.

LE CWAB

Le socle de base du projet de Centre wallon d'Archéologie du Bâti (CWAB) développé par l'Institut avec le Service de l'Archéologie en province de Liège repose sur quatre axes: la recherche, l'apprentissage, les stages et l'ouverture au public. En partenariat avec le Centre européen d'Archéométrie de l'université de Liège, le bâtiment sert de support aux spécialistes d'horizon divers pour tout ce qui touche la recherche; à leur disposition, un laboratoire analyse et enregistre les conditions de conservation dans son environnement urbain. La maison est un lieu d'expérimentation où l'interdisciplinarité est une priorité. Par ailleurs, le bâtiment devient pour les étudiants un support concret des cours traitant du patrimoine. Des stages sur l'archéologie du bâtiment sont initiés pour sensibiliser les plus jeunes, tandis que des thèmes plus diversifiés sont abordés pour les professionnels et les artisans en collaboration avec le Centre de Perfectionnement aux Métiers du Patrimoine de la Paix-Dieu (Amay). Enfin, afin d'expliquer les lieux à un large public, des expositions permanentes et temporaires, renouvelées en fonction des résultats produits par les groupes de recherches, sont planifiées de manière à cohabiter avec les autres activités des lieux.

Actuellement, même si le projet d'aménagement des bâtiments est en cours d'élaboration (désignation d'un auteur de projet, réalisations d'études préalables, etc.), le centre programme déjà des activités. Ainsi, l'accueil des spécialistes et des étudiants est organisé sur demande et l'ouverture à un large public est assuré durant les « Journées du Patrimoine » et la journée « Jeunesse et Patrimoine ». Pour l'année 2005, plus de mille personnes ont pu visiter les lieux. Jusqu'à son ouverture officielle, le CWAB cherche à maintenir cette activité embryonnaire et à instaurer de nouveaux partenariats avec le milieu de la recherche. C'est pourquoi le groupe de recherche d'Archaeologia Mediaevalis sera régulièrement tenu informé de l'évolution du projet.

Pour tout renseignement :

Centre wallon d'Archéologie du Bâti

Hotel De Soër De Solières

Place Saint-Michel, 86 – 4000 Liège

Tél : 04/250 93 47 – Fax : 04/250 91 62

E-mail : v.amormino@institutdupatrimoine.be

Web : http://www.institutdupatrimoine.be/code/fr/mission_b_prop_cloi.asp

BOLLE CAROLINE & LEOTARD JEAN-MARC

Un modèle d'architecture civile liégeoise? Synthèse de l'étude d'un édifice gothique tardif sis 12, rue d'Amay à Liège (Lg.)

Le "Seigneur d'Amay", est le nom donné à un édifice gothique tardif, classé et identifié comme un modèle de l'architecture liégeoise du 16e siècle. Il est situé dans une étroite ruelle de la "Cité Ardente", au n°12 de la rue d'Amay. Son implantation dans un quartier commerçant, " Le Carré", le rendait vulnérable et sujet à des projets qui menaçaient de le dénaturer. Soucieux d'assurer sa pérennité et de le mettre en valeur, l'Institut du Patrimoine Wallon l'acquiert en mars 2001 et commande plusieurs études préalables à sa restauration. L'une d'elles porte sur une évaluation archéologique, menée en 2001, par Michèle Dosogne & Madeleine Brilot. Elle est complétée par une seconde étude, confiée à Caroline Bolle et supervisée par Jean-Marc Léotard, archéologue provincial du Service de l'Archéologie du Ministère de la Région Wallonne en province de Liège. Il s'agit d'une approche générale du site englobant l'analyse de la maison voisine (n°10), ayant appartenu au même projet initial et dont seules les caves et la charpente ont pu bénéficier d'une lecture approfondie.

Lors de la recherche dans les sous-sols des deux propriétés actuelles, des vestiges antérieurs à la construction du bâtiment gothico-renaissant, illustrant une évolution en deux phases, sont mis en évidence. A la phase originelle appartiennent deux structures situées en retrait de la rue d'Amay, l'une à l'extrémité nord du n°10 et l'autre dans l'annexe située au fond de la cour du n°12. Dans les deux cas, l'élément principal est une cheminée, décorée de piédroits surmontés de chapiteaux à feuilles de plantain délicatement sculptés, engagée dans une maçonnerie de moellons de grès houiller et de calcaire de Meuse. La morphologie de ces ouvrages, le niveau et le contexte de leur implantation permettent de supposer qu'ils sont antérieurs au sac de la ville par Charles Le Téméraire en 1468.

La cheminée découverte au sous-sol du n°10 est ensuite intégrée dans une enveloppe en grès houiller coiffée d'un réseau de quatre voûtes d'ogives quadripartites. Le jeu des arcs

en tuffeau se déploie autour d'un pilier central en calcaire de Meuse. A la périphérie, les arcs sont engagés dans la maçonnerie et posés sur des culots en pierre. Bien que l'un des arcs, prenant son départ à l'angle nord-ouest de la pièce, masque une partie du chapiteau d'un piédroit de la cheminée et que celle-ci occupe une position incongrue dans la pièce, il semblerait que l'âtre soit toujours en usage à cette époque.

L'emprise de ces structures a influencé l'organisation spatiale de l'extrémité septentrionale de l'édifice gothico-renaissant. En effet, l'appropriation de la pièce à couverture ogivale, génère le positionnement du bâtiment, implanté en retrait de 7,5 m environ de la rue d'Amay, détermine sa largeur ainsi que le niveau de sol du rez-de-chaussée.

De manière plus générale et bien que le bâtiment gothique tardif présente une continuité et une grande homogénéité dans l'exécution de ses façades, le plan et les élévations elles-mêmes, indiquent l'existence de contraintes qui vont engendrer sa complexité. La tripartition de la structure interne selon des entités perpendiculaires à la rue pourrait trouver son origine dans la division parcellaire primitive. En effet, selon l'étude historique menée par René Jans (1980), *Thiry de Noville*, procureur à la Cour de l'Officialité de Liège, acquiert plusieurs terrains afin de construire sa demeure rue de *la Cigogne*, appelée aussi rue *Arnould de Saint-Laurent*, actuelle rue d'Amay. Deux parcelles, correspondant sans doute au numéro 10 actuel, lui sont vendues le 7 janvier 1544, par *Cloes Tornaco* (de Tournai), chanoine de la collégiale Saint-Jean. Une troisième parcelle, occupée par le numéro 12 actuel, lui est cédée par son beau-père, *Jean de Hoyoul* (de Hognoul), par ailleurs propriétaire de l'immeuble implanté sur le terrain contigu, au sud. Le gabarit oblong de l'aile qui sera érigée sur le terrain reçu est probablement dicté en largeur par le parcellaire et en profondeur par l'emprise de la maison de Jean de Hognoul.

Thiry de Noville aurait pu se libérer de ces contraintes, ce qu'il ne fit pas. Peut-être ne pensait-il pas, au début de l'élaboration du projet, pouvoir disposer de l'ensemble de ces terrains et surtout à devoir s'approprier, dans un ultime dessein, la maison de son beau-père. En effet, le seul endroit où il y a une solution de continuité dans l'exécution des façades se trouve au contact avec cette construction, pierres et briques y demeurant en attente d'un prolongement méridional jamais accompli.

L'étude archéologique révèle une complexité plus grande encore. L'observation attentive des structures indique des moments d'hésitations et des modifications intervenues en cours de chantier: la charpente porte les traces les plus manifestes de ces comportements. Grâce à l'étude dendrochronologique, nous savons que les charpentes couvrant les trois volumes principaux sont contemporaines (1541-1555 AD). Pourtant, leur typologie et leur mise en œuvre sont distinctes. Les charpentiers débutent par la mise en place de la couverture, particulièrement soignée, homogène et unitaire, du vaisseau parallèle à la rue d'Amay. La logique constructive voudrait qu'ils poursuivent par la réalisation de la charpente perpendiculaire. Or, celle-ci ne semble même pas avoir été envisagée lors de la conception de la première charpente, alors que le bon sens l'imposait, et sa mise en place est postposée au profit de celle couvrant le n°12, ce qui nécessite la réalisation d'une structure porteuse provisoire destinée à supporter les pannes de cette charpente. Enfin, la couverture de la partie centrale est réalisée en s'implantant de manière improvisée sur les toitures voisines.

Les articulations maladroitement, le manque de soin apporté à la réalisation des ouvrages indiquent des changements brusques intervenant en cours de chantier. En témoigne également la tourelle d'escalier implantée *a posteriori* dans l'angle intérieur des deux ailes du n°10. En effet, la mise en place de sa charpente a nécessité des adaptations importantes et engendré la disparition de certaines pièces des couvertures des bâtiments principaux. De plus, la morphologie des baies ajourant sa maçonnerie est distincte de celle des façades principales.

Enfin, le bandeau saillant du soubassement calcaire de la façade perpendiculaire à la rue d'Amay se prolonge sous l'espace de la tourelle, indiquant que celle-ci n'était pas destinée à être présente au niveau du rez-de-chaussée. Une autre observation, indiquant également une modification du programme, est l'absence de liaison du refend formant mitoyen entre le n°10 et 12 actuels à la façade principale. Enfin, l'analyse de l'organisation spatiale et des éléments architecturaux particulièrement bien conservés au n°12 (distribution centrale par un escalier en chêne à vis vers les pièces de vie de part et d'autre, cloisonnements en pan de bois contemporains de la cage d'escalier, absence de communications avec les autres parties de la propriété, cheminées gothiques à consoles moulurées et engagées dans le refend) permettent de conclure à l'autonomie, dès le 16e siècle, du n°12 par rapport au n°10.

Cette hypothèse est corroborée par les conclusions de l'étude historique qui révèlent que, dans son testament rédigé huit ans à peine après l'acquisition des terrains, le procureur distingue une grande et une petite maison: "la grande maison" (n°10 actuel sans doute) devait être vendue aux enchères alors que "la petite maison" (n°12) devait être conservée par son épouse.

Nous concluons que Thiry de Noville a décidé de scinder la propriété en cours de chantier. Ainsi les harmonieuses façades, bien que reflétant un projet de grande qualité et simulant une seule demeure patricienne cossue, cachent une complexité d'exécution résultant probablement des difficultés rencontrées par le maître de l'ouvrage pour concrétiser son ambitieux projet.

Comme nous l'indique René Jans, la richesse de ce patrimoine a permis qu'il soit investi par des notables liégeois comme Jean d'Amay, bourgmestre de Liège à deux reprises au 17e siècle, à qui le n°12 doit son nom. Durant la première moitié du 18e siècle, Jean-Everard Ubens, secrétaire et garde du sceau du Prince-Evêque Georges-Louis de Berghes achète et rénove le n°12. Les transformations les plus marquantes concernent les corps de chauffe: les cheminées gothiques sont remplacées dans toutes les pièces de vie. Les registres centraux des hottes du rez-de-chaussée sont parés de peintures murales dont une crucifixion, attribuée à l'atelier d'Edmond Plumier, couronnée, dans la pièce arrière, par les armoiries du Prince-Evêque.

A l'approche de la seconde guerre mondiale, l'absence d'entretien menace les deux maisons. Plus grave, un projet d'extension du cinéma, formant mitoyen au sud, prévoit la démolition du n°12. Le "Seigneur d'Amay" doit son salut à la persévérance d'un de ses plus fervents défenseurs: Camille Bourgault, architecte et membre correspondant à Liège de la Commission Royale des Monuments et des Sites. Après plusieurs essais, l'architecte obtient, en août 1943, le classement des deux maisons. Cette protection provoquera l'émergence d'un projet de réhabilitation en café, que réalise, dans un esprit néogothique, l'architecte Ferdinand Sacré-Turin.

Bien que quelque peu malmené au cours des siècles, l'immeuble nous est parvenu suffisamment préservé pour encore nous permettre une certaine qualité de lecture. En considération des résultats complexes de cette analyse, il convient désormais d'estimer à son juste niveau, la valeur de référence qu'il constitue en matière d'architecture civile liégeoise. A cet égard, ce bâtiment ne peut être considéré globalement comme un archétype. Il s'agit d'un projet, homogène en apparence, mais n'ayant pu, pour diverses raisons, se départir du parcellaire médiéval sur lequel il se développe ainsi que des éléments construits préexistants. Alors que le programme semble être en constante évolution, sa réalisation, partiellement mise en oeuvre, échoue ou plutôt le projet est modifié pour en revenir à une subdivision des entités principales correspondant en partie à celles du parcellaire originel dont l'influence était

toujours prégnante. Il en résulta une série de modifications internes et externes des immeubles "bâtardisant" l'ensemble.

Cette courte histoire est celle d'un rêve architectural ambitieux très vite revu à la baisse mais qui engendra néanmoins un patrimoine d'une grande qualité suscitant l'admiration.

BRULET RAYMOND, BRUTSAERT ANNE & DECKERS MARIANNE

Fouilles programmées à la Cathédrale Notre-Dame de Tournai (Ht.)

Les travaux archéologiques à la Cathédrale de Tournai se poursuivent toujours actuellement, menés par phases, par zones et par types d'intervention. Outre les opérations de suivi archéologique liés aux travaux de stabilité de la Tour Brunin, deux fouilles de programme ont été réalisées dont l'une est toujours en cours.

De juillet 2002 à décembre 2004, l'entièreté du bas-côté nord de la nef a été fouillée et a livré de très précieux témoignages sur les époques antérieures au 12e siècle. Trois églises médiévales ont été retrouvées. Selon une chronologie relative, on date la première du 7e siècle environ (église du haut moyen âge), la deuxième du 9e-10e siècle (église pré-romane) et la troisième du 11e siècle (première église romane). A des niveaux différents pour chacune, les nefs des édifices anciens ont néanmoins la même largeur et les façades ont gardé le même emplacement depuis l'église du haut moyen âge, c'est-à-dire au niveau de la deuxième travée actuelle. L'église pré-romane a révélé un baptistère. La fondation de celui-ci, sous la forme d'un puits perdu, était encore parfaitement en place, ainsi que trois trous de poteaux à l'extérieur de la maçonnerie, contenant des traces de bois et dont l'emplacement permet de restituer un ciborium hexagonal avec des colonnes en bois.

Sous ces trois églises, une occupation mérovingienne, dernière occupation domestique sur le site, s'est dévoilée à travers des niveaux de circulation et un grand foyer. Ce dernier est constitué avec des éléments de récupération d'époque romaine (tegulae). Cette occupation a été implantée dans les vestiges de l'époque précédente, c'est-à-dire dans un bâtiment paléochrétien (autour de la fin du 5e siècle), à un niveau légèrement plus haut mais récupérant des murs de l'édifice antérieur, et bouchant une porte de ce même édifice.

L'édifice du 5e siècle est effectivement de grande ampleur et semble se développer sous toute la nef de la cathédrale romane. Un long mur parallèle à la nef, exécuté en plusieurs phases, a été découvert sur toute la longueur du bas-côté nord (de la travée 2 à la travée 7). Tout le long de son côté nord, un dallage monumental en pierre calcaire aménage l'extérieur du bâtiment. Une porte latérale a été dégagée dans la travée 6, avec son seuil parfaitement conservé. Le béton de sol intérieur de l'édifice, en mortier rose de tuileau, n'est conservé que devant la porte. Ce bâtiment pourrait appartenir au complexe paléochrétien.

Enfin, sous ces vestiges du 5e siècle, une importante occupation romaine du Bas-Empire est apparue. Un édifice semble avoir occupé l'espace sous la cathédrale avec, en particulier sous la nef nord, un balnéaire, partiellement découvert. En effet, une aile de thermes, presque perpendiculaire à la cathédrale, a été mise au jour dans la travée 5. Une petite baignoire accolée à un bassin plus large et moins profond a été recoupée par les fondations de la cathédrale et se poursuit donc sous la nef centrale. D'autres pièces thermales se développent également vers l'extérieur (nord) et des murs du même édifice ont été retrouvés sous les anciens cloîtres. Des enduits peints et des éléments d'hypocauste ont été retrouvés dans le remblai de ces baignoires, témoignant d'une certaine qualité de l'édifice.

Depuis janvier 2005, la zone des travées 8 et 9 de la nef centrale est également devenue l'objet d'une fouille programmée, après avoir été ouverte lors du suivi archéologique des travaux de stabilité en 2003-2004. Il s'agit là de l'espace des chœurs et avant-chœurs de ces mêmes églises, découvertes dans le bas-côté. En effet, sur toute la surface des travées 8 et 9, l'espace central du chœur de l'église romane du 11e siècle a été mis au jour. La travée 8 présente un béton de sol rose, plus haut que celui de la nef de la même église, avec l'implantation, parfaitement dans l'axe, de deux dalles funéraires alignées, en pierre calcaire et sans aucune inscription. Ces tombes n'ont pas encore été fouillées. A la transition des travées 8 et 9, un escalier de trois marches offre l'accès à la zone du chœur proprement dit, surélevé, avec dans l'axe une maçonnerie d'autel installée sur une tombe voûtée monumentale à moitié enterrée. Les murets de cet autel portent encore un enduit. La tombe voûtée était vide de sa sépulture d'origine lors de la fouille, mais d'autres sépultures postérieures s'étaient implantées dans et autour de ce monument.

La moitié nord de la travée 8 a fait l'objet d'une fouille en profondeur. Celle-ci a permis de retrouver une succession de niveaux de sol et un mur témoignant d'une longue histoire.

Le sol pré-roman, plus haut que dans le bas-côté, a été mis au jour directement sous un premier sol roman du 11e siècle (ce dernier ayant été restauré par le béton rose après un incendie). Ce sol pré-roman fait suite à un premier sol de la même époque juste en-dessous, dans lequel on a pu observer l'empreinte d'un premier escalier menant vers le chœur (travée 9 actuelle) et préfigurant la situation de l'église romane du 11e siècle. Cet escalier pré-roman ayant disparu, seule restait la fondation de son départ.

Plus bas, un niveau de sol correspondant à l'église du haut moyen âge a été retrouvé. Plus bas encore, une partie de dallage calcaire a pu être mis en relation avec celui du bas-côté nord, datant de l'époque paléochrétienne. Ces deux derniers sols sont interrompus par un mur dont l'origine est plus ancienne, d'orientation nord/sud et situé exactement sous l'escalier de l'église du 11e siècle, à la transition des travées actuelles 8 et 9. Pouvant dater du Haut-Empire romain, il fut réaménagé à l'époque paléochrétienne. Cela se traduit par l'intégration, dans la maçonnerie, d'éléments architectoniques ayant appartenu à un édifice public romain peut-être jadis bâti aux alentours; une pierre de seuil en pierre calcaire polie et une base monumentale de pilier en pierre calcaire aussi, impeccablement taillée. Tous deux sont intégrés dans le mur avec du mortier rose et visible sur la face ouest du mur. Dans un troisième temps, ce mur transversal sera à nouveau réutilisé, en relation avec l'église pré-romane cette fois. L'ouverture au-dessus du seuil a été bouchée par un nouvel élément de remplissage, un élément de corniche romaine en pierre blanche, extrêmement bien conservée. Par-dessus, une nouvelle élévation de mur est dressée, se basant aussi sur la partie ancienne du mur.

Deux autres petits sondages opérés dans les travées 8 et 9 (le long du mur de chaînage roman nord et dans l'axe, sous un caveau postérieur démonté) ont permis de découvrir trois nouveaux bétons de sol romains, à des niveaux différents et tous constitués de mortier de tuileau de couleur rouge. Deux d'entre eux semblent être en relation avec le mur transversal.

Durant l'année 2006, les investigations archéologiques se poursuivront dans la moitié sud de la travée 8 afin d'avoir une meilleure vue et une meilleure compréhension de ces espaces de chœurs ainsi que de l'importance des édifices romains et paléochrétiens sous-jacents.

Chimay. Une deuxième campagne de fouilles au château, de nouvelles données quant aux origines de Chimay (Ht.)

Une deuxième campagne de fouilles fut entreprise et financée cette année par la Direction de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne. Elle délégua à nouveau la poursuite des opérations au CReA (Centre de Recherche Archéologique de l'ULB), en fournissant le support logistique nécessaire, tant du point de vue matériel que des ressources humaines. L'équipe était, en général, formée de deux à quatre opérateurs en fonction des possibilités et accompagnée à l'occasion d'un technicien. Ces recherches faisaient suite à une première campagne effectuée de mars à décembre 2004. Cette année, celles-ci furent axées sur la zone de fouilles déjà ouverte, les possibilités d'élargissement étant toujours limitées pour des raisons de sécurité et de nécessité quant à la circulation et aux déplacements des terres: l'éperon étant relativement exigu, délimité à l'est par le château actuel et, sur ses trois autres versants, par l'ancienne courtine. L'étude des données récoltées est encore aujourd'hui en cours, nous ne ferons donc ici qu'une première ébauche, relativement succincte. Le matériel récolté n'ayant pas encore fait l'objet d'une analyse en profondeur, nous resterons prudents quant aux datations évoquées.

Les éléments d'une première occupation médiévale

Les structures, apparemment les plus anciennes, ont été dégagées dans un secteur restreint où la surface du rocher a pu être mise au jour. Il s'agit d'un ensemble de trous de pieux épars, taillés dans la roche et plus ou moins bien conservés, la surface du rocher ayant par après été entaillée afin d'être aplanie. Le remplissage de ces encoches n'a, hélas, permis de découvrir aucun matériel. Bien que cet ensemble ne nous ait été que partiellement révélé, il est possible, étant donné leur situation, d'imaginer qu'ils aient fait partie d'un aménagement lié à la construction du bâtiment que nous allons maintenant évoquer. Seule une ouverture plus extensive à ce niveau permettra, peut-être, d'en savoir plus.

C'est le long de la courtine sud actuelle, et intégrées à celle-ci, que les structures maçonnées les plus anciennes ont été discernées. Bien que leur plan soit aujourd'hui en grande partie connu, leur analyse reste limitée par l'extension des fouilles et leur état de conservation. Il s'agit d'un imposant bâtiment orienté, conservé en élévation dans certaines parties, jusqu'à près de deux mètres à l'intérieur de ses murs. Cet édifice était posé de part et d'autre de la surface plane et de la pente abrupte de l'éperon. Cette fracture délimite, de ce côté sur un axe est-ouest, la partie sommitale, ce qui obligea les bâtisseurs à faire reposer la moitié méridionale de la construction sur des murs de chaînages reliant entre eux les piliers et les mur. Cette situation, à première vue étrange étant donnée les moyens considérables investis et nécessaires à celle-ci, met cependant en exergue la relation indéniable qu'il existait entre le choix de son emplacement et la route antique qui passait de la sorte à ses pieds et traversait la Calestienne en reliant Saint-Quentin à la Meuse.

Au vu de ses dimensions et de la forme de son plan, il ne semble pas téméraire de penser qu'il s'agisse d'un bâtiment religieux significatif. Conservé, selon les observations actuelles, sur une longueur approximative de 29,50 m, sa largeur et ses dimensions exactes restent pour l'instant imprécises, le collatéral et le transept sud ayant été intégrés à la courtine et à une tour faisant toujours partie de l'enceinte méridionale du château. Il est cependant envisageable d'en déterminer les proportions en reconstituant ces éléments grâce à quelques témoins rencontrés et, par symétrie, d'après la moitié septentrionale mise au jour. Ce bâtiment

se caractérise par un chevet tripartite d'une largeur approximative de 19,30 m. La nef, avec ses trois travées d'une longueur totale de 12,70 m, est assez réduite. Composée de trois vaisseaux, elle est d'une largeur d'environ 12,50 m. Cette nef est prolongée, à l'ouest, par un espace distinct, séparé de celle-ci par trois piliers (deux imposants dans le prolongement des piliers des collatéraux et un central plus petit) qui semblent avoir supporté des départs de voûtes. Ces observations et le caractère monumental des deux piliers latéraux de cet avant-corps donnent à penser que cette partie était surhaussée en son centre, et devait ainsi supporter une tour comportant une tribune dans le prolongement de la nef centrale. L'idée de cette tour semble aussi confirmée par les modifications postérieures que nous développerons un peu loin.

Une dernière caractéristique étoffait encore cet édifice. De part et d'autre du chœur, un couloir permettait d'accéder à un espace oriental distinct situé à l'emplacement actuel des caves du château datant de la seconde moitié du 19e siècle, ce qui laisserait transparaître l'existence, dès l'origine de l'édifice, d'une crypte extérieure, sans doute au même niveau que la nef, à l'instar de l'exemple conservé de la collégiale Saint-Feuillen à Fosses-la-ville.

Toutes ces caractéristiques, le transept, l'avant-corps et la crypte, font partie des composantes essentielles typiques des collégiales et des abbayes moyennes de la Meuse, construites dans le dernier tiers du 10e siècle et le courant du 11e siècle. « Cette triple composante permet d'identifier presque à coup sûr, ou de soupçonner presque à priori, le statut de l'édifice et sa position dans l'échelle religieuse au moment de sa construction ou de sa fondation » (GENICOT L.-F., *Les églises mosanes du XIe siècle*, ..., p. 312).

Il paraît donc évident à la lumière de ces nouveaux éléments, qu'il s'agisse de la première collégiale chimacienne dont quelques témoins semblent en outre prouver pour l'instant l'existence au tournant du 11e siècle. Aucune certitude n'était envisageable jusqu'ici quant aux origines de l'église canoniale dédiée à sainte Monégonde et de son chapitre, étant donnée l'absence de document les concernant avant le début du 12e siècle.

Une première courtine?

C'est à priori dans le courant du 11e siècle que l'éperon rocheux subit un premier aménagement afin d'agrandir et de circonscrire sa superficie. Un mur d'environ 80 cm de large, posé sur la roche et recoupant un épandage détritique, vint s'accoler au mur occidental de la collégiale, suivant, à un bon mètre de celle-ci, la fracture déjà évoquée. Ce mur, dont la contiguïté paraît plus que probable avec un mur rencontré lors d'un sondage profond en 2004 dans l'aile ouest, est perpendiculaire au second et arasé au même niveau. Ils retenant une terrée prolongeant la surface de l'esplanade du rocher tout en circonscrivant celle-ci.

Le site semble avoir connu d'importantes modifications au 12e siècle, structurant le château pour plusieurs siècles. L'ancienne courtine est abandonnée et un nouveau mur est érigé, à l'ouest, en lieu et place du précédent. Faisant retour, une autre, plus imposante, est aménagée au sud, à l'emplacement du collatéral méridional, se prolongeant à l'ouest dans l'alignement des piliers qui le délimitaient. L'érection de cette enceinte permet à son tour l'aménagement d'une nouvelle surface de circulation dans le secteur sud-ouest, au même niveau que la collégiale et probablement que le reste du rocher. Un passage est alors ouvert à l'ouest dans l'axe de la nef, alors que la moitié méridionale du rez-de-chaussée de l'avant-corps est murée et comblée. Bien qu'il ne reste que les trois quarts de la nef, l'édifice continue à fonctionner, comme le prouvent, entre autres, certaines réfections du sol.

Nous serons encore prudents quant à l'édification de l'aile nord, puisque aucune recherche n'a encore pu y être effectuée, mais d'après la relation stratigraphique entre elle et

les structures déjà fouillées au sud, il est possible qu'elle fût construite au plus tard à la même époque, les remblais de destruction de l'édifice religieux y étant accolés.

L'abandon de la collégiale et le développement du caractère défensif

Il serait nécessaire de mieux préciser quand cette collégiale fut abandonnée et détruite. Aucun matériel n'a hélas pu être mis au jour dans les remblais de destruction pour l'instant dégagés. Les sols et les murs rougis témoignent cependant de l'incendie qui ravagea l'édifice, sans doute dans le courant du 13e siècle. C'est en tout cas à cette époque que Jean III de Soissons entreprit la construction du chœur de la collégiale actuelle. L'abside principale, ainsi que le bras sud de l'ancien édifice, peut-être moins touchés, furent à ce moment conservés, fermés, à l'ouest et au nord, par de nouveaux murs formant ce qui sera, au moins jusqu'en 1552, la chapelle castrale.

La nef et le bras nord du transept sont arasés, les remblais de destruction étant épandus et aplanis afin de créer une nouvelle cour intérieure. Ce qu'il restait du *Westbau* fut ensuite intégré à une nouvelle construction quadrangulaire au sud-ouest du château, dont l'angle nord-ouest s'appuyait sur l'ancien pilier nord du massif et se développait à l'ouest au-delà de l'ancienne courtine. Pour pénétrer dans cette tour, un couloir et une rampe avaient été ménagés sur l'angle entaillé au nord-ouest de l'ancienne collégiale. Ce couloir se prolongeait vers le nord, en direction de la partie occidentale de l'aile septentrionale, ou peut-être plus précisément vers l'angle nord-ouest du château où se trouvait sans doute déjà la tour représentée dans les Albums de Croÿ à la fin du 16e siècle. Rien ne semble s'opposer pour l'instant à cette idée, même si les recherches dans ce secteur sont encore lacunaires. Cette tour serait contemporaine à celle noyant la tour toujours en élévation au nord de l'aile formant le château actuel; tout comme celle mise en évidence cette année au sud-ouest de la fortification, reposant en porte-à-faux sur l'extrémité méridionale de la courtine occidentale antérieure et dont la connaissance reste limitée par l'extension des fouilles.

Ces éléments furent conservés et partiellement réemployés lors des nouveaux aménagements pour l'instant datés de la première moitié du 15e siècle. Une aile sud est bâtie dans le prolongement du mur nord de la chapelle, sur l'axe des piliers de l'ancien collatéral nord et la tour sud-ouest est réaménagée. C'est de cette époque que date aussi l'érection de la « saillie », grand pont dont les structures du côté du château avaient déjà été révélées par la fouille de 2004, permettant autrefois de traverser la vallée de l'Eau Blanche.

Conclusion

L'existence du château et du chapitre de Chimay semblait avoir joué un rôle indéniablement primordial à travers l'histoire, la vie de son agglomération et de son pays. Aujourd'hui, ces nouvelles données obligent à remettre en question les considérations et les doutes qu'avait fait émerger, en son temps, Georges Despy à propos des origines de Chimay et de leur relation avec la disparition du couvent de Salles, dissous par Gérard de Brogne probablement au milieu du 10e siècle ou quelque temps après. Les fouilles de l'éperon chimacien ont permis de lever le voile sur son ostensible établissement canonial, alors qu'aucune implantation seigneuriale ou du moins castrale, ne semble, pour l'heure, y avoir été envisagée à l'origine. Le développement d'une occupation à caractère défensif et seigneurial semble bien consécutif à une implantation originellement distincte. La collégiale perdit, au fil du temps, la place remarquable qui lui était allouée sur son promontoire. Elle fut enfin transportée au cœur de la ville, dans le courant du 13e siècle ou peut-être plus précisément

dans les années 1250-1275 si l'on tient compte des datations du chœur de la collégiale actuelle. Le caractère militaire de l'éperon se développa en parallèle, peu à peu, après l'érection d'une imposante courtine probablement au 12e siècle. Des tours y furent ainsi adjointes suite à l'incendie et au déplacement de la collégiale.

Bibliographie

- BUCHIN J. et FASSIAUX L., *La collégiale de Chimay*, Namur, 2005 (Carnets du Patrimoine, n°38).
- CHANTINNE F., *Chimay (Ht. : première campagne de fouilles à l'arrière du château de Chimay*, dans *Archaeologia Mediaevalis, Chronique*, n° 28, p. 84-85
- DARDENNE L., *Histoire de la Ville et de la Terre de Chimay*, Chimay, 1969.
- DESPY G., *Deux actes faux fabriqués au chapitre de Chimay : la « charte d'Erlebold de 887 » et la « bulle de Lucius III de 1182 »*, dans *Clio et son regard. Mélanges d'histoire, d'histoire de l'art et d'archéologie offerts à Jacques Stiennon à l'occasion de ses vingt-cinq ans d'enseignement à l'université de Liège*, éd. LEJEUNE R. et DECKERS J., Liège, 1982, p. 112-128.
- GENICOT L.-F., *Les églises mosanes du XIe siècle*, 1972, Louvain (Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, n°48)

CLAES BRITT

Archeologisch onderzoek van het voormalige Arme Klaren klooster te Brussel (Br.)

- *Inleiding*

De Directie Monumenten en Landschappen van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voerde vanaf december 2004 tot november 2005 in samenwerking met de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis archeologische opgravingen uit aan het huizenblok gevormd door de Lakensestraat, de Vander Elststraat en de Zwaluwenstraat in het kader van een gepland huisvestingsproject. Zowel de historische waarde van de site als de geplande ingrepen in het bodemarchief met de aanleg van een ondergrondse parking duiden op de noodzaak van een voorafgaandelijk archeologisch onderzoek. Nog nooit eerder in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kon een opgraving op een terrein van ongeveer 1200 m² integraal en in twee achtereenvolgende fases uitgevoerd worden. In een eerste fase werden zes sleuven doorheen het terrein getrokken. Drie doorheen de kapel en kloostergebouwen en drie ter hoogte van de bewoning aan de Vander Elststraat. De eerste behaalde resultaten bepaalden het vervolg van de opgraving met de volledige vrijlegging van het terrein vanaf 19 mei 2005.

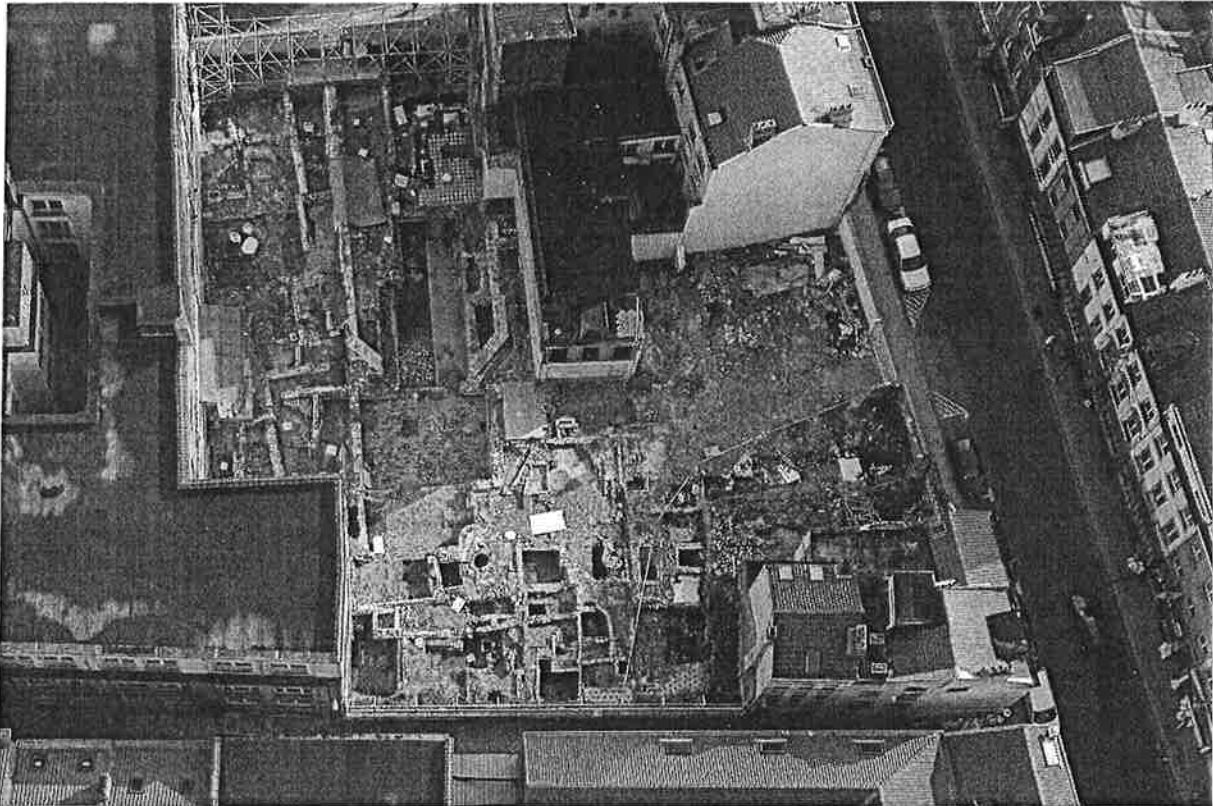

Fig. 1: Luchtfoto (met dank aan de Federale Politiedienst Luchtsteun)

- *De eerste resultaten: de oudste fase*

De Vander Elststraat die de noordelijke begrenzing van het Arme Klaren klooster zal uitmaken vanaf de 16de eeuw, wordt reeds vanaf het midden van de 14de eeuw vermeld in verband met de aanwezigheid van een metselaarsgemeenschap en het daarmee gepaard gaand gebruik van kalkovens. Vermoedelijk verdwenen deze kalkovens in de loop van de 15de eeuw na herhaaldelijk protest van het begijnhof en werd het terrein gedeeltelijk ingenomen door de religieuze gemeenschap. Uitzonderlijk is dat zowel een gedeelte van het kloosterareaal als de particuliere bewoning naast het klooster archeologisch kon onderzocht worden. Een continue menselijke occupatie, gaande van de 13de/14de tot de 20ste eeuw kon overal op het terrein geattesteerd worden.

Voorafgaand aan de kloosterfase en aan de 16de-/17de-eeuwse bewoning naast het klooster, rusten de middeleeuwse bewoningslagen in de vorm van dikke donkerbruine tot zwarte leem/klei pakketten bovenop de kleirijke natuurlijke bodem. Het aangetroffen materiaal toont een occupatie aan gaande van de 13de/14de tot de 15de eeuw en kan bijgevolg aan de aanwezige metselaarsgemeenschap toegeschreven worden. De pakketten doorsnijden plaatselijk de moederbodem en reiken op sommige plaatsen tot meer dan 3 m onder het huidige maaiveld. Naast het groot aantal scherven grijs aardewerk, beendermateriaal en houtskool bevatten de pakketten ook enkele 14de-eeuwse munten, een stukje textiel, dobbelsteentjes, een kleine hoeveelheid metaal en constructiemateriaal. Twee muren in kalkzandstenen blokken (noordwest-zuidoost en noordoost-zuidwest georiënteerd) verstevigd met een gele kalkmortel ter hoogte van het woonblok aan de Lakensestraat en de Vander Elststraat, wijzen op de indeling van enkele woonentiteiten verschillend georiënteerd aan die van de latere bewoning.

De muren, waarvan het vervolg niet kon achterhaald worden wegens de 16de-eeuwse verbouwingen van de bewoningssite, rusten net boven op de kleirijke pakketten. Opmerkelijk is de grote hoeveelheid mortelafval langsheen de structuren, mogelijk verwijzend naar de intense kalkovenactiviteit uit dezelfde periode.

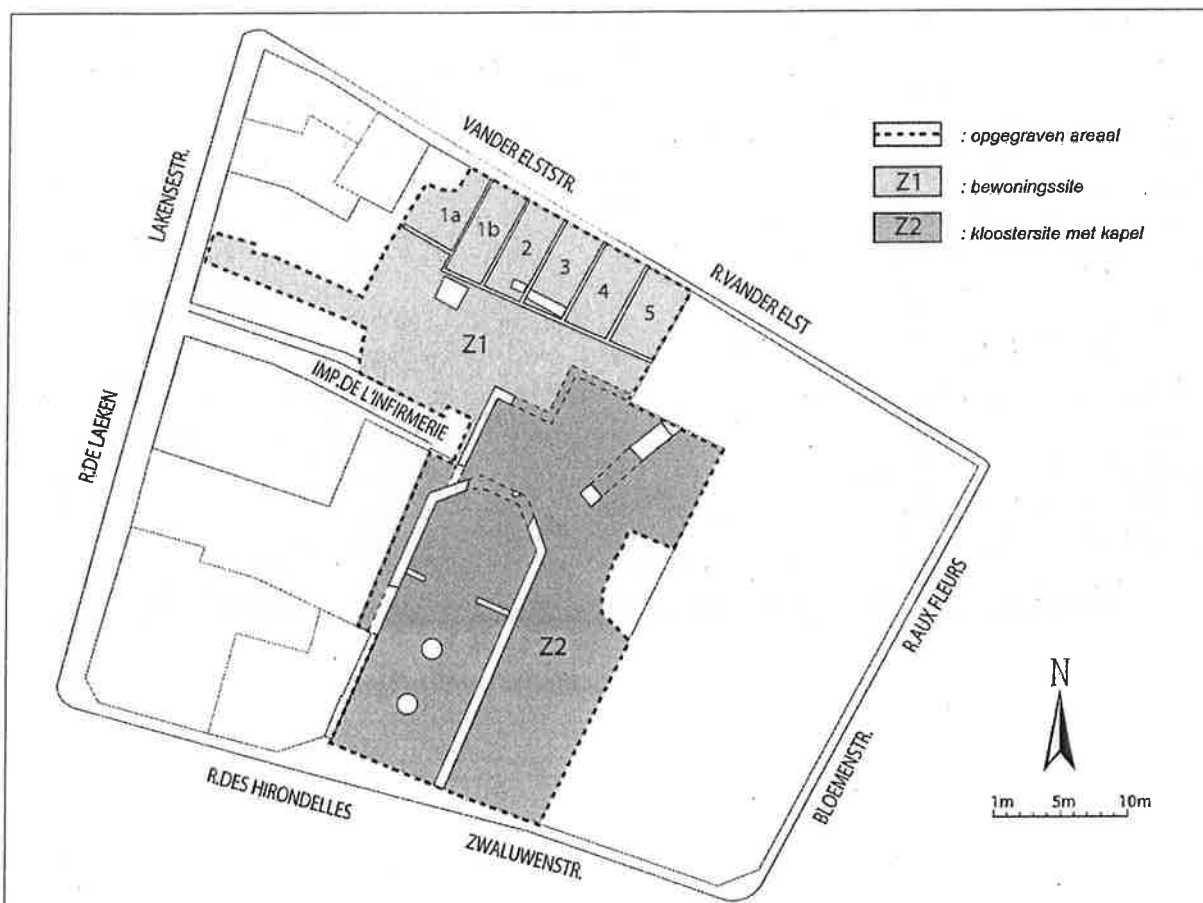

Fig. 2: Schematische weergave en situering van het grondplan (N. Blocteur)

- De bewoning naast het klooster, van de 16de tot de 20ste^e eeuw

De perceelsgrenzen van de bewoningssite ter hoogte van de Vander Elststraat, de Lakensestraat en de Infirmerijegang, zoals aangetroffen na de afgraafwerken op het terrein, kunnen gevolgd worden op de Primitieve Kadasterkaart uit 1821 (J.B. Bastendorff). Het betreft tien relatief kleine woningen met telkens een achterliggende koer/overdekte tuin en in de meeste gevallen een halfondergrondse kelder langs de straatkant. Deze 18de-/19de-eeuwse situatie is niet ongewoon voor het Brusselse straatbeeld uit deze periode. Toch is de algemene indeling van de woningen grotendeels terug te brengen tot in de 16de eeuw.

Bij het nader bekijken van enkele van de woningen konden de oudere perceelsverhoudingen teruggevonden worden. Een dichtgemetselde deurpost uit kalkzandstenen blokken met metalen hengsel ter hoogte van de scheidingsmuur tussen woning 2 en 3, waarlangs in de 18de eeuw twee latrines werden aangelegd, wijst op een oudere toegang tot woning 2. In een eerste fase behoorden woning 1b en woning 2 tot één groter perceel. Het geheel werd nadien opgedeeld in twee afzonderlijke eenheden. De scheidingsmuur, en latere perceelsgrens, tussen de twee woningen betreft een binnenmuur van één rij bakstenen breed (baksteenformaten 26,5/27/27,5 x 12/12,5/13 x 5/5,5/6 cm) waartegen drie decoratieve bakstenen steunpilasters met afgeplatte hoeken werden aangebracht. Hoewel

deze pilasters in woning 1b niet meer aanwezig zijn, bleven de sporen ervan wel zichtbaar in de naden van het baksteenmetselwerk. De fundering van de bakstenen muren van de woningen bestond uit opeengestapelde kalkzandstenen blokken, verstevigd met een gele kalkmortel. Mogelijk betreft het recuperatiestenen van de oudere woonstructuren waarvan eerder sprake.

De verschillende vloerniveaus en ophogingslagen binnen de woningen volgen zich snel op. Een profiel in het noordoosten van woning 1b, ter hoogte van de Vander Elststraat geeft vijf opeenvolgende bewoningsniveaus weer. Ook in woning 2 konden vier vloerniveaus geattesteerd worden. Het betrof twee achtereenvolgende vloeren in rode en blauwgrijze gebakken tegels en twee bakstenen vloeren, waarvan een gedeelte werd uitgewerkt in visgraatverband. De vloer in visgraatverband is de oudste aangetroffen vloer in de woning en ligt boven op de middeleeuwse kleipakketten.

De funderingssleuf van een bakstenen kanalisatie doorbroken door de zuidoostelijke muur van woning 2 bevatte een grote hoeveelheid archeologica (aardewerk, metalen voorwerpen, jezuskindjes in pijpjarde, beendermateriaal, ...), te dateren in het laatste kwart van de 16de eeuw en de 17de eeuw. Verscheidene andere opvullingslagen tussen de muren van de woningen getuigen van een zeer intensieve bewoning tijdens deze periode.

Opmerkelijk is dat in elk van de tien woningen een latrine aangetroffen werd in de achterliggende koer. Latrines zijn archeologisch gezien zeer waardevolle contexten; ze worden doorgaans opgevuld met afvalmateriaal wanneer een site verlaten wordt, of wanneer de put onbruikbaar geworden is. Een voor Brussel niet eerder ontdekte hoeveelheid van materiaal kon gerecupereerd worden uit drie van de tien latrines.

De bewaarde beerlagen van de latrine in woning 9 (2 m op 2 m) bevatten een grote variëteit aan archeologisch materiaal te dateren in de 17de eeuw. Het gaat onder meer om tientallen stukken van lederen schoenzolen, houten kantklossen, aardewerk, beendermateriaal, glas, een goudkleurige vingerhoed en enkele metalen voorwerpen.

De latrines van woning 2 (1,06 m op 0,70 m) en woning 3 (3,20 m op 1,20 m) die onderling verbonden zijn, kenden een opvullingslaag met materiaal te dateren in de 18de eeuw. Het betrof een grote hoeveelheid glas, pijpen, beendermateriaal en aardewerk (zowel rood gebruiksaardewerk als faience, Engelse *cream ware* en wat porselein). De grote hoeveelheid faience, met de aanwezigheid van zowel afgewerkte als niet-afgewerkte producten, evenals enkele misbaksels doet vermoeden dat een beperkte lokale productie aanwezig was. Deze activiteit ter hoogte van de Lakensestraat is niet verwonderlijk aangezien een fabriek voor de productie van Brusselse faience iets verder op in de straat gevestigd was. Dat de productie ook lokaal uitgevoerd werd buiten de muren van de fabriek zal verder blijken uit het historische onderzoek.

Vanaf de 19de eeuw werden op het terrein ter hoogte van de kloostermuur, tussen het Arme Klaren Klooster en de bewoningssite, grote werkzaamheden uitgevoerd. De kloostermuur werd gedeeltelijk afgebroken en nieuwe woningen, met ruime kelderruimtes werden aangelegd. Een groot pakket aan archeologische informatie is hierdoor verdwenen.

Fig. 3: Aanzicht van woning 2 met de kelder langs de straatkant en de bakstenen vloeren (soms in visgraatverband uitgewerkt)

- *Het Arme Klaren Klooster, vanaf het begin van de 16de eeuw*

Gesitueerd op een terrein ter hoogte van een grote meander van de Zenne, buiten de eerste stadsomwalling en tegenover het begijnhof vestigden er zich vermoedelijk in de loop van de 15de eeuw een aantal vrome vrouwen, die vanaf 1501 officieel werden onderworpen aan de strenge regels van de Heilige Coleta. Het klooster met kapel is duidelijk zichtbaar op het veelvuldige kaartmateriaal van de stad Brussel vanaf het midden van de 16de eeuw. Zoals de meeste religieuze instanties werd ook het Arme Klaren klooster afgeschaft op het einde van de 18de eeuw. Een plan bewaard in het Rijksarchief toont aan hoe het op dat ogenblik werd omgebouwd tot militair hospitaal. In het begin van de 19de eeuw werd het grootste gedeelte van het complex reeds ontmanteld door de aanleg van de Zwaluwenstraat. Zowel de kapel als een beperkt gedeelte van het klooster, ten zuidoosten van de kapel, konden archeologisch onderzocht worden.

Van de 16de-eeuwse kapel van het Arme Klaren Klooster bleven zowel ondergronds als bovengronds nog betekenisvolle restanten bewaard. Twee dichtgemetselde vensteropeningen en een fragment van de noordwestelijke façade met natuurstenen sokkel en opgaand baksteenmetselwerk bleven tot op heden gevrijwaard in het straatbeeld ter hoogte van de Zwaluwenstraat. Het resterende muurwerk van de kapel werd afgebroken in het begin van de 19de eeuw bij de aanleg van de Zwaluwenstraat en de bouw van enkele particuliere woningen.

Archeologisch onderzoek kon het verdere verloop van een gedeelte van de sokkel en fundering van de kapelconstructie in kaart brengen. De kapel meet binnenwerks 22 m in de lengte en 8,50 m in de breedte. De muren hebben een breedte van 60 cm. Het betreft een tweebeukige kapel, zuidwest-noordoost georiënteerd en in het midden doorsneden door twee massieve pilaarfunderingen (ca. 1,60 m in doorsnede) die het gewelf van de dakconstructie binnen in de kapel ondersteunden. Het niveau van de kapelvloer wordt afgetekend in het zuidwestelijke profiel ter hoogte van de Zwaluwenstraat, net boven de fundering van de kapelmuur.

Twee ondersteunende bakstenen gewelven (55 cm in doorsnede) onder het niveau van de kapelvloer, die telkens werden opgemetseld tegen een blok massief metselwerk steunend op de kapelmuur, werden doorbroken bij de aanleg van een 20ste-eeuwse kelder midden in de kapel. Vermoedelijk werd een derde gewelf, dat de vorige twee verbond, hierbij volledig afgebroken. Een uitgehouwen kalkzandstenen blok ter hoogte van de start van het gewelf aan de noordwestelijke façade vormde mogelijk de aanzet van een doksaal, bovengronds in het koor van de kapel waarvoor de gewelven als ondersteuning dienden.

De funderingen van zowel de kapelmuur, de pilaren als de twee blokken massief metselwerk werden opgebouwd uit kalkzandstenen blokken, onregelmatig gestapeld en verstevigd met een beige tot gele kalkmortel. Voor de aanleg ervan werd telkens tot op de kleirijke moederbodem gegraven op -267 cm (14,892 m), dwars doorheen de middeleeuwse pakketten.

De toegang tot de kapel werd dichtgemetseld in de 19de eeuw. De aanzet hiervan bleef bewaard in de kalkzandstenen sokkel van de zuidoostelijke façade van de kapel. Een metalen hengel, verankerd tussen de drempel en een opstaande uitgehouwen kalkzandstenen blok met afgeplatte hoek diende voor het ophangen van een deur die draaide naar het zuidoosten. De binnenmuren van de kapel werden gewit. Drie opeenvolgende gekalkte afwerkingslagen konden onderscheiden worden net boven het vloerniveau.

Een groot aantal kapelbegravingen werd verspreid aangetroffen tot 1 m onder de kapelvloer. De overledenen werden telkens begraven in houten kisten met het hoofd in het zuidwesten en de voeten in het noordoosten, volgens de oriëntatie van de kapel. Van de houten kisten blijven alleen nog de grondverkleuringen en enkele nagels in situ bewaard.

Verschillende munten, metalen insignes, juwelen en een grote hoeveelheid aardewerk bevonden zich tussen de begravingen. Een lijst aangetroffen in het stadsarchief van Brussel van personen begraven mét grafzerk in de kapel wijst op een begravingsperiode van 1553 tot 1771; 108 namen worden vermeld in dit document, zowel mannen als vrouwen.

Van het kloosterareaal, waarvan de omliggende gebouwen en de 19de- en 20ste-eeuwse aanpassingen op het terrein reeds een grote hoeveelheid aan informatie vernietigden, kon maar een beperkt gedeelte archeologisch onderzocht worden. Het groot aantal elkaar doorsnijdende muren, kanalisaties en vloerniveau's maakten het hier en daar moeilijk een duidelijk chronologisch overzicht te verkrijgen van het klooster en zijn latere aanpassingen.

Een traphal die wordt weergegeven op het plan van het klooster uit het einde van de 18de eeuw situeert zich ten zuidoosten van de toegang tot de kapel. Van hieruit was de kloostergang te bereiken via een verbindingsweg die aangeduid wordt op het plan als *cour particulier*. Enkele begravingen ten zuidwesten van deze verbindingsweg lopen door onder de 18de-eeuwse kloostergebouwen weergegeven op het plan. De drie onderzochte graven lagen tot 1 m dieper dan de kapelbegravingen en wijzen mogelijk op de begraving van overledenen buiten de kapel in de beginfase van het klooster. Bij onderzoek ter hoogte van de kapel werd daarenboven een verschil in niveau binnen en buiten de kapel waargenomen. Wegens tijdsgebrek kon de verspreiding van de graven binnen het klooster niet achterhaald worden. De kloostergang zelf werd vernietigd bij de aanleg van enkele kantoorgebouwen ten zuidoosten van de actuele bovengrondse parking.

Onderzoek in de meest zuidoostelijke hoek van het terrein heeft een eind 18de-eeuwse bakstenen kanalisatie (baksteenformaat: 19/19,5 x 4,5/5 x 9/9,5 cm) van 1,60 m hoog en 1,40 m breed vrijgelegd die leidde naar één van de latrines van het klooster. De latrine werd uitgebroken in de 19de eeuw bij de bouw van enkele particuliere woningen op de site. De kanalisatie doorsnijdt een vermoedelijk 16de-eeuwse woning (noordwest-zuid-oost georiënteerd) van het klooster. De woning, die een tweede maal doorsneden wordt door een 19de/20ste-eeuwse kanalisatie bleef maar gedeeltelijk bewaard. De kelderruimte van de woning werd in een tweede fase herbruikt als latrine. Bovenaan de natuurstenen muren uit opeengestapelde blokken werd een bakstenen gewelf opgemetseld (baksteenformaten: 26,5/27/27,5 x 12/12,5/13 x 5/5,5/6 cm) waarvan de aanzet bewaard bleef. De lemige opvulling onderaan kent een grote hoeveelheid aardewerk.

Onder een gedeeltelijk bewaard 17de-eeuws pavement van het klooster, naast de voormalige latrine en in het verlengde van de Infirmerijegang konden plaatselijk verschillende opeenvolgende mortelrijke vloerniveaus en ophogingslagen vrijgelegd worden over een breedte van ca. 1,60 m en een dikte van ca. 2,40 m. Op het plan van Brussel van Braun en Hogenberg uit 1572 kende de Infirmerijegang nog een verlengd verloop ten noordoosten van de kapel tot aan de kloostergebouwen. Hoogstwaarschijnlijk wijzen de vloerniveaus op deze oorspronkelijke situatie.

Een gelijkaardige opeenvolging van vloerniveaus ter hoogte van de Zwaluwenstraat die, net zoals de 16de-eeuwse woning, doorsneden worden door de 19de-/20ste-eeuwse kanalisatie rust bovenop een klei/lemige pakket van meer dan 1 m dikte. Verder onderzoek zal uitmaken of beide vloerniveaus in relatie staan met elkaar.

COURA GENEVIEVE & DENOËL STEPHANIE

Le parcellaire du «Carré» à Liège: premiers pas du mariage entre Archives et Archéologie (Lg.)

Les résultats très récents émanant des recherches archéologiques du «Seigneur d'Amay» nous donnent l'occasion, après les deux premières années de dépouillement des actes aux *œuvres* des Échevins de Liège, de tester le défi lancé par la création de la base de données. En effet, l'étude archéologique du bâtiment propose que cette riche demeure bourgeoise du 16e siècle s'est développée progressivement sur trois parcelles différentes plus anciennes. Cette constatation pouvant trouver écho dans les années dépouillées, à savoir le 15e siècle, il était dès lors pertinent de confronter les deux champs d'investigation. De plus, cette étude nous permet, pour la première fois, de vérifier par un cas concret l'idée traditionnellement admise selon laquelle le plan cadastral primitif de 1827 figure encore un parcellaire très ancien, peut-être médiéval, de la ville. Enfin, l'opportunité est trop grande pour ne pas s'interroger sur la possibilité d'atteindre le tissu urbain de Liège d'avant la destruction de la cité par Charles le Téméraire en 1468.

Commencée en décembre 2005, ce sont les premiers résultats de cette analyse qui seront exposés lors du colloque de mars 2006.

COURA GENEVIEVE & DENOËL STEPHANIE

La clé des archives des Échevins de la Souveraine Justice de Liège: élaboration et utilisation d'un outil informatique (Lg.)

- *Genèse du projet*

La recherche historique sur le tissu urbain de la cité de Liège médiévale et des Temps Modernes, tant dans sa topographie que dans son organisation spatiale, sociale et économique, est fortement entravée par la difficulté d'exploiter le fonds des Échevins de la Souveraine Justice de Liège, source fondamentale pour la connaissance du foncier de la ville. En effet, c'est devant cette suprême juridiction agissant notamment au civil comme cour foncière qu'étaient obligatoirement passés tous les contrats impliquant des opérations translatives (ventes, échanges, donations, hypothèques, obligations, partages,...) entre vifs de droits réels. La juridiction gracieuse des Échevins de Liège constitue donc à ce titre l'ancêtre de l'enregistrement moderne.

La difficulté d'exploitation est structurelle à la source elle-même depuis le moyen âge: à Liège, on ne percevait pas d'impôt foncier. Cette situation est due au particularisme que présente une société d'ecclésiastiques. Le clergé, fermement attaché à ses privilèges ancestraux et, essentiellement, à celui qui l'exemptait de payer une quelconque taxe levée par les laïcs, s'opposa, dès les origines, à toute perception d'un impôt sur ses biens fonciers. Dès lors, les archives étant tenues de tout temps dans un but pratique, les échevins n'avaient pas à se préoccuper de dresser un répertoire des maisons. Pour les mêmes raisons, l'absence de tables onomastiques permettant un accès immédiat à un acte voulu et, de là, une progression à rebours dans le temps annihile toute recherche suivie pour reconstituer l'historique d'un quartier, donc d'un bien immobilier. De là découle tout le paradoxe actuel des archives de l'échevinage liégeois: une riche collection de 1750 registres d'actes originaux couvrant une période de quatre siècles (1409-1797) et aucune clé pour les exploiter scientifiquement. Cette

situation justifie dès lors, chez les historiens, l'écartement systématique de toute étude dont la probité du résultat doit passer par le dépouillement «page à page» des registres et donc, la pauvreté de la documentation moderne tribunaire du caractère inexploitable de ces archives scabinales.

La problématique fut relancée lorsque les recherches archéologiques, inscrites depuis 1999 dans la gestion des certificats de patrimoine, furent menées sur les biens classés. Cette «archéologie globale», menée à la fois en sous-sol et/ou en élévation, détermina le besoin d'une étude historique permettant de saisir le contexte général de l'édification de ces bâtiments. Mais, le mariage entre la recherche en archives et la connaissance minutieuse du tissu urbain que demandait cette nouvelle démarche, suscitée par l'archéologie, était loin d'être réalisé. C'est sur base de ce constat, et avec la volonté de rendre exploitable cette documentation incontournable pour toutes études unissant histoire et archéologie urbaine que le projet de créer un outil informatique rendant enfin possible l'accès aux *œuvres* des échevins fut élaboré en 2003, par la Division du Patrimoine du Ministère de la Région wallonne (Service de l'Archéologie en province de Liège), les Archives Générales du Royaume (Archives de l'État à Liège) et l'Université de Liège (Département d'Histoire médiévale).

- *Le programme de recherche : création d'un outil informatique*

Financé par le Fonds de la Recherche fondamentale collective (FRFC) depuis janvier 2004, le programme de recherche porte sur la création d'une base de données informatique enregistrant systématiquement chaque acte.

Le support informatique retenu, tant pour sa légèreté que pour sa grande souplesse d'utilisation, a été *File Maker Pro*. Une fiche informatique d'encodage se compose de quatre grandes subdivisions agencées pour suivre pas à pas la lecture de l'acte afin de ne pas perdre de temps en manipulations informatiques. Ainsi, sont d'abord encodés les renseignements généraux: le numéro du registre, la foliation, l'état de lisibilité de l'acte, la date exprimée en jour, mois et année, et, enfin, les natures juridiques de l'acte. Se sont ensuite les parties en présence qui sont encodées. À savoir les nom, prénom, *cognomen*, domiciliation, statut social et/ou profession. Si mandataire il y a, comme c'est souvent le cas pour des actes concernant notamment une institution ecclésiastique, il est encodé suivant les mêmes champs dans la troisième subdivision de la fiche. La quatrième et dernière subdivision concerne les biens-fonds repris dans l'acte. Tout acte reprenant des biens immeubles est encodé, y compris, en ce sens, ceux concernant les rentes grevant un immeuble, alors considérées en droit liégeois comme bien immobilier. Dans cette dernière partie, tous les renseignements d'ordre topographique sont pris en compte, en partant du général, la ville, pour aboutir au particulier, les «joindants» et les enseignes. Notons néanmoins qu'aucune mesure n'est mentionnée, toute reconstitution se base donc essentiellement sur des volumes virtuels.

- *La méthode de recherche informatique*

A l'heure actuelle, et après deux ans d'encodage, la base de données regroupe plus de 15 000 actes, ce qui représente l'ensemble des archives du 15e siècle du tribunal scabinal liégeois.

Avec ce projet, nous comptons aboutir à la réalisation d'un outil de recherche performant, permettant une exploitation jusqu'ici impossible d'un fonds d'archive de première importance. Et l'objectif est pleinement atteint puisque le programme permet, à tout

moment, de mener des recherches simples ou combinées, disponibles sur support informatique ou papier. Cette base de données est devenue un véritable outil de navigation dans les archives des Échevins de Liège. Le programme informatique choisi offre deux grandes clés de recherches indispensables. Premièrement, lorsqu'un mot clé, quel que soit sa nature, est entré dans le module de recherche, le programme effectue une recherche systématique dans tous les champs, rendant quasiment nul le risque de laisser échapper un renseignement important. De plus, l'orthographe du mot clé ne requiert pas une rigidité absolue, le programme recherchant toutes les racines susceptibles de répondre à la demande. Deuxièmement, le programme permet une combinaison de recherches. Ainsi, bien plus que la seule et déjà importante étude du tissu urbain ancien, ce système d'exploitation ouvre des perspectives toutes autres.

Au niveau de son utilisation pour la connaissance de la ville médiévale, il permet de remonter l'historique d'immeubles ou de génération de propriétaires. Permettant, non seulement, une localisation précise des immeubles par la découverte de leurs «joindants», mais également une approche suivie de l'évolution toponymique, urbanistique et socio-économique de la ville. Dépassant le cadre déjà large de l'étude du tissu urbain au sens strict, la base de données permet de mieux cerner le droit immobilier liégeois, offrant non seulement un aspect statistique des natures juridiques d'actes mais permettant également l'accès direct à des exemples concrets.

- *Conclusion*

Ce projet recouvre donc plusieurs domaines d'investigations, qu'ils soient urbain, toponymique, juridique et même prosopographique. Et, d'un point de vue purement archivistique, le recours à cette base de données permet d'éviter la manipulation intensive, et souvent infructueuse sans l'utilisation de l'outil informatique, de documents fragiles et déjà détériorés.

Durant les deux prochaines années, nous allons poursuivre ce travail et l'étendre au 16e siècle, ce qui ne pourra qu'être de plus en plus révélateur des domaines d'investigations que nous venons de décrire. Le 16e siècle liégeois, après une longue période dévastatrice qui faillit faire sombrer la cité dans le néant, est en effet caractérisé par une fièvre de renouveau qui s'exprima, notamment, dans des travaux menés à travers la ville. Or, pour les raisons déjà évoquées, cette dynamique ne peut être exploitée qu'à travers les Œuvres des échevins, d'autant plus que l'on ne possède aucune archive notariale pour le 16e siècle. Quoi qu'il en soit, et le travail déjà accompli le démontre clairement, tout encodage est un profit indéniable pour tout chercheur s'intéressant à l'histoire de Liège et que nous comptons pouvoir poursuivre car, en dehors de l'étude de ces actes, il n'y a point de salut en matière de connaissance du droit immobilier, du tissu urbain, de la toponymie ainsi que du contexte socio-économique de l'ancienne cité de Liège.

DE CLERCQ WIM, CALUWÉ DANIELLE, COOREMANS BRIGITTE, DE BUYSER FRANS, DE GROOTE KOEN, DEFORCE KOEN, ERVYNCK ANTON, LENTACKER AN, MORTIER STEVEN, PYPE PEDRO, VANDENBERGHE STEPHANE, VAN NEER WIM & WOUTERS HILDE

Leven in tijden van oorlog. De materiële cultuur van de laat-16de-eeuwse militaire bezetting van Middelburg (O.-VI.)

De recente opgravingen van het kasteel te Middelburg werden uitgevoerd als een samenwerking tussen de gemeente Maldegem, de Universiteit Gent, het Vlaams Instituut voor

het Onroerend Erfgoed en de Provincie Oost-Vlaanderen. Bij het onderzoek van het verzamelde materiaal en de interpretatie van de blootgelegde structuren verlenen o.a. ook de Vrije Universiteit Brussel, het Koninklijk Belgisch Instituut voor de Natuurwetenschappen, de Afdeling Monumenten en Landschappen van het Ministerie voor de Vlaamse Gemeenschap en de Stedelijke Musea Brugge hun medewerking. Reeds afgerond is de studie van de inhoud van twee stortkokers, opgegraven in 2002 en 2003.

Beide stortkokers werden aangetroffen in het muurwerk van de voorbouw van het opperhof van het kasteel en hun inhoud werd vrijwel volledig uitgezeefd. De vullingen blijken elk een gemengde oorsprong te hebben maar lijken globaal zeer goed op elkaar. Er is mogelijk een licht dateringsverschil maar *grosso modo* stamt het materiaal uit de late 16de eeuw. De geschreven bronnen geven aan dat deze periode gekenmerkt was door krijgsgewoel; het Middelburgse kasteel lag in de (steeds wisselende) frontlinie van de strijd tussen Spanjaarden en Nederlanders, een conflict tussen katholieken en protestanten dat later als de Tachtigjarige Oorlog zou bekend blijven. De burcht wisselde in die tijd geregeld van bezetter en een waaier aan reguliere en minder reguliere legerbendes lieten er hun sporen na.

Bij de artefacten uit de stortkoker (aardewerk, glazen recipiënten, metaal, vlakglas, munten) zitten flink wat vondsten die verwijzen naar het militaire karakter van de laat-16de-eeuwse bewoners. Het gaat daarbij zowel om het productieafval van loden kogels, als om de afgewerkte producten. Een groot aantal zalfpotten suggereert de activiteiten van een chirurgijn. Daarnaast vallen ook bij het glas enkele voorwerpen op door hun uitgesproken associatie met de militaire (drink)cultuur. Merkwaardig (voor een oorlogssituatie) is het luxueuze karakter van een groot deel van de glasverzameling.

De studie van het organisch materiaal (dierlijke resten, zaden en vruchten, stuifmeel en houtskool) biedt o.a. een kijk op de voedsleconomie van de site in de late 16de eeuw. Hierbij wordt snel duidelijk dat de aanvoer van voedingsproducten op zeer lokale schaal werd georganiseerd, zonder twijfel door de beperkingen samengaand met het oorlogsgeweld. Er werd wellicht niet op de markt gekocht; proviand kwam van boerderijen of vissers uit de buurt, aangevuld met wat jacht. Een interpretatieprobleem wordt wel gevormd door de aanwezigheid van voedselresten die, net als het glas, in 'normale' (niet-oorlogs)omstandigheden als luxueus zouden worden geïnterpreteerd. Wijzen de gejaagde vogels bijvoorbeeld op een grote koopkracht of gaat het hier om stroperij, gedreven door voedseltekort? Kochten de legertroepen eigenlijk wel iets of werd het nodige gewoon in de buurt bij elkaar gestolen? Wat het vooral moeilijk maakt op dergelijke vragen eenduidig te antwoorden is het ontbreken van vergelijkingsstudies van soortgelijke postmiddeleeuwse sites uit oorlogstijd.

DEGRAEVE Ann

Tussen Oud Korenhuis en stadsomwalling. Voorlopige resultaten van het archeologisch onderzoek in het huizenblok Trapstraat/Dinantstraat/Dinantplein (Br.)

- *De Oudkorenhuiswijk - een rijke geschiedenis*

De Hoogstraat liep, vanuit de welvarende landbouwgronden in de diepe Zennevallei ten zuidwesten van Brussel, via de Steenpoort (ter hoogte van de huidige Keizerslaan) de eerste stadsomwalling uit de 13de eeuw binnen. Binnen de stad zette deze voorname as zijn weg voort naar het Noorden. Een secundaire straat, de Trapstraat, leidde rechtstreeks naar het *Corenhuis* of *Domus bladi*, de eerste korenhal op het huidige Oudkorenhuisplein. De eerste vermeldingen naar het *Corenhuis* dateren uit het einde van de 13de eeuw. Archiefstukken,

waaronder het hertogelijk cijnsregister van 1321, tonen aan dat vanaf de 14de eeuw diverse ambachten in deze wijk aanwezig zijn, nl. smeden, een brouwerij en herbergen. Deze laatste lagen verspreid langs de zuidzijde van het Oudkorenhuisplein en droegen namen als “De Ster”, “De Hoorn” en “De Spiegel”. “De Engel” was de herberg van de abdij van Vorst en fungeerde als relais tussen het klooster en de stad. Er werden goederen zoals vis, wijn en kruiden gekocht of verkocht. In de onmiddellijke nabijheid van het Korenhuis lag ook een herberg behorende tot het Zevenborrenklooster. Naast de herbergen zullen ook zadelmakers en wagenmakers zich in de wijk installeren, een aanduiding dat dit stadsdeel reeds in de Middeleeuwen de rol van poststation en vertrekpunt voor lange-afstandsreizen vervulde. Na de afschaffing van het Korenhuis in de 17de eeuw zal de wijk zich verder specialiseren in de opvang van reizigers, particuliere hotels, post- en besteldiensten, wisselplaatsen voor de diligences, koetsenbouw en dit tot in de 19de eeuw.

De Dinantstraat, die zijn naam minder dan een eeuw geleden kreeg, was in oorsprong slechts een smalle toegangsweg naar één van de torens van de eerste omwalling. Er stonden enkele gebouwen die reeds zichtbaar zijn op kaarten uit de 16de eeuw. Na het bombardement van de stad door het leger van de Franse koning in augustus 1695, wordt de straat volledig gemoderniseerd, voorzien van nieuwe huizen en omgedoopt tot Beierenstraat ter ere van keurvorst Maximiliaan Emmanuel, gouverneur van onze provincies.

De grote moderne urbanistische projecten van het midden van de 20ste eeuw zullen de volledige vernieling van het huizenblok Trap-Dinant-Keizer teweegbrengen. Ditzelfde huizenblok is slechts gedeeltelijk heropgebouwd wat de archeologen de gelegenheid gaf de materiële overblijfselen van deze geschiedenis op te graven.

- *Het archeologisch onderzoek*

De geplande bouw van een woningcomplex met ondergrondse parking op het perceel aan de Trapstraat/Dinantstraat/Dinantplein, bracht de bouwheer, J. Delens N.V., ertoe, rijk aan vroegere positieve archeologische ervaringen, contact op te nemen met de cel archeologie van de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, en dit nog vóór het indienen van het bouwproject. Een archeologische interventie kon aldus gepland en uitgevoerd worden, ruim vóór de eigenlijke werken van start gingen. De aanwezigheid van een toendertijd nog functionerende parking heeft de fasering van het archeologisch onderzoek evenwel sterk beïnvloed. De opgraving werd daarom in drie fases uitgevoerd.

De eerste fase (juni-augustus 2004) bestond uit een proefsleuf (30 m x 2 m) in de noordelijke hoek van het terrein, parallel aan de Dinantstraat. De eerste resultaten toonden het bestaan aan van grote kelderruimtes behorend tot de 17de-eeuwse en latere bewoning, met 20ste-eeuws afbraakmateriaal. Tussen de diverse kelderruimtes werden echter sporen aangetroffen van een veel vroegere occupatie (11de-12de eeuw) (cfr. *infra*). Gezien de omvang van de kelders en hun moderne context, en de kwaliteit van de archeologische vondsten tussen de kelders, werd besloten het onderzoek te heroriënteren. Daar waar eerder enkel verscheidene sleuven zouden uitgezet worden, werd nu, met logistieke steun van de bouwheer, in een tweede fase, het volledige deel van het perceel ten oosten van de proefsleuf en langs de Trapstraat opengelegd. Zo konden de oppervlaktes tussen de verschillende gebouwen op een grotere schaal worden onderzocht (september-december 2004).

De derde fase (maart-augustus 2005) omvatte het onderzoek van het terrein langs het Dinantplein, ter hoogte van het tracé van de eerste omwalling tussen het deel dat nog zichtbaar is in de Villersstraat en dat van de Anneessens- of Hoektoren.

De opgravingen hebben drie verschillende occupaties aan het licht gebracht: een bewoning uit de volle middeleeuwen te dateren vóór de 13de eeuw, de fase van de eerste

omwalling (begin 13de eeuw), en tenslotte een laat 16de-17de-eeuwse bewoning. Deze fase zal het grootste deel van de vroegere bewoningsfasen vernielen.

- *Bewoning vóór de 13de eeuw*

De vroegste occupatie van het terrein bestaat uit een ploeglaag in de zone langs de Trapstraat. De analyses van de grondstalen zullen de periode van verbouwing evenals de teelt zelf (groenten en/of granen) vastleggen. De ploeglaag werd verstoord door putten, uitgegraven ten behoeve van leemextractie. Deze uitzonderlijk grote putten worden al vlug opgevuld (de spadesteek was nog duidelijk zichtbaar in sommige gevallen) met pakketten "zwarte aarde". Deze zwarte aarde is afkomstig van een ander (niet gedefinieerd) terrein en bevatte verscheidene aardewerkfragmenten van het Pingsdorftype, enkele Sieburgscherven en lokaal grijs aardewerk, grote fragmenten houtskool en dierlijk beendermateriaal (haard- en keukenafval). De opvulling van de putten is te dateren in de 11de-12de eeuw. Tenslotte zal (een deel van) het terrein zich langzaam transformeren in weideland. Loodrecht op de huidige Trapstraat, in het zuidoostelijk deel van deze zone werd tevens een stenen steegje ontdekt, dat tot dezelfde bewoningsfase behoort en toegang verleende tot de bewerkte gronden in het centrum van het huizenblok.

Aan de andere zijde van het perceel, langs het Dinantplein werd een tweede ploeglaag aangetroffen met aardewerkmateriaal uit de 11de-12de eeuw (Pingsdorf, Sieburg). Ze werkt gebruikt als basis voor de constructie van de eerste omwalling (cfr. *infra*). In afwezigheid van een fysieke verbinding tussen deze ploeglaag en de ploeglaag aan de Trapstraat, zal een gedetailleerde archeopedologische analyse uitmaken of het om éézelfde ploeglaag gaat of om verscheidene. Gezien de gebrekkige documentatie rondom bewerkte gronden, hun oppervlakte en de geteelde gewassen in deze pre-urbane context, zijn de resultaten van deze analyse uiterst belangrijk in de reconstructie van de vroegste bewoningsgeschiedenis van de stad Brussel.

- *De eerste omwalling (begin 13de eeuw)*

De opgravingen langs het Dinantplein, ter hoogte van het tracé van de eerste omwalling, leverden slechts enkele breukstenen van de funderingen *in situ*. De rest van de breukstenen werd hergebruikt bij de (her)bouw van de kelder muur van een huis, opgetrokken in 1709 gebouwd langs het Dinantplein (cfr. *infra*). Hierbij werd wel nog altijd het tracé van de 13de-eeuwse stadsmuur gerespecteerd en vormt het aldus een typisch voorbeeld van de Brusselse verkaveling langs de eerste omwalling.

De lokalisering en de diepte van de funderingen van de omwalling *in situ* leverden tevens informatie rondom de gebruikte bouwtechnologie. Het terrein kent hier immers een sterke hellingsgraad: de omwalling in de Villersstraat, ten westen van de opgraving, bevindt zich veel lager dan de Anneessenstoren, ten oosten van de opgraving. Om deze helling te overwinnen werd de toren in de Dinantstraat, die de verbinding vormde tussen het muurdeel in de Villersstraat en de resten in de opgravingen, gebruikt als overgangsmiddel: de basis van het muurdeel in de opgravingen bevindt zich beduidend hoger dan dat in de Villersstraat. De belangrijkste ontdekking bestaat echter uit een deel van het aarden talud aan de intra-muros-zijde van de stadsomwalling. Het gaat om het startpunt, het meest inwaarts gelegen deel, van het talud. Het talud strekte zich intra-muros uit over een afstand van 13,32 m met een hellingsgraad van 10° tot ± 30° naar de omwalling toe.

Het archeopedologisch terreinonderzoek van de verschillende lagen toonde aan (onder voorbehoud van de laboratoriumanalyse) dat de ploeglaag, waarop de eerste omwalling werd gebouwd, over een diepte van 15 à 20 cm voorbereid werd door kalk te injecteren. Hierdoor

werd ze gestabiliseerd om het grote gewicht te dragen van het aarden talud en de omwalling. Vervolgens werd het talud opgehoogd door de aanbreng van grote pakketten aarde, voor het meeste deel een ruwe mengeling en/of afwisselend kleibrokken, leem en zand. Deze aarde werd aangevoerd met kruiwagens – enkele sporen van de passages van de wielen van de kruiwagens waren nog duidelijk zichtbaar. Meer nog, gezien de afwezigheid van regen- of vriessporen kunnen we aannemen dat dit grootschalig werk uitgevoerd werd tijdens de zomermaanden.

- *Post-middeleeuwse bewoning*

De 17de-eeuwse perceelsgrenzen waren, met behulp van het Primitief Kadaster van J.B. Bastendorff (1821) duidelijk zichtbaar op het terrein. Het gaat voornamelijk om percelen waarvan het grootste deel ingenomen wordt door kelders. Eén van deze kelders had een trap in blauwe steen met twee verschillende beeldhouwersmerken op de treden: het merk 'IP' en een geometrische figuur in de vorm van een zandloper met driehoek, en een combinatie van beide (wellicht 18de-eeuws, beeldhouwer onbekend).

De kelders vertoonden een continu gebruik tot aan de afbraak van de huizen in het midden van de 20ste eeuw.

Niettemin werden aan de achterzijde van een perceel langs de Trapstraat nog de resten aangetroffen van een 16de-17de-eeuwse bewoning: een tegelvloer omgeven door breukstenen muren met gesculpteerde deurposten, met geassocieerd numismatisch materiaal en Jezusbeeldje in pijpaaarde.

Uit dezelfde periode dateert ook een tonput aangetroffen aan de rand van een L-vormig perceel dat doorloopt van de Trapstraat naar de Dinantstraat. In de onderste opvullingslaag werden vele keramiek- en glasfragmenten aangetroffen getuigend van de rijke levensomstandigheden van de bewoners.

Langs het Dinantplein werden enkele afvalputten ontdekt met 16de-17de-eeuwse ceramiek, dakpannen en dierlijk beendermateriaal. Deze kuilen moeten in verband gebracht worden met de bewoning uit dezelfde periode langs de Trapstraat.

In het midden van het huidige perceel langs de zuidwestzijde bevond zich een groot bouwwerk te dateren vóór 1695 en op een afstand van amper 0,50 m ten noorden van de stadsomwalling die op dat ogenblik wellicht niet meer zichtbaar is. De perceelsgrenzen die overeenkomen met dit ± rechthoekig gebouw, dat 32 m lang en 8/9,5 m breed was en voorzien van een met bakstenen overwelfde kelder, zijn zichtbaar op het Primitief Kadaster van Bastendorff (1821) doch zonder enige specificatie noch nummering. De functie van dit gebouw of de juiste bouwdatum zijn ons nog onbekend.

Tegen dit gebouw zijn in 1695, in het kader van de modernisering van de Dinantstraat onmiddellijk na het bombardement, de huizen aan de zuidzijde van de Dinantstraat aangebouwd. De verkavelingsplannen zijn van de hand van architect G. De Bruyn. Bij de bouw van de huizen langs het Dinantplein in 1709 wordt echter de eerste omwalling als achtergevel gebruikt en niet het bakstenen gebouw. Misschien mogen we hieruit opmaken dat het grote gebouw op dat moment al verdwenen is. Archiefonderzoek zal hier wellicht nog aanvullende informatie bezorgen.

L'ancienne abbaye cistercienne de *La Cambre*: aperçu des recherches récentes (Bxl.)

L'ancienne abbaye cistercienne de *La Cambre* est l'ensemble monastique le mieux préservé en Région de Bruxelles-Capitale. L'occupation quasi permanente du monastère depuis l'époque de sa fondation a permis sa conservation. Les bâtiments sont actuellement occupés par la fabrique d'église de la paroisse Notre-Dame de *La Cambre*, l'Institut géographique national (IGN) et l'École nationale supérieure des Arts visuels de *La Cambre*. Bien que moins large qu'à la fin de l'Ancien Régime, le périmètre de l'abbaye, à cheval sur la commune d'Ixelles et sur le territoire de la Ville de Bruxelles, présente un potentiel archéologique des plus riches.

Les recherches menées pour la réalisation des *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles* consacrés à la commune d'Ixelles et au Quartier Louise (Bruxelles) ont permis d'élaborer une nouvelle carte archéologique du site. Parallèlement à ce travail, une série d'études et d'interventions sur le terrain a été réalisée ces dernières années (2001-2005). Ces différentes investigations – menées conjointement par les Musées royaux d'Art et d'Histoire, la Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale et le Laboratoire de Dendrochronologie de l'Université de Liège – montrent tout l'intérêt d'une étude pluridisciplinaire du site. Il s'agit de sondages archéologiques au niveau de l'ancien réfectoire, d'une étude archéologique du bâti d'une annexe du quartier agricole, d'une analyse de matériel découvert dans le quartier de l'abbesse, du relevé d'un ensemble décoratif peint dans les combles du chœur (MRAH-DMS) et, enfin, d'une étude des charpentes qui fournit de nouvelles datations pour plusieurs bâtiments (ULg). L'ensemble de ces données contribue à une meilleure connaissance de l'abbaye.

- *Une abbaye périurbaine*

L'abbaye de *La Cambre* est située au sud-est de Bruxelles, à environ deux kilomètres du centre-ville (*Pentagone*). Fondée au début du 13e siècle avec l'appui du duc de Brabant Henri Ier, elle fut affiliée à l'ordre de Cîteaux dès 1232. Suite à un incendie durant les Guerres de Religion, à la fin du 16e siècle, le monastère fut reconstruit, en plusieurs étapes, jusque vers 1650. Durant le 18e siècle, les abbesses s'attachèrent à l'embellissement de l'abbaye qui fut finalement supprimée le 17 novembre 1796. En 1810, le gouvernement racheta l'ancienne abbaye pour en faire un dépôt de mendicité qui perdura jusqu'en 1872. Les bâtiments furent ensuite occupés par l'École royale militaire (1872-1908). Après avoir été laissé à l'abandon plusieurs années, le monastère fit l'objet d'une grande campagne de restauration, réalisée entre 1920 et 1940. Le site, désormais délimité par les avenues E. Duray, E. De Mot et Louise, l'allée du Cloître et le square de la Croix-Rouge, compte différents groupes de constructions que l'on peut classer d'après leur ancienneté et leur destination: l'église, le quartier des moniales (autour du cloître), le quartier agricole et le quartier de l'abbesse (cour d'honneur, palais abbatial), auxquels il convient d'ajouter l'infirmerie, l'école et les autres dépendances (brasserie, écuries).

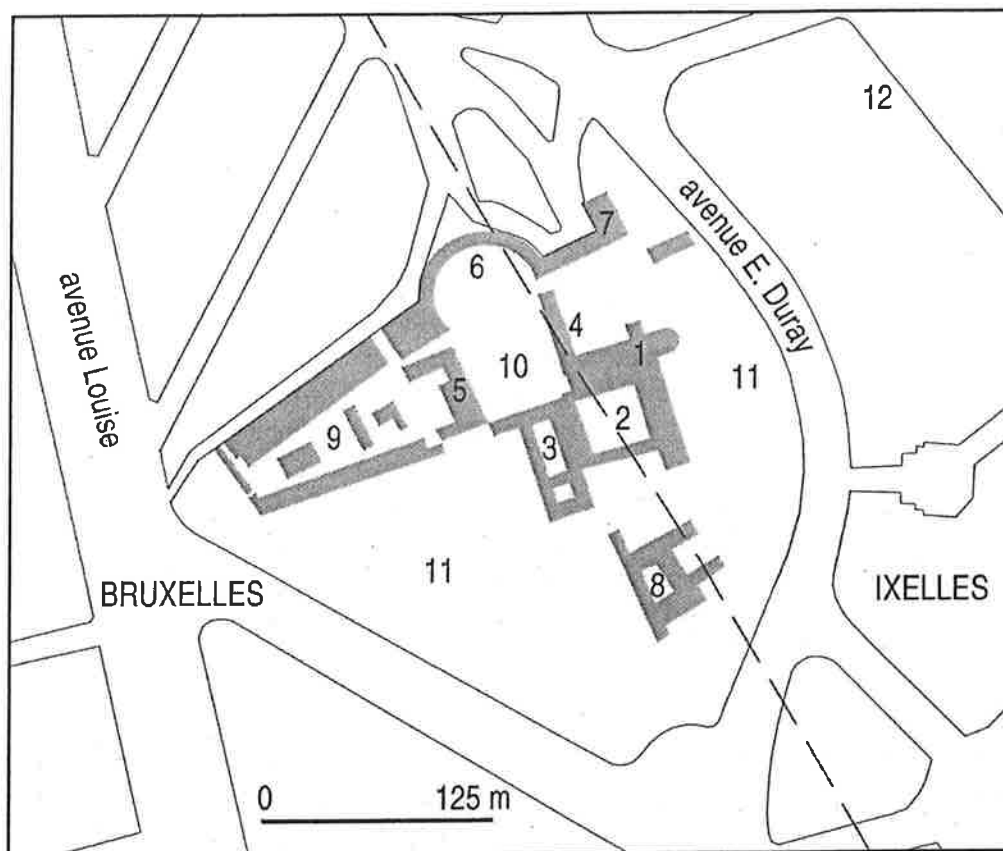

Fig. 1: L'abbaye de *La Cambre*, état actuel. 1 : église Notre-Dame ; 2 : cloître ; 3 : palais abbatial ; 4 : presbytère et maison des hôtes ; 5 : communs ; 6 : hémicycle ; 7 : bâtiments agricoles ; 8 : école et infirmerie ; 9 : bâtiments du 19e siècle ; 10 : cour d'honneur ; 11 : jardins ; 12 : annexe du quartier agricole intégrée aux caves du n° 91 de l'avenue de l'Hippodrome.

- *L'église Notre-Dame*

Accolée au cloître, l'ancienne église abbatiale (fig. 1.1) remonte au 14e siècle. Les travaux de construction débutèrent par le chœur (avant 1350). La nef appartient à la seconde moitié du 14e siècle et la façade aux environs de 1400. De style ogival, l'édifice présente une belle transition entre gothiques rayonnant et flamboyant. Il s'agit d'un bâtiment de 54 m de long, composé d'une nef unique de 11 m de large, d'un chœur voûté et de deux chapelles de grandeur inégale formant le transept. C'est le plus ancien bâtiment de l'abbaye conservé dans son intégralité. Il a cependant subi de nombreuses transformations au cours des siècles. Incendiée en 1581, l'église fut restaurée sous les abbatiats de Catherine d'Ittre (1594-1599) et de Jeanne de Penin (1599-1642). L'analyse dendrochronologique des charpentes du chœur, réalisée en septembre 2005 par le Laboratoire de Dendrochronologie de l'Université de Liège, donne une estimation d'abattage des bois entre 1598 et 1599. À l'occasion de cette étude des charpentes, un ensemble décoratif peint a été redécouvert dans les combles du chœur; il avait déjà été mis au jour durant les années 1920 lors de la restauration de l'église. Il s'agit de fragments de peintures murales à motifs géométriques ainsi que de peintures sur entrails. Les poutres dont il est question sont caractérisées par une série d'assemblages vides situés sur leur partie supérieure, indiquant clairement que lors de la reconstruction des charpentes le couverture mis en œuvre était un plafond plat. Quant aux décors peints sur les deux entrails, ils se composent de textes latins posés sur les faces latérales et d'une bande à volutes se développant sur l'ensemble de la face inférieure. Actuellement, l'ensemble n'est pas visible puisqu'il est caché par une voûte d'ogive postérieure couvrant le chœur.

- *Le cloître*

Noyau de l'abbaye, le cloître (40 m sur 37 m) compte quatre ailes orientées vers les points cardinaux (fig. 1.2). À l'origine, il s'entourait de l'église au nord, de la salle capitulaire à l'est et du réfectoire au sud; l'aile ouest n'abrita cependant jamais le bâtiment des convers, comme c'était le cas dans les autres abbayes cisterciennes. On peut situer la première phase de construction dans le premier quart du 13e siècle. Comme le reste de l'abbaye, le cloître et les bâtiments annexes furent incendiés à la fin du 16e siècle, pendant les Guerres de Religion. La reconstruction fut réalisée sous l'abbatiat de Jeanne de Penin (1599-1642). Les murs les plus atteints furent entièrement reconstruits. Quant aux autres, ils furent restaurés; certaines parties portent encore des traces de calcination (église, réfectoire). Les baies ouvertes furent remplacées par des fenêtres. Après avoir subi d'assez lourds dommages à l'époque de l'École royale militaire, le cloître fut restauré dans les années 1930.

La restauration des jardins de l'abbaye (fig. 1.11), en 2000-2001, prévoyait le réaménagement du terrain à hauteur de l'ancien réfectoire. Ce dernier, construit dans la seconde moitié du 13e siècle, était parallèle au bras sud du cloître. Il était doté d'un étage, sommé d'un clocheton au centre de la toiture et comptait une série d'annexes (cuisines, fournil...). Vers 1860, il fut détruit et remplacé par une cour en pavés et briques. Cette cour faisait partie des réaménagements liés à l'établissement militaire à *La Cambre*; quelques fragments de vaisselle en faïence avec le monogramme de l'École royale militaire, découverts lors de la restauration du terrain autour du Grand Escalier, témoignent également de cette occupation des lieux. En février 2001, trois sondages archéologiques ont pu être effectués dans cette zone. Ces sondages ont été ouverts perpendiculairement au «mur gothique», soit la façade nord du réfectoire, seul vestige de ce bâtiment encore visible sur le site. Ce mur est percé d'une porte en plein cintre et de quatre fenêtres. Grâce aux sondages, les murs ouest et sud de l'ancien réfectoire ont pu être situés et comparés avec la documentation historique. Le niveau de pose du revêtement de sol, lié aux murs en moellons, fut également mis au jour. Aucun carrelage n'a cependant été découvert en place, le tout ayant été soigneusement récupéré lors de la destruction du réfectoire. Dans le mur ouest, le passage menant vers les cuisines et les dépendances – encore visible sur le plan de l'abbaye levé en 1797 après la suppression du monastère – a également été découvert. Le tout était couvert par un épais remblai avec une canalisation moderne en briques orientée est-ouest, aménagement datant vraisemblablement de la campagne de restauration des années 1930.

- *Le quartier agricole*

Les origines du quartier agricole remontent au début du 13e siècle. Au départ, les bâtiments qui composaient la ferme abbatiale étaient situés à l'extérieur de l'enclos monastique, au nord-est de celui-ci. Lorsque le périmètre de l'abbaye fut agrandi, la ferme fut intégrée dans l'enceinte. Le quartier agricole subit plusieurs aménagements du 13e au 18e siècle (fig. 1.7). Il comptait une imposante grange aux dîmes, une série de dépendances (écuries, remises, colombier), un petit groupe de bâtiments disposés en fer à cheval autour d'une chapelle dédiée à saint Boniface et un vaste bâtiment d'habitation. La ferme fut vendue suite à la suppression de l'abbaye en 1796. La plupart des bâtiments agricoles disparurent à la fin du 19e et au début du 20e siècle, à l'exception de quelques dépendances et d'une annexe accolée au mur d'enceinte. Séparée du complexe de l'abbaye lors du percement de l'avenue E. Duray (1910), cette annexe (fig. 1.12) fut intégrée aux caves d'une maison érigée en 1903 au n° 91 de l'avenue de l'Hippodrome (Ixelles). En 2004, dans le cadre de recherches menées pour la réalisation de l'*Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles* consacré à

la commune d'Ixelles, une étude archéologique du bâti de cette annexe a été réalisée à la demande de la Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale. Partiellement conservée, cette aile de l'ancien quartier agricole constitue la plus grande partie des caves de la maison. Les investigations menées sur le terrain ont permis de distinguer deux noyaux datés du 18e siècle. Le premier occupe la partie méridionale des caves. Deux murs, dont un construit en brique, ainsi que deux portes cintrées avec clé et impostes sont conservés. Les piédroits et les arcs sont construits avec des pierres blanches (pierres calcaires), taillées et chanfreinées. Le reste des percements résulte des différentes campagnes d'aménagements réalisées au 19e et au début du 20e siècle. Ils indiquent très clairement que, jusqu'en 1910, ce mur était à l'origine une façade. Le deuxième noyau, situé au nord, est constitué de deux pièces. Le premier noyau serait antérieur à 1716 tandis que le second résulterait d'une campagne plus tardive, effectuée après 1720.

- *Le quartier de l'abbesse*

Cette partie de l'abbaye constituait le quartier réservé au logement de l'abbesse et à l'accueil des hôtes, par opposition au quartier des moniales, regroupé autour du cloître et de l'église Notre-Dame. L'ensemble, entièrement conservé, a compté un grand nombre de bâtiments, utilitaires et d'apparat. Il se situe aujourd'hui essentiellement sur le territoire de Bruxelles. Bien que les constructions visibles de nos jours remontent, pour la plupart, au 18e siècle seulement, cette partie de l'abbaye présente un grand intérêt pour l'archéologie. Au fil des siècles, les bâtiments ont occupé approximativement le même endroit et furent reconstruits sur d'anciennes fondations. La cour d'honneur (fig. 1.10) compte, outre l'église, quatre bâtiments principaux remontant au 18e siècle: le palais abbatial (fig. 1.3), deux ailes perpendiculaires (presbytère et maisons des hôtes, fig. 1.4 ; communs et brasserie, fig. 1.5) et l'hémicycle d'entrée (fig. 1.6). A cet ensemble, il convient d'ajouter des bâtiments agricoles (fig. 1.7), datant de la même époque, situés directement à l'est de l'hémicycle, de même que l'ensemble formé par l'infirmerie et l'école, au sud (fig. 1.8). A la demande du Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale (AATL et DMS), une analyse des charpentes de ces bâtiments a été réalisée par le Laboratoire de Dendrochronologie de l'Université Liège. Les estimations des abattages des bois viennent compléter les données historiques et iconographiques dont on dispose. Ainsi, pour le palais abbatial, on obtient une période d'abattage au printemps 1759 ce qui coïncide avec le millésime 1760 forgé dans l'imposte de fer de la porte principale. Pour l'aile du presbytère et de la maison des hôtes, entre 1762 et 1770; l'aile des communs et de la brasserie, l'automne-hiver 1727-1728; l'hémicycle, le printemps 1764; les bâtiments agricoles, entre 1770 et 1787; l'infirmerie (1771-1772) et l'école (automne-hiver 1739-1741). La précision de ces estimations varie en fonction de la présence ou non de l'écorce et de l'aubier. Les charpentes étudiées sont des combles à surcroît (avec l'entrait placé sous le niveau du mur gouttereau). Le système mis en œuvre est à chaque fois celui des charpentes à fermes et pannes, dans lequel on retrouve, avec quelques variations cependant, des fermes à portiques caractéristiques en région bruxelloise.

En 2005, la réalisation de l'*Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles* consacré au Quartier Louise (Bruxelles), sur le territoire duquel se trouve une partie de l'abbaye, fut l'occasion d'étudier un lot de matériel trouvé à hauteur du palais abbatial (fig. 1.3). Ce dernier était prolongé, au moins depuis le 17e siècle, par une série d'annexes, irrégulières et sans alignement, qui fusionnèrent au début du 18e siècle en une aile unique perpendiculaire sur l'arrière de l'habitation principale. Cette aile fut complétée par étapes successives dans la seconde moitié du 18e siècle et au 19e siècle par un bâtiment opérant la jonction avec le cloître. En 1984, comme la façade orientale de ce dernier menaçait de s'effondrer, elle fut démontée, puis reconstruite à l'identique. Le creusement d'une tranchée

destinée à recevoir des renforts stabilisateurs permit la découverte d'une cave qui préexistait vraisemblablement au bâtiment en cours de réfection; cette dernière contenait un remblai riche en artefacts. Un amateur en récolta une partie qu'il mélangea malheureusement à plusieurs pièces prélevées hors de la cave. La céramique rouge à vernis plombifère domine largement. Elle se caractérise par des anses pincées vers le haut. Quelques comparaisons typologiques, en particulier avec la production limbourgeoise de Gennep (Hollande), permettent une attribution aux deux premiers tiers du 18e siècle. Une majolique isolée, portant un damier bichrome, est un peu plus ancienne (c. 1600-1650). Une faïence fine provient des ateliers Boch à Septfontaines-lez-Luxembourg (premier tiers du 19e siècle) et trois autres fragments, pourvus d'un décor floral à la manière luxembourgeoise, sont plus tardifs (première moitié du 19e siècle).

DE GROOTE KOEN

Het aardewerk in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw). Technische en typologische analyse, chronologie, evolutie en betekenissen (O.-VI.)

Onder deze titel werd op 24 januari 2005 aan de VUB een doctoraatsonderzoek gepresenteerd. Op basis van een sterk uitgewerkte methodologie maakt deze studie een gedetailleerde analyse van het middeleeuws gebruiks aardewerk afkomstig uit de regio Oudenaarde. Het onderzoek omvat zowel het lokaal als het geïmporteerd aardewerk en bestrijkt een periode van de 10de tot de eerste helft van de 16de eeuw. Op basis van een detailstudie van de ceramiek uit honderden grote en kleine contexten, afkomstig uit negen sites, heeft dit werk de bedoeling inzicht te verwerven in de aard en de evolutie van het aardewerk in een microregio, in de problemen die met een dergelijk onderzoek gepaard gaan en in de aard en de kwaliteit van de kennis die op deze manier vergaard kan worden.

De resultaten van deze studie situeren zich op verschillende gebieden:

1. Er is een uitgebreide methodologie ontwikkeld voor een gedetailleerde documentatie en registratie van middeleeuws aardewerk. Ze omvat enerzijds een set aan goed gedefinieerde parameters die met eenvoudige middelen de analyse van de technische kenmerken van de baksels mogelijk maakt en anderzijds een uitgebalanceerde registratiemethode voor alle morfologische en typologische gegevens, van een volledige pot zowel als van een kleine scherf. Om deze methodologie te kunnen toepassen is een computerprogramma opgebouwd dat zowel de registratie als de verwerking van een uitgebreide en gedetailleerde gegevensset mogelijk maakt.

2. De documentatie van de technische kenmerken van het aardewerk van lokale of regionale herkomst levert de noodzakelijke basisgegevens op om op uitgebreide schaal technische groepen te definiëren, om deze met elkaar te vergelijken en om binnen de lokale aardewerksoorten subgroepen te omschrijven. Hierdoor is het mogelijk een beeld op te bouwen van de technische ontwikkelingen van het lokale aardewerk van de 10de tot de 16de eeuw. Deze aanpak heeft tot enkele belangrijke resultaten geleid.

3. De morfologische detailanalyse van alle aardewerkfragmenten resulteerde in een reusachtige databank van vormkenmerken waarmee een uitgebreide chronotypologie van meer dan 30 welomschreven vormsoorten in lokaal aardewerk is uitgewerkt.

4. Het importaardewerk is volgens dezelfde methodologie geanalyseerd. Het resultaat is een volledige technische analyse van alle in de microregio geïmporteerde aardewerksoorten en een chronotypologische analyse, althans indien voldoende materiaal aanwezig is. Deze analyses dragen vaak bij tot de discussies omtrent de aard, de herkomst of de technische

ontwikkeling van de importsoorten. Ook op dit gebied zijn enkele opvallende resultaten of nieuwe inzichten verwezenlijkt.

5. Het samenbrengen van de grote hoeveelheid aan gedetailleerde technische en morfologische informatie van de autochtone en geïmporteerde aardewerksoorten resulteert in een overzicht van de evolutie in de samenstelling van het aardewerkgamma van de 10de tot de eerste helft van de 16de eeuw in de regio Oudenaarde. Dit overzicht leidt niet alleen tot een aantal nieuwe inzichten op het vlak van de technische en typologische evolutie van het lokaal aardewerk, maar levert ook afgeleide informatie op over de productie en de distributie. De samenhang tussen de ontwikkelingen in het lokaal aardewerk en de evolutie van de aanwezigheid van het importaardewerk wordt pas door dit overzicht duidelijk.

6. Al deze informatie, gebaseerd op rechtstreekse en afgeleide gegevens afkomstig van de gedetailleerde aardewerkanalyse, vormen de bouwstenen voor economische, sociale en culturele interpretaties. Naast een reeks interpretaties en vraagstellingen op het gebied van wonen en leven, culturele veranderingen en maatschappelijke ontwikkelingen zijn ook een aantal sociaal-economische interpretaties geformuleerd.

7. Het vergelijkend onderzoek met de omliggende regio's hebben belangrijke feiten aan het licht gebracht, zowel op het gebied van het onderzoek zelf als van de resultaten.

Deze studie toont voldoende de waarde en het belang aan van een uitgebreid aardewerkonderzoek op (micro)regionale basis. Hieruit zijn enkele belangrijke conclusies voor het middeleeuws archeologisch onderzoek te trekken:

1. Ondanks de waarde van uitgebreide deelstudies op het niveau van een site kan de kennis over het aardewerk slechts sterk vooruit gaan door middel van zeer gedetailleerde analyses op voldoende materiaal uit zorgvuldig geselecteerde, kwalitatief hoogstaande contexten die gezamenlijk een langere periode beslaan binnen een bepaalde regio. Aparte deelstudies van één of enkele contexten kunnen op termijn gezamenlijk slechts voldoende gegevens aanreiken voor een uitgebreide aardewerkanalyse indien ze steeds op een coherente manier geanalyseerd worden, gebruik makend van dezelfde methodologie en hetzelfde typologisch classificatiesysteem.

2. Enkel de studie van aardewerkcomplexen uit een brede chronologische periode binnen een bepaalde regio laat toe brede evoluties te detecteren en het verband met andere ontwikkelingen te duiden. Bij het ontbreken van deze samenhang zijn dergelijke evoluties niet op te sporen.

3. Aardewerkstudies van deze omvang zijn niet enkel van belang om de technische en typologische evolutie van het aardewerk te achterhalen of om ontwikkelingen in de materiële cultuur te detecteren, maar kunnen ook in belangrijke mate bijdragen tot bepaalde historische vraagstellingen en discussies.

DE GROOTE KOEN, DE MAEYER WOUTER, MOENS JAN & DE BLOCK ANN

Het archeologisch onderzoek op de Hopmarkt te Aalst (O.-VI.)

De opgravingen op de Aalsterse Hopmarkt die op 15 maart 2004 gestart waren naar aanleiding van de geplande bouw van een ondergrondse parkeergarage, werden verdergezet in 2005. Door de verlenging tot eind december 2005 van het onderzoeksproject, een samenwerking tussen het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) en het stadsbestuur van Aalst, konden de opgravingen eind december 2005 afgerond worden. Naast de geplande acht grote opgravingsvakken met een totale oppervlakte van ongeveer 3000 m² zijn ook nog zeven kleinere sleuven onderzocht in de zones van het wegdek rondom het plein,

in totaal ongeveer 200 m². De archeologische horizont had een gemiddelde dikte van twee meter.

Het onderzoek leverde een zeer grote hoeveelheid gegevens op voor de periode tussen de 14de en de eerste helft van de 20ste eeuw. Sporadisch werden ook oudere sporen aangetroffen. De bijdrage in de *Kroniek* van 2004 (pp. 102-104) bevatte de historiek van de site vanaf de occupatie door het Karmelietenklooster tot heden. In deze bijdrage wordt gekeken naar nieuwe of aanvullende gegevens uit het onderzoek van 2005 die een licht werpen op de algemene historiek van de site.

Op twee greppelrestanten uit de metaaltijden na zijn geen sporen van voor de middeleeuwen aangetroffen. Zowel deze greppels als de vondsten van ouder materiaal in de middeleeuwse ploeglaag, zoals gepolijste silexfragmenten, prehistorische en Romeinse scherven en een Romeinse munt, wijzen op een continue exploitatie van deze goed gedraineerde zandleemgronden als akkerland van in de prehistorie. Ook in de vroege en de volle middeleeuwen bleef dit gebied als akkerland in gebruik. De jongste scherven in de akkerlaag dateren uit de 12de eeuw, maar ook wat ouder aardewerk kwam er in voor, waaronder enkele Badorf- en Mayenfragmenten. In samenhang met de akkerlaag waren in sommige lager gelegen zones enkele restanten van drainagegreppels bewaard gebleven, die haaks op elkaar waren geplaatst. Opvallend is dat de oriëntering van deze greppels perfect overeenkomt met de laat- en postmiddeleeuwse perceelsstructuur, die ook nu nog grotendeels bewaard gebleven is. Een brede, V-vormige oostwest georiënteerde gracht begrenste deze landbouwgronden aan de noordzijde. Ten noorden van de gracht was de akkerlaag afwezig, en leek nog een deel van de natuurlijke bodemvorming aanwezig te zijn. Waarschijnlijk vormde de gracht een afscheiding tussen het akkerland en een publieke ruimte, zoals een weg of een plein. Het zal niet toevallig zijn dat deze gracht perfect gealigneerd ligt met de latere perceelsgrens tussen de Veemarkt en de laatmiddeleeuwse erven of het postmiddeleeuwse klooster.

In de 13de eeuw werd het gebruik als akkerland stopgezet. Over de aard van de occupatie in die periode is nauwelijks informatie. Over een afstand van ongeveer 60 m zijn op dezelfde as drie grote, langwerpige kuilen aangetroffen, met een grootte van resp. 20 m x 5 m, 7,5 m x 2,5 m en 8 m x 5 m. Ze waren gemiddeld ongeveer twee meter diep en werden steeds kort na hun uitgraven terug dichtgegooid. Waarschijnlijk gaat het om grote leemwinningskuilen, die de start van de bewoning in deze zone markeert. Het schaarse materiaal uit de vulling dateert uit de tweede helft van de 13de of de vroege 14de eeuw. Een smalle noordzuid georiënteerde greppel aan de oostzijde van het terrein dateert uit dezelfde periode, evenals een tweetal kuilen.

In 2005 zijn ook nieuwe gegevens verzameld over de site met walgracht, waarvan de restanten zichtbaar zijn op de 16de- en vroeg-17de-eeuwse stadsplattegronden, en die ook vermeld staat in de historische teksten (*...den berch met den wateren en de ommegracht...*) (zie *Kroniek 2004*, pp. 102-104). In tegenstelling tot de eerste interpretaties blijkt deze site zich niet tot op het voormalige centrale kloosterterrein te hebben uitgestrekt. De afsluitende gracht is aangesneden in enkele kleine sleuven onder het wegdek rondom het plein, in het uiterste westen van het onderzochte terrein. De gracht was ongeveer 3,5 m diep en een breedte van minstens 10 m lijkt waarschijnlijk op basis van het onderzochte deel. De oudste aangesneden vullingen dateren uit de 14de eeuw, de jongste uit de 17de eeuw. Een bakstenen brug werd aangetroffen op de plaats waar de oudste kloostermuur op de gracht aansloot (Fig. 1). Op basis van de eerste bevindingen is deze brug gebouwd rond 1500, waarschijnlijk bij de incorporatie van deze gronden in het kloosterdomein. Het terrein binnen de walgracht (ongeveer de plaats van het huidige woonblok tussen de Hopmarkt en het Keizersplein) was door de Karmelieten als begraafplaats ingericht.

Hét noordelijke deel van het onderzoeksareaal bevond zich op de plaats van de vroegere Veemarkt. In de late middeleeuwen strekte zich hier de zogenaamde *Veemarktplasch* (1471) uit, een grote drenkpoel voor het vee. Deze poel werd effectief aangetroffen en is voor ongeveer de helft onderzocht. In de 15de eeuw betrof het een 16 m brede en minstens 25 meter lange ovalen uitgraving met een diepte van ongeveer 2,60 m ten opzichte van het huidige straatniveau. De poel was op geregelde tijdstippen heruitgegraven en van vlechtwerkbeschoeiing voorzien. Minstens vier heruitgravingen met beschoeiing konden geregistreerd worden, waarbij de poel telkens wat meer in zuidelijke richting opschoof. Het vlechtwerk was tot één meter hoog bewaard gebleven (Fig. 2). Aan de zuidzijde werd op een bepaald moment in de 15de eeuw de heruitgraving te baat genomen om een stenen trapconstructie op de zuidelijke rand van de poel te voorzien (Fig. 3). Deze constructie van 6,60 m lang en 2,20 m breed was opgebouwd in baksteen, bekleed met kalkzandsteen aan de waterzijde. Aan de westzijde van de 15de-eeuwse poel werden de restanten van een 14de-eeuwse drenkplaats aangesneden. Deze had min of meer dezelfde breedte, maar was minder diep uitgegraven, maximum 2,20 m onder het huidige straatniveau. Aan de westzijde bestond de zijkant uit een langzaam aflopende helling, in tegenstelling tot de beschoeide steile wanden van de 15de-eeuwse opvolger. Mogelijk werd het vee in de 14de eeuw langs deze zijde in de drenkplaats gelaten. Een reeks tramlingsporen kunnen hiermee verband houden. Vooral de 15de-eeuwse poelvullingen bevatten een grote variatie aan afval. Enerzijds was er allerhande materiaal dat in verband gebracht kan worden met de economische activiteiten rond de Veemarkt, zoals specifiek slachtafval van runderen (vele honderden runderkaken), leerlooierij (hoornpitten) en afval van bot- en geweibewerking (halfafgewerkte producten in bot en gewei). Anderzijds werden grote hoeveelheden huishoudelijk afval aangetroffen. Door de sterke humeuze component van de vullingen was ook het organisch materiaal goed bewaard gebleven.

De middeleeuwse bewoning bevond zich vooral aan de noordzijde van het voormalige kloosterterrein, op de rand met de Veemarkt. Door de verschillende bouwfasen van de kerk zijn de meeste gebouwresten vernield, en is de meeste informatie van de achtererven afkomstig. In 2005 werden onder het koor van de kloosterkerk enkele restanten van een 15de-eeuwse steenbouw aangetroffen. Het betrof twee baksteenvloeren in elleboogverband, gescheiden door een kleine tussenmuur. De muurfunderingen van deze woning waren volledig vergraven door de funderingen van de kerk. Ten zuiden achter deze woning lag een klein latrinegebouwtje van drie bij vier meter, waarin zich een grote gemetste beerput (2,1 x 2,6 m) bevond. Deze 1,7 m diepe put met tongewelf bevatte onderaan een 30-tal cm dikke beerlaag, rijk aan organisch materiaal. Naast de typische aanwezigheid van gebroken huisraad en keukenafval, dat uit de late 15de eeuw stamt, bevatte ze ook meer dan twintig stuks afval van geweibewerking, en enkele grotere stukken gewei. Waarschijnlijk gaat het om elandgewei, dat ingevoerd werd uit Scandinavië of de Baltische gebieden. Gezien de sterke gelijkenis van dit bewerkingsafval met de twintigtal stukken bewerkt gewei uit de poel, lijkt dit allemaal afkomstig te zijn van het zelfde atelier. De vondsten in de beerput laten toe het atelier van deze geweibewerker te lokaliseren en op basis van het algemeen afval een onderzoek te doen naar de economische en sociale status van dit ambacht.

Het centrale gebouwencomplex van het in 1497 gestichte Karmelietenklooster was reeds in de campagne van 2004 opgegraven. In 2005 is voornamelijk de zone ten westen van de woonvertrekken onderzocht, waar zich de kloostertuin bevond. Onder de dikke, humeuze tuinbouwlaag, die in de volledige zone aanwezig was, werden enkele tientallen afvalkuilen uit de 16de tot de 18de eeuw aangetroffen. Naast grote hoeveelheden bouwpuin bevatten ze meestal ook veel huishoudelijk afval. Een 18de-eeuwse, 3 m diepe rechthoekige kuil heeft in verschillende fasen gediend als kalkkuil, waar de kalk voor de mortelspecie aangemaakt werd.

Een tuinmuur sloot de noordzijde van de tuin af van de Veemarkt. Ze was gemetst in baksteen en aan de marktzijde afgewerkt met grote blokken kalkzandsteen, die in een jongere fase gerecupereerd werden. Tegen de muur bevonden zich een tweetal gebouwen in baksteen, waarvan zeker één met een 15de-eeuwse voorloper. Een lemen vloer met aangetrapt vuil dateert uit de late 15de of de eerste helft van de 16de eeuw. Aan de westzijde werd de kloostertuin afgesloten door de hierboven reeds vermelde walgracht, die in de 17de eeuw werd gedempt. Aan de zuidzijde bevond zich een langwerpige oostwest gericht gebouw, dat haaks tegen de centrale woonvleugel was geplaatst. Enkel de noordgevel bevond zich in het opgegraven areaal. Uit het onderzoek blijkt dat deze vleugel in minstens vier fasen tot stand gekomen was. In elke fase werd het gebouw uitgebreid in westelijke richting. In de 18de eeuw resulteerde dit in een 6,70 m breed gebouw met een lengte van 28 m. Volgens de historische teksten zou in het midden van de 17de eeuw de infirmerie hier zijn ondergebracht.

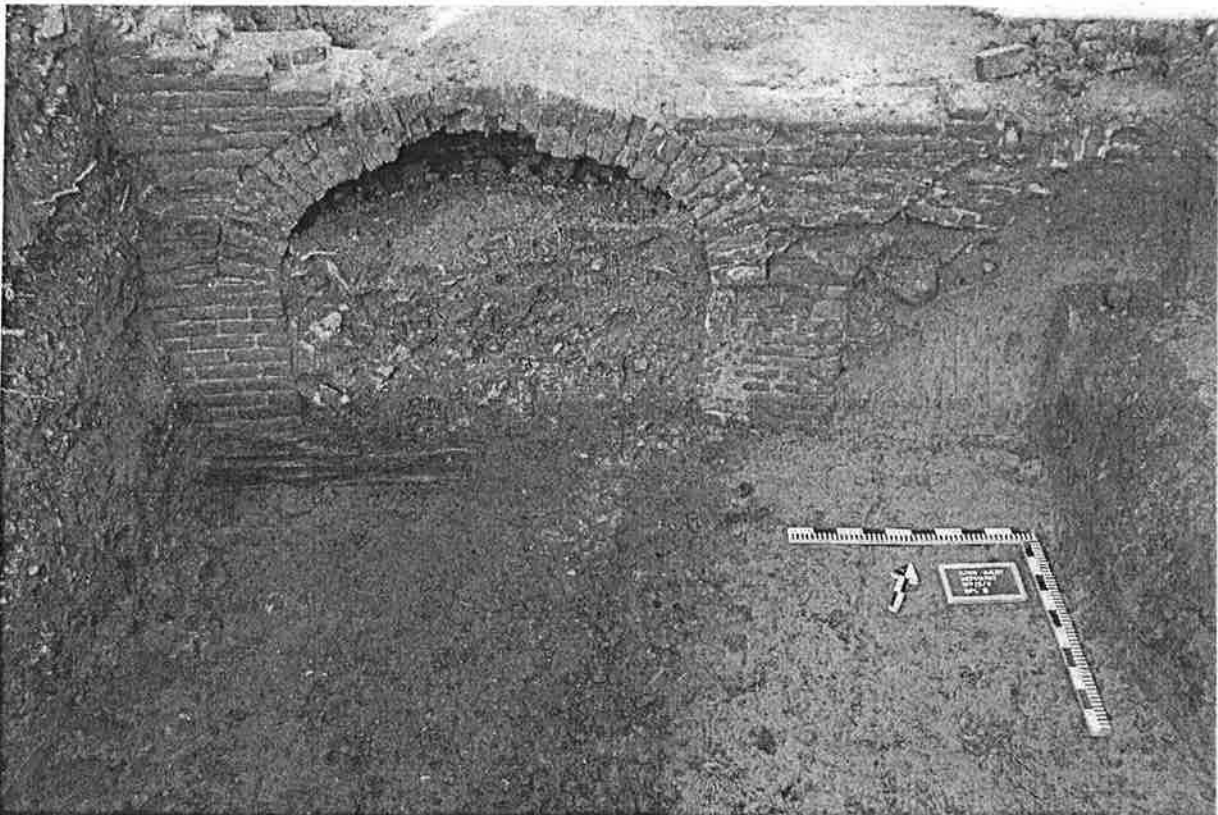

Fig. 1: Eerste boog van de brug over de walgracht

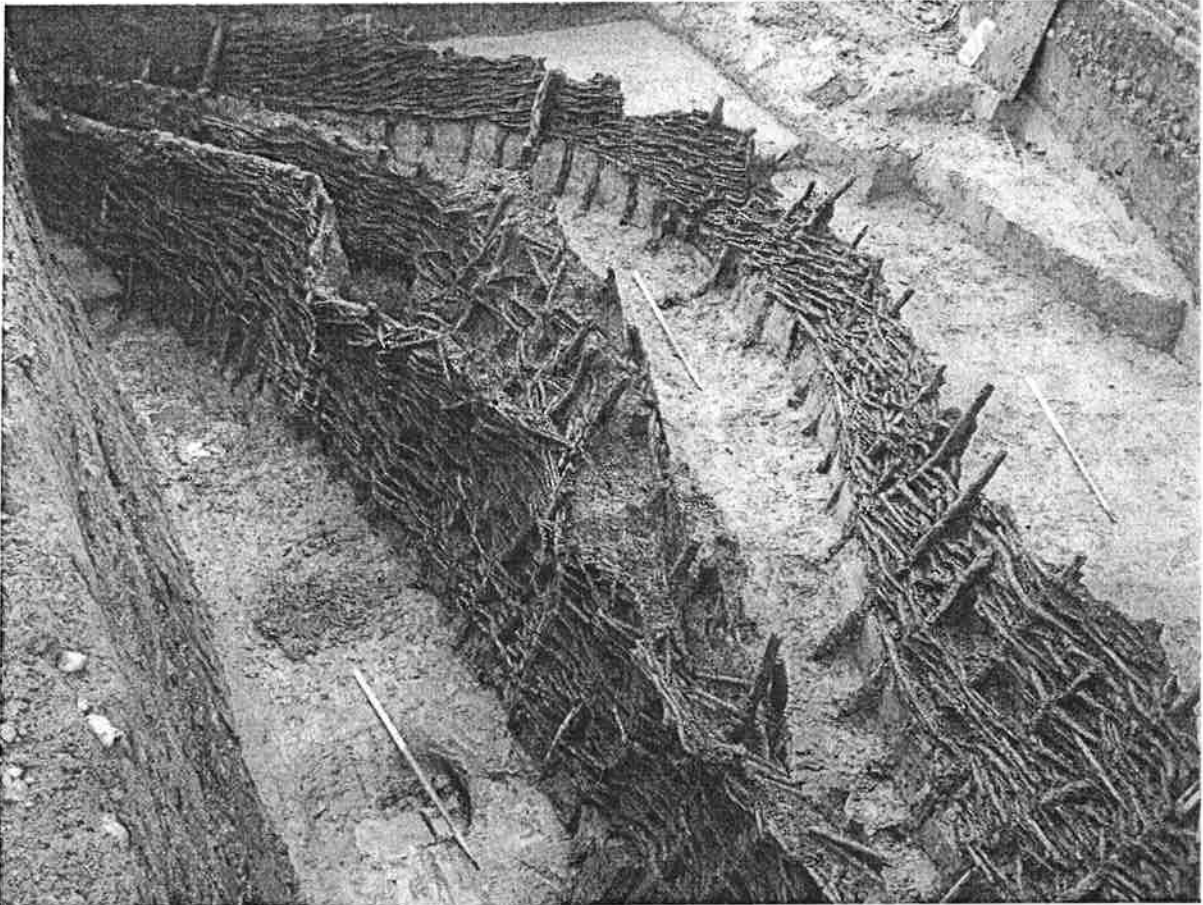

Fig. 2: 15de-eeuwse oeverbeschoeiing in vlechtwerk

Fig. 3: Trapconstructie aan de zuidzijde van de poel

Proefsleuvenonderzoek in het centrum van Tielt (W.-VI.)

In het kader van de geplande riolerings- en verbeteringswerken in het centrum van Tielt werd door de stad Tielt een projectarcheoloog aangesteld voor een periode van vier maanden. Tijdens de opgravingscampagne werden vier proefsleuven getrokken op het tracé van de voorziene rioleringswerken. Voor elke sleuf was een onderzoekstermijn van één maand voorzien.

- *Sleuf I (Hoogmarkt)*

In het noordoosten van de proefsleuf bleek de natuurlijke bodem doorsneden te zijn door een vrij omvangrijke kuil, gekenmerkt door de aanwezigheid van groene klei, veldstenen en dakpanfragmenten. Bij het verdiepen van dit spoor kwam op 2,20 m onder het huidige straatniveau een houten waterleiding aan het licht. Het betrof een eikenhouten boomstam van ongeveer 30cm breed, bestaande uit een bodem- en aan weerszijden een dekselgedeelte. Het bodemgedeelte had een U-vormige doorsnede. Opmerkelijk is het feit dat het "deksel" in de westelijke zone van de constructie perfect bleek te passen op het bodemgedeelte, zodanig zelfs dat het één geheel leek. In de oostelijke zone daarentegen hadden we met een ander type van bovenbedekking te maken: het betrof hier een platte ruwe schors. Deze schors rustte op bakstenen die aan weerszijden op de randen van het bodemgedeelte gelegd waren. Deze bakstenen stonden in verbinding met een bakstenen kanaaltje, dat haaks op de houten constructie georiënteerd was. Zowel de afwijkende aard van de bovenbedekking in de oostelijke zone, als het voorkomen van bakstenen op de randen van de boomstam, wijzen erop dat men de houten constructie in deze zone in een latere fase aangepast heeft. Het onderzoek heeft aangetoond dat de aanpassing in de 15de/16de eeuw gebeurde; de oorspronkelijke constructie dateert vermoedelijk uit de 14de/15de eeuw.

Wat de functie betreft, hebben we ongetwijfeld te maken met een laatmiddeleeuwse waterleiding. Uit de hoogtemetingen blijkt dat de constructie de lokale topografie volgt en lichtjes afloopt richting Neermarkt. Het uitgevoerde onderzoek liet niet toe uit te maken of het nu gaat om watertoevoer vanuit de natuurlijke waterbronnen aan de Hulst of eerder om afvoer van afvalwater. Ook omtrent de vraag of de aanleg ervan gebeurde in reeds bestaande grachten, die na verloop van tijd opgegeven waren, kon geen uitsluitsel gedaan worden.

- *Sleuf II (Neermarkt)*

Uit het stratigrafisch onderzoek bleek dat deze zone in de 13de/14de eeuw met ongeveer 1 m opgehoogd is. Het nivelleren van de Markt is zonder twijfel in verband te brengen met de ontwikkeling van Tielt als stad in deze periode. Een tweede opmerkelijke vaststelling is het feit dat er zich net boven de natuurlijke bodem een laag bevond met vrij veel Romeins aardewerk.

In de zuidelijke zone van de proefsleuf werden twee muren aangesneden, die zwaar verstoord waren door nutsvoorzieningen. Niettemin kon vastgesteld worden dat beide muren in verband gebouwd waren en de noordoosthoek van een gebouw vormden. Zowel de breedte (76 cm) van de muren als de aard van de fundering wijzen erop dat we hier te maken hebben met de fundering van een indrukwekkend gebouw. Het baksteenformaat, de aard van de mortel, het metselverband en het aardewerk in de aanleg sleuf suggereren een datering in de late 14de/15de eeuw.

De stadsrekeningen uit de late 14de/15de eeuw maken melding van slechts één gebouw centraal op de Markt: de lakenhal. De vraag met welke fase van lakenhal we hier te maken hebben, is moeilijk te beantwoorden. De aangetroffen muren kunnen ofwel tot de eerste heropbouw (1394) van de lakenhal behoren ofwel tot de tweede heropbouw (1454).

Aan de binnenkant van de lakenhal werd een afvalkuil aangetroffen, die helaas eveneens doorsneden werd door een riolering. Het gaat om een cirkelvormige kuil waarbinnen zich vrij veel laatmiddeleeuws aardewerk bevond, waaronder twee fragmenten van grappen uit de late 13de/14de eeuw.

- *Sleuf III (Rameplein)*

In de proefsleuf werd een grote rechthoekige verkleuring vastgesteld, die ingegraven was in het natuurlijke zand: waarschijnlijk een zandwinningskuil. De kuil was opgevuld in de 15de/16de eeuw en bevatte behalve laat- en postmiddeleeuws aardewerk ook een kleine hoeveelheid Romeins aardewerk. Behalve de zandwinningskuil werd er in de proefsleuf ook een kuil met bouwpuin aangetroffen. Deze kuil bleek in drie fasen opnieuw gevuld te zijn: in de 15de/16de eeuw, in de 17de/18de eeuw en in de 18de eeuw. In deze kuil werden opnieuw enkele Romeinse scherven aangetroffen. Tenslotte moet nog de aanwezigheid van enkele postmiddeleeuwse paalkuiltjes (17de/18de eeuw) vermeld worden.

Het archeologisch onderzoek bevestigde de stelling dat de Rame pas vrij laat in gebruik genomen is. Volgens de historische bronnen was deze zone aanvankelijk een brede strook weiland die vanaf 1528 in gebruik genomen is als linnenbleekveld.

- *Sleuf IV (Neermarkt)*

De belangrijkste verstoring van de (post-)middeleeuwse structuren in deze proefsleuf was een ondergrondse schuilplaats uit WOII. Het gaat om een gang in gewapend beton met een breedte van 1,80 m en een lengte van 20 m. Slechts 7 m van deze gang bevond zich binnen de proefsleuf; de rest werd ondergronds onderzocht. Deze constructie was gebouwd door aannemer E. Lievens in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid (Dienst Passieve Luchtverdediging). De werken waren gestart in juni 1942 en beëindigd in oktober 1942.

Behalve deze schuilplaats werden tijdens het archeologisch onderzoek ook vier muren van het schepenhuis blootgelegd. Het gaat om restanten van vier gevangencellen, die in 1777 opgericht waren op het gelijkvloers van het schepenhuis. De archiefbronnen vermelden in totaal zes identieke gevangencellen: twee parallelle rijen van drie kleine kamers, met aan de noord- en de zuidkant een lange smalle gang.

De muur die zich aan het zuidelijk uiteinde van de proefsleuf bevond, behoort in tegenstelling tot de andere muren niet tot het schepenhuis. Zowel het baksteenformaat, het metselverband als de aard van de mortel wijzen erop dat deze muur deel uitmaakt van de lakenhal (late 14de/15de eeuw). Deze laatmiddeleeuwse muur moet geïnterpreteerd worden als de zuidelijke muur van de lakenhal, terwijl in proefsleuf II de noordelijke muur en de noordoostelijke hoek van de lakenhal onderzocht zijn. Op basis van deze gegevens kon het volledige grondplan van het gebouw gereconstrueerd worden en kon ook de locatie van de zuidoostelijke hoek aangegeven worden. Interessant is de vaststelling dat de lakenhal zijn monumentaal karakter behouden heeft in een economisch minder gunstige periode: de Tieltsse lakenproductie kreeg immers de doodsteek rond het einde van de 14de eeuw.

Aan de buitenkant van de zuidelijke muur van de lakenhal werd een rechthoekige paalkuil (20 x 20 cm) aangetroffen. Of deze vondst wijst op een houten voorganger of eerder op het gebruik van een houten stelling om de bakstenen muur van de lakenhal op te trekken, is niet duidelijk. Het is immers onmogelijk om verregaande conclusies te trekken op basis van slechts één paalkuil. Wat de datering betreft, zijn er weinig gegevens om deze paalkuil heel nauwkeurig te dateren. Een scherf in de vulling laat geen nauwere datering dan laatmiddeleeuws toe. De relatieve chronologie van de ophogingslagen geeft iets meer informatie: deze paalkuil is in elk geval ouder dan de tweede helft 13de/eerste helft 14de eeuw.

Tussen de muur van de lakenhal en het zuidprofiel konden we de aanwezigheid van een brandlaag vaststellen. Het gaat om een laag gekenmerkt door de aanwezigheid van een grote hoeveelheid houtskool en fragmenten van verbrande baksteen. In deze laag bevond zich geen aardewerk. Op basis van relatieve chronologie kunnen we wel met zekerheid zeggen dat deze brandlaag ouder is dan de tweede helft 13de eeuw/eerste helft 14de eeuw. Of deze laag in verband te brengen is met de verwoesting van de lakenhal in 1383 door de Gentse "Witte Kaproenen", is opnieuw een vraag zonder antwoord.

Ten slotte moeten we nog vermelden dat er zich in deze proefsleuf net boven de moederbodem opnieuw een laag bevindt, waarin zich bijna uitsluitend Romeins aardewerk bevindt. Het feit dat we deze vaststelling ook al eerder in proefsleuf II gedaan hebben, dwingt ons de vraag te stellen of we hier wel degelijk met verplaatst materiaal te maken hebben. Door de kleinschaligheid van het onderzoek is het op dit ogenblik onmogelijk om verregaande conclusies te trekken. Maar het is niet onmogelijk dat er zich op de Markt net boven de moederbodem een Romeinse occupatielaag bevindt. Bovendien bleek in proefsleuf IV in de natuurlijke bodem een kuil ingegraven te zijn, die eveneens bijna uitsluitend Romeins aardewerk bevatte. Deze kuil (diepte: 80 cm) kon spijtig genoeg niet volledig onderzocht worden, omdat ze verstoord was door de aanleg sleuf van de schuilplaats.

DE GRUYSE JANIEK & HILLEWAERT BIEKE

Archeologisch onderzoek Nieuwstraat (Brugge)(W.-VI.)

De vzw. Volkswelzijn, bouwheer van een vergadercomplex langs de Nieuwstraat, stelde gedurende één maand een projectarcheoloog aan. Het veldwerk kon binnen de voorziene termijn afgerond worden en leverde enkele interessante resultaten op.

De vroegste bewoningssporen konden in de 14de-15de eeuw gedateerd worden. Het betreft hier onder andere twee vierkante bakstenen pijlers, die geïnterpreteerd moeten worden als de fundering van een grote toegangspoort langs de Nieuwstraat. Waarschijnlijk moeten we ervan uitgaan dat het poortgebouw in verband te brengen is met het Hof van Watervliet. Ook de waterput in de zuidoostelijke hoek van het opgravingsterrein lijkt uit de 14de/15de eeuw te dateren. De bovenbedekking van de waterput bestond uit beton, natuursteen en baksteen bovenop een gewelf in baksteen. De volledige diepte kon niet vastgesteld worden: op een diepte van 4 m bleek zich heel wat puin te bevinden. Vermoedelijk moet ook deze waterput in verband gebracht worden met het Hof van Watervliet.

Ook in de latere geschiedenis van het terrein speelt het Hof van Watervliet nog een rol. In enkele recentere muren bleken geprofileerde blokken in Balegemse steen herbruikt te zijn als funderingsmateriaal. Het profiel van deze natuurstenen komt overeen met het profiel van het lijstwerk onder de balustrade van de toren van het Hof van Watervliet, zoals we die kunnen zien op de afbeelding van Sanderus (1641). De hoekige vorm wijst ook in de richting

van het 6-hoekige torenbalkon. Bij de afbraak van de toren werd, vermoedelijk door de grootte van deze stenen, voor deze natuursteen niet direct een andere bestemming gevonden, waardoor ze in de fundering van een recentere muur belandden.

Tijdens het verdiepen van de werkput voor de kelder van het vergadercomplex, voerde Raakvlak enkele werfcontroles uit. Bij dit bijkomend onderzoek bleek dat er zich rond de waterput een houten constructie bevond, die bestond uit horizontale en verticale palen. Aanvankelijk werd deze constructie geïnterpreteerd als beschoeiing, maar wellicht moeten we ze eerder in verband brengen met de aanleg van de waterput.

Tijdens dit bijkomend onderzoek konden ook belangrijke vaststellingen gedaan worden i.v.m. de terreinopbouw. Belangrijk is de vaststelling dat we te maken hebben met een terrein afhellend naar de Dijver, dat vanaf de 11de eeuw tot de 13de eeuw opgehoogd werd. We hebben hier te maken met de westelijke rand van een brede natuurlijke depressie. De reie langs de Dijver is het gekanaliseerde overblijfsel van de natuurlijke waterloop die hier vroeger liep. In de loop der tijd werd de depressie opgevuld, om vanaf de 12de eeuw bouwrijp te kunnen worden gemaakt.

Van een gracht, omwalling of waterloop zijn tijdens het onderzoek geen sporen aangetroffen. Op het einde van de 19de eeuw werden achter het belfort ingeheide palen en vullingslagen aangetroffen, die toen als een O.-W.-lopende, gegraven gracht of deel van een omwalling werden geïnterpreteerd. In combinatie met andere waarnemingen in de Oude Burg, ontstond hieruit de theorie dat de zone tussen Kraanrei, Dijver, Nieuwstraat tijdens de 10de -11de eeuw een soort "eiland" was dat aan alle zijden begrensd was door een waterloop of gegraven gracht.

In elk geval tonen de resultaten van het recente onderzoek aan de Nieuwstraat aan dat het gebied ten zuiden van de Oude Burg bij de bedding van de Dijver hoort en zeker niet bewoond werd tijdens deze vroege periode. Gelijkaardige vaststellingen waren door de toenmalige Stedelijke Archeologische Dienst reeds in 1993 gedaan bij de nieuwbouwwerken op de hoek van de Oude Burg en de Wollestraat. Als er al een omwalde zone was, dan strekte die zich uit over de smalle strook van de brede bedding van de Dijver in het zuiden tot de hypothetische gracht ter hoogte van het belfort in het noorden. Dit betekent dat ook het tracé van de Nieuwstraat niet kan samenvallen met een oude gracht, aangezien de huidige Nieuwstraat vermoedelijk eveneens in de brede bedding van de Dijver te situeren is.

DE MAEYER WOUTER, DE GROOTE KOEN & MOENS JAN

Werkcontrole in de Kattestraat 17 te Aalst (O.-VI.)

Op 28 juni 2005 werd in de Kattestraat het huis nummer 17 afgebroken, het voormalige Jongensweeshuis waar later de stadsbibliotheek gevestigd was. Hierbij kwamen heel wat sporen aan het licht. Op enkele uren tijd waren twee kelders uitgegraven en opnieuw opgevuld met zand. Na overleg met de architect kregen de archeologen van het onderzoeksproject Hopmarkt (VIOE & Stad Aalst) enkele dagen de tijd om de blootgelegde muren op het terrein in te meten. Er werd geen opgraving uitgevoerd omdat de verdere bodemverstoring minimaal zou zijn.

Het perceel bestond oorspronkelijk uit een woning met een straatje langs. Aan de kant van de Kattestraat was dit straatje overwelfd. De aanzet van dit gewelf is nog goed te zien in de zijgevel met nummer 19.

De oorspronkelijke woning heeft, net als nummer 15, een trapgevel. Het baksteenformaat in de fundering bedraagt 27 x 12 x 4,5 cm. Met de tijd werd de woning achteraan steeds verder uitgebreid. Vier grote bouwfasen konden herkend worden. In de

eerste uitbreiding werd door de bouwvakkers een kelder met tongewelven blootgelegd. In de scheidingsmuur met nummer 15 zaten twee nissen. Ook de trap naar de kelder was nog bewaard (foto). Het baksteenformaat dat opgemeten werd is 26 x 12-12,5 x 5-6 cm.

Op één plaats was de muur van de kelder uitgebroken en kregen we een zicht op de onderliggende lagen. Net als op andere plaatsen in Aalst troffen we hier een pakket verbrande leem aan dat verband houdt met de 14de-eeuwse stadsbranden. Vermoedelijk zijn dit de restanten van een vakwerkbouw op deze plaats.

In de tweede uitbreiding bevond zich tegen een tussenmuur een haardfundering met gebogen achterwand. In de derde uitbreiding werd een tweede kelder aangetroffen. Op het achterste deel van het terrein situeerde zich de recentste aanbouw, vermoedelijk 19de-eeuws, en een aantal oudere muren, die behoren tot een reeds eerder afgebroken gebouw. Eén klein muurfragment was gemetst met bakstenen van 27 x 13 x 6 cm.

Het archeologisch onderzoek heeft duidelijk aangetoond dat hier een woning met 15de-eeuwse kern werd afgebroken.

DE MULDER GUY & DESCHIETER JOHAN

Archeologisch onderzoek in de Zottegemse stadskern (2004) (O.-VI.)

In december 2004 werd een noodonderzoek uitgevoerd op een perceel (sectie A, nr. 233F) in de Wolvenstraat te Zottegem. In de omgeving was vroeger al een noodopgraving uitgevoerd waarbij twee midden Bronstijd sporen en vooral structuren vanaf de late Middeleeuwen aan het licht waren gekomen.

Het onderzoek kon gebeuren in overleg met de bouwheer Mesdagh, architect Ivan Michiels, de bouwfirma Eeckhaut en het personeel van bvba Alka, die instonden voor het

grondverzet. Tijdens het noodonderzoek kwam een relatief beperkt aantal archeologische sporen aan het licht, die erop wijzen dat deze zone niet echt dens in gebruik was vroeger. De natte lemige ondergrond zal daar niet vreemd aan geweest zijn.

Dominant tijdens het archeologisch onderzoek aanwezig waren vijf greppels, die haaks waren gericht op de Wolvenstraat. Deze greppels hadden een ZW-NO-oriëntatie. Twee van deze structuren werden niet over de volledige oppervlakte van het onderzochte terrein waargenomen. De aard van hun vulling wees erop dat die greppels een afwaterende functie hadden. Daarnaast waren er nog enkele schaarse paalsporen en kuilen.

Het oudste spoor was een kuil die enkel in het zuidprofiel kon worden geregistreerd. Dit spoor was nog ca. 1,1 m onder een 1m dik pakket van subrecente ophogingslagen bewaard. De opbouw van de vulling bestond uit diverse grijsgetinte lemige lagen met onderaan een houtskoollensje. Twee houtskoolstalen voor ¹⁴C-onderzoek leverden een respectievelijk ouderdom op van eind 10de- midden 12de eeuw en midden 11de- eerste helft 13de eeuw.

De grootste gracht (spoor 3) had een maximale breedte van 2,40 m en een minimale omvang van 1,40 m. De bewaarde diepte schommelde tussen 25 cm aan de zuidelijke zijde van het opgravingsvlak en 0,8 m tot 1 m aan de noordzijde. De opvulling bestond uit een grijs tot lichtgrijs lemig pakket met oxidatiesporen die wijzen op een natte toestand van de gracht. Een datering is bij gebrek aan vondsten niet mogelijk.

De nabijgelegen gracht 4 is ongeveer 1,2 m tot 1 m breed, max. 34 cm diep bewaard en kan in de 14de eeuw gedateerd worden. Chronologisch volgt daarop een gracht (spoor 8) gelegen aan de oostzijde van het opgravingsvlak met een V-vormig profiel. De lemige vulling had een homogeen grijze tot blauwgrijze kleur. De bewaarde diepte bedroeg ca. 0,8 m. Het schaarse vondstenmateriaal dateerde deze gracht in de 14de-15de eeuw. Spoor 2, een restant van een paalspoor of een kuil, kan eveneens op basis van enkele scherven grijs aardewerk in de 14de eeuw geplaatst worden.

De voorlaatste gracht (spoor 12) is ca. 0,8 m tot 1 m breed en ongeveer 50 tot 60 cm diep bewaard. Deze gracht snijdt door een verstoorde afvalkuil die dateert uit de 18de-19de eeuw.

De laatste grachtstructuur (spoor 9) bestond uit een greppel waarin vervolgens een bakstenen riolering was opgebouwd. Deze constructie was gemaakt met behulp van een vloer van bakstenen in de lengte geplaatst met daarboven aan weerszijden drie bakstenen in de breedte en afgesloten door een baksteen in de lengte. De breedte van het afwateringskanaal bedroeg aan de binnenzijde 12 cm. Aan de buitenzijde was deze constructie 35 cm breed. Op een bepaald ogenblik splitst deze constructie zich in twee en loopt de afwateringsgreppel parallel met de bakstenen riolering. Deze greppelvulling was uitermate rijk aan aardewerkfragmenten en hoornpitten van runderen. Dit aardewerkcomplex suggereert een opvulling in de loop van de tweede helft van de 18de en het midden van de 19de eeuw.

Aan de oostelijke rand van het bouwterrein bevond zich ten slotte nog een afvalkuil (spoor 11), al verstoord door vroegere bouwgrepen, die in de 18de-19de eeuw thuishoort.

Het noodonderzoek in december leverde aanvullende informatie op met betrekking tot de vroegere opgravingen in deze omgeving. Het oudste spoor bevestigt de indirecte gegevens dat er in deze zone van de Zottegemse stadskern activiteiten waren in de 10de-11de eeuw¹. De beide grachten 4 en 8 en een klein archeologisch spoor wijzen op de verdere organisatie van deze zone in de late middeleeuwen. Daarna is er een hiaat in de bewoning tot de 18de-19de eeuw. Op de oude kaarten staat dit perceel aangeduid als een groene zone (weide of tuin). De aangesneden afwateringsgreppels bevestigen dat dit perceel te nat was om als effectief woonareaal gebruikt te worden vandaar de functie als groene zone.

¹ Deschieter 2001: 198-199.

Le Refuge de l'Abbaye de Ghislenghien à Ath, approches archéologiques et historiques du bâti (Ht.)

D'octobre 2004 à la fin janvier 2005, le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en province de Hainaut a mené une étude du bâti dans l'ancien refuge de l'Abbaye de Ghislenghien à Ath. A l'instar de toutes recherches archéologiques réalisées à Ath depuis 1998, le Service des Archives de la Ville a effectué conjointement une étude historiographique. L'édifice a été acquis en 2004 par la commune qui l'a intégré dans un vaste projet de revitalisation urbaine. Sa façade principale est classée comme monument (arrêté du 03/081956) et fait donc l'objet d'une procédure de Certificat de Patrimoine. Les recherches archéologiques et historiques s'inscrivent donc en étude préalable à la restauration et à la réaffectation du refuge.

L'édifice comprend deux ailes disposées en L. La construction est située dans le courant du 16e siècle sur base de sa façade à front de rue en style traditionnel à influence gothique. Hormis la représentation du bâtiment sur le plan de Deventer (ca 1550), les archives sont muettes pour cette période. Elles sont un peu plus nombreuses dès 1645, date à laquelle les sœurs bénédictines de Ghislenghien y installent leur refuge. Le bien passera aux mains de particuliers après la Révolution. Les propriétaires sont alors bien identifiés. Signalée comme une demeure du 16e siècle dès le 19e siècle, elle sera abondamment illustrée (gravures, croquis, cartes postales, ...). En 1944, un bombardement privera l'ensemble de son porche d'entrée.

Si la façade est bien connue comme architecture remarquable, il n'en est rien pour l'intérieur de l'édifice. Et pourtant, celui-ci recelait de nombreux témoins des phases anciennes de la bâtisse (16e et 17e siècles). Dans l'aile à front de rue, sont encore du 16e siècle, les volumes, la charpente et les planchers. Ces derniers sont richement décorés de moulurations en accolade, de personnages et de motifs végétaux sculptés. A 0,30 m sous le sol actuel du rez-de-chaussée, un carrelage primitif a été mis au jour. Il est composé de carreaux en terre cuite vernissée dont la majorité sont ornés d'une inscription qui révèle le nom du fondateur «AN. DESMASURE» et la date de réalisation «1535». Cette information inattendue est corroborée par date dendrochronologique effectuée sur la charpente qui situe l'abattage des arbres formant celle-ci entre 1532 et 1540.

L'aile arrière n'a conservé du 16e siècle que le mur septentrionale et son pignon. Le reste ainsi que les façades de la cour intérieure ont été transformés en style tournaisien. De part ce style, ces travaux ont été datés du 18e siècle. Le dépouillement récent des comptes émanant des abbesses de Ghislenghien renseigne une reconstruction importante en 1697, suite aux bombardements du siège français. Ces documents sont suffisamment précis pour attribuer cette date aux transformations en style tournaisien.

Les travaux de la fin du 17e siècle ont très peu affecté l'aile à front de rue. Toutefois, les sols de tous les niveaux ont été remplacés. Ceux des étages sont encore en usage sur trois quart de leur superficie. De même les cheminées qui ont remplacé, à cette période, celles du 16e siècle, ont subsisté jusqu'au début du 20e siècle.

La bâtisse ne connaîtra plus de modifications fondamentales avant la deuxième moitié du 20e siècle, où celles-ci furent malheureusement désastreuses. Seule la façade principale a perdu, durant la première moitié du 19e siècle, ses cinq fenêtres à croisées en pierre pour faire place aux fenêtres et porte centrale actuelles.

L'étude archéologique du refuge de l'Abbaye de Ghislenghien a été d'un apport considérable tant pour nos connaissances sur les demeures civiles du 16e siècle dans cette région que pour l'histoire locale. Il est bon de préciser que, pour la cité athoise, c'est à la fois

le seul édifice du 16e siècle dont l'intérieur est ainsi préservé, et aussi le plus vieil exemple connu en style tournaisien relevé dans le centre urbain.

DESPRIET PHILIPPE

De Artillerietoren in Kortrijk (W.-Vl.)

Op 16 december 2005 werd de Artillerietoren na opgraving en restauratie voor het publiek toegankelijk gesteld.

Het is een veelzijdige constructie, die in 1359 aan het stadsbestuur overgedragen werd om opgenomen te worden in de in aanbouw zijnde stadsmuur; in de acte van overdracht staat dat hij gebouwd was *up d'oude fundament*.

Het archeologisch onderzoek wees inderdaad op een tweeledige opbouw. Een waterciternetoren als onderdeel van de voorburcht van de Franse dwangburcht (1301-1302) werd na 1359 omgebouwd voor de opslag van geschut, wapens en stedelijke munitie. Hij werd voorzien van vier canonières en is naderhand sterk inwendig verbouwd. Een ondergrondse waterciterne werd met puin volgestort en ca. 1670 vervangen door een kleinere filterput; de bodem werd met drie vloeren en elf verschillende lagen opgevuld.

Een in 1580 door de Calvinistische bezetters achtergelaten verzameling natuurstenen kanonkogels werd petrografisch bestudeerd; een aanzienlijk vondstenmateriaal (aardewerk, bouwelementen, munten, pelgrimsinsigne, natuurstenen beeld) werd samen met de dierenbeenderen gepubliceerd.

De restauratie van 2006 liet bijkomende waarnemingen toe.

Het aantreffen van de kwartdraai van de trap naar boven bevestigde dat de toren steeds met een spits was afgedekt en nooit een geschutsplatform is geweest. Een onbekende schietnis werd vrijgelegd en de aansluiting op de weermuur van de Franse voorburcht ingetekend.

Na 1676-1678 werden de omliggende stadgrachten opgevuld; tussen 1751 en 1822 is de toren tenslotte door jongere woonhuisjes ingesloten.

HENDRIKS JOHAN

De stadsmuur aan de Mark - Breda (NL.)

Breda werd in de 14de en 15de eeuw omgeven door een stadsmuur. Het circa 45 ha grote terrein van de binnenstad was daarna slechts toegankelijk door drie stadspoorten. De Tolbrugpoort (west) gaf toegang tot de weg naar Antwerpen, de Eindsepoort (zuid) zette de reiziger in de richting van Hoogstraten en de Gasthuispoort (oost) ontving reizigers uit 's-Hertogenbosch. Aan de natte, drassige noordzijde van de stad was geen stadspoort en het is zelfs geheel de vraag of daar de oude 13de-eeuwse stadswal ooit is vervangen door een stenen muur. Alle stadspoorten zijn ooit wel eens onderwerp geweest van een archeologisch onderzoek. In 2005 kon de Tolbrugpoort voor een groot deel worden vrijgelegd. De muren tussen de poorten hebben de laatste tijd de nodige aandacht gekregen. In 2004 en 2005 werden zowel aan de zuidkant van de stad (Markendaalsweg) als aan de westzijde (Haven) grote delen van de stadsmuur worden onderzocht. Het heeft tot vele nieuwe inzichten geleid.

Beide onderzoeken hangen samen met een ambitieus stedelijk project: het opnieuw open graven van de ooit voor Breda zo belangrijke rivierarm die in de zestiger jaren van de 20ste eeuw werd gedempt. Het project dat het water terug brengt in de stad maakt deel uit van het Europese project *Water in Historic City Centers*, waarin ook Gent, Mechelen (B), 's-

Hertogenbosch (NL), Chester (GB) en Limerick (IRL) participeren. Het onderzoek aan de zuidzijde van de stad uit 2004 werd reeds in de kroniek *Archaeologia Mediaevalis* 28 gepresenteerd. Deze bijdrage beschrijft de resultaten van het onderzoek aan de westzijde van de stad.

De directe aanleiding tot het uitvoeren van het onderzoek was de aanleg van een drainagesysteem dat op circa 3,5 m – mv kwam te liggen. Daarbij zouden zeker delen van de stadsmuur, oude kademuren en restanten van de Tolbrugpoort worden geraakt of in ieder geval in het zicht komen. Waar precies was echter niet duidelijk, omdat aan deze zijde van de stad nog nooit archeologisch onderzoek had plaatsgevonden, anders dan het door vrijwilligers vrijleggen van de ronde of hoefijzervormige flankerende torens van de Tolbrugpoort in oktober 1979. Destijds is met name de noordtoren geheel blootgelegd. Deze poortwang was doorsneden door een recent later riool tot op 2 m – mv. Een aangrenzende zware verbindingsmuur liet vermoeden dat de poort een vierkante plattegrond had. Tussen beide poortwangen werden bovendien muren aangetroffen die destijds werden geïnterpreteerd als bruggenhoofden. Er zijn van dat eerdere onderzoek geen baksteenformaten bekend, waardoor de datering van de poort niet anders kon worden omschreven als *waarschijnlijk veertiende-eeuws*. Op basis van het kadastrale minuutplan uit 1824 kon een mogelijk verloop van de laatmiddeleeuwse stadsmuur wel worden voorspeld. Er werd aangenomen dat er ook nog een aantal muurtorens aanwezig zouden zijn. Op basis van eerdere onderzoeken en deze vermoedens konden enkele vraagstellingen worden geformuleerd:

- 1) Hoe zag de Tolbrugpoort eruit; in welke periode heeft deze gefunctioneerd en hoe is de bewaringstoestand van de onder het trottoir en wegdek aanwezige restanten?
- 2) Bevond zich aan de westzijde van de stad in de 13de eeuw een aarden wal, of was dit deel van de stad open naar de Brede Aa, waaraan de stad zijn naam te danken heeft? Of is hier uitsluitend sprake geweest van een stadsmuur? Zijn er tussen de Tolbrugpoort en de Vismarkt torens in de stadsmuur geweest en zo ja uit welke tijd dateren deze?
- 3) In het te onderzoeken tracé bevindt zich waarschijnlijk ook een kademuur. De kademuur zou dateren uit het midden van de 16de eeuw en zich bevinden op enkele meters ten westen van de stadsmuur. We wilden graag de beschikbare gegevens toetsen.

Voor het onderzoek, dat werd uitgevoerd onder auspiciën van het Bureau Cultureel Erfgoed van de gemeente Breda, leverde BAAC uit 's-Hertogenbosch de veldarcheologen K. Spijker en P. Ilson, die samen met eigen medewerkers en in goede samenwerking met aannemersbedrijf BAAS de klus klaarden. Het onderzoek had het karakter van een begeleiding bij het aanleggen van de drainagesleuven, die kwamen te liggen op 0,30 tot 0,60 m - NAP. Om zoveel mogelijk muurwerk intact te laten werd in diverse werkputten onder de stadsmuur door geboord. Op andere plekken werd de drainage door bestaande openingen in de muur geleid. Het is duidelijk dat er veel moest worden geïmproviseerd, maar met behulp van alle aanwezige instanties was het mogelijk om het onderzoek tot een goed einde te brengen. De kosten werden betaald uit het project om de Haven weer open te graven (*Westflank*).

1) Het onderzoek maakte duidelijk dat de voormalige stadspoort een eenvoudige rechthoekige constructie is geweest van circa 9,5 m x 6,4 m. Een 1,10 m brede tussenmuur deelde deze ruimte in twee delen, waarvan alleen de westelijke helft bewaard is gebleven. Hier waren ook de twee ronde of hoefijzervormige torens aan vastgemaakt. De vorm van de torens kon niet nader worden bepaald. De tussenmuur had het karakter van een drempel met op 3,50 m van elkaar poortstijlen. Daarmee werd duidelijk dat de doorgang door de

Tolbrugpoort 3,50 m breed was geweest. De stijlen liggen direct onder het huidige straatniveau, op maximaal 2,90 m + NAP. De onderzijde van het poortgebouw is niet gedocumenteerd, maar kan tot 2 m – NAP aanwezig zijn. De aangetroffen baksteenformaten (27 x 12 x 6 cm) dateren de poort in het midden van de 14de eeuw. Een behoort daarmee tot de oudste delen van de Bredase stadsmuur.

2) Aan de westzijde van de stad zijn geen sporen van een aarden wal aangetroffen, wel van de bakstenen stadsmuur, waarvan de bovenzijde tot vlak onder de straatstenen bewaard was gebleven. Het ging hier om een stuk muur dat waarschijnlijk in twee fasen tot stand was gekomen. Een deel van de muur bestond uit (hergebruikte) brokken ‘appelbloesemstenen’ (10 lagen 62 cm), die was gefundeerd op een 3 cm dikke houten plank, waarbij de onderkant op 0,79 m – NAP lag. De palen waarop de plank moet hebben gerust konden niet worden waargenomen, vanwege de omvang van de sleuf. Er zijn geen sporen aangetroffen van spaarbogen. De circa 1 tot 1,30 m brede bovenzijde van het bewaarde muurwerk lag op maximaal 1,70 m + NAP. Een ander deel van de stadsmuur was opgebouwd uit donker orangerode bakstenen (10 lagen 72 cm), dat waarschijnlijk ouder was (26/27 x 11/12,5 x 5.5/7 cm). Op één plek kon worden vastgesteld dat stadsmuur en kademuur elkaar zo dicht waren genaderd dat beide één muur leken. Ze werden door middel van een muuranker aan elkaar verankerd. In het tracé konden op enkele plaatsen steunberen worden vastgesteld. Deze waren jonger dan de stadsmuur, getuige de baksteenformaten (24 x 11 x 5 cm) en waren niet hoger dan 1,60 m + NAP. Zij zullen dus geen onderdeel hebben uitgemaakt van een weergang op bogen.

Aan de oostzijde van de stadsmuur (stadszijde) werd op 1,80 m + NAP een bestrating aangetroffen van op de kant gelegde bakstenen (24 x 10 x 5,5 cm). We kunnen niet uitsluiten dat enkele aangetroffen constructies deel waren van muurtorens, maar we vermoeden dat het trapconstructies zijn geweest (zie hieronder).

3) Er zijn drie fasen van de kadeconstructie aangetroffen. De oudste fase kon niet nauwkeuriger worden gedateerd dan 16de/17de eeuw. Een tweede (herstel)fase dateert uit de 18de/19de eeuw, terwijl in de 20ste eeuw de kademuur nog aanzienlijk werd opgehoogd. De meest opvallende elementen waren de bakstenen trapconstructies uit de 15de eeuw en de natuurstenen trapconstructies uit de 17de of 18de eeuw, met (vijf) treden evenwijdig aan de muur en geïncorporeerd in een opening in de kademuur. Mogelijk hebben twee van de tien aangetroffen trappen een oudere constructie vervangen. In één geval kon de breedte van zo'n trap worden gemeten: 7,20 m. De treden waren 5,20 m breed, 30 cm diep en 15 cm hoog. Een enkele was al in de 18de eeuw in onbruik geraakt en de opening in de muur werd daarop dichtgemetseld. Een andere werd pas in de 19de eeuw opgemetseld. De trappen rustten op een 15^e-eeuwse opvulling van de rivier. Op foto's uit de veertiger jaren van de 20ste eeuw zijn de haventrappen nog zichtbaar.

HUYGHE JAN

Archeologisch onderzoek in het Karmelietenklooster te Ieper (W.-VI.)

Begin april 2005 werd in het Karmelietenklooster te Ieper gestart met een archeologische opgraving. Aanleiding voor deze opgraving is de renovatie van het klooster, waarbij een nieuwbouw met ondergrondse parkeergarage wordt gepland in de voormalige kloostertuin.

De opgraving werd beëindigd op 5 augustus en kon plaatsvinden door de steun van bouwheer N.V. Investpro, het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), de

Afdeling Monumenten en Landschappen (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap) en de stad Ieper.

Het Karmelietenklooster is gelegen in het centrum van Ieper, op de hoek van de Paterstraat en de Seminariestraat. Terwijl het belfort en de oude stedelijke kern zich op de hoge en droge rechteroever van de Ieperlee bevinden, bevindt de site zich op de linkeroever, in de alluviale vallei. Vandaag de dag is er van de Ieperlee niet veel meer te zien, wel is geweten dat de vismarkt die vlak naast het terrein ligt teruggaat op de overvelving van de Ieperlee.

- *Oudste sporen*

De oudste sporen gaan terug tot het begin van de 13de eeuw. Aangezien het terrein affliep richting Ieperlee werd het hele terrein verhoogd. Deze ophogingslaag heeft een donkergrijs-zwarte kleur en bevat heel wat organisch afval (dierenbotten, houtresten, leder), metalen voorwerpen (o.a. enkele insignes) en grijs aardewerk. Onder deze donkere laag werd de Ieperse klei aangesneden die de natuurlijke ondergrond van de stad vormt.

Deze 'zwarte laag' werd afgedekt met een egaliserende kleilaag. Midden 13de eeuw verscheen hier bovenop de eerste houtbouwconstructies bestaande uit voornamelijk eiken palen en hier en daar resten van een planken bekisting. Het terrein bestond in de 13de eeuw minstens uit twee percelen, zo werd een omheining aangetroffen bestaande uit verticale palen verbonden met vlechtwerk. Voorbeelden van zo een 'tuun' vinden we bij de vele beelden en afbeeldingen van Onze-Lieve-Vrouw van Tuine, zij is nog steeds de beschermheilige van de stad Ieper. Ook was duidelijk een onderscheid te zien in de samenstelling en kleur van de gronden van de verschillende erven. Mede door deze indeling van het terrein is het niet mogelijk een duidelijke plattegrond van de houtbouw af te lijnen. Er werden tevens geen haarden aangetroffen, de precieze functie van de gebouwen is niet gekend.

Eind 13de – begin 14de eeuw verschenen de eerste bakstenen gebouwen op het terrein. Het zijn funderingen en resten van muren opgebouwd uit bakstenen van groot formaat (29 cm) en zandkalkmortel. Vele muren volgen hetzelfde verloop als de voorafgaande houtbouw fase. De houten gebouwen werden dus versteend, opnieuw opgetrokken maar nu in baksteenbouw. Een andere vondst is deze van een tonwaterput. De twee gerecupereerde tonnen waren 1,40 m hoog en hadden een centrale diameter van ca. 80 cm. Opmerkelijk is dat in elke duig zes gaatjes op gelijke hoogte werden gemaakt. De waterput werd in de 16de eeuw opgegeven en gevuld met o.a. baksteenpuin.

- *Refugium van Lo*

Van de gebouwen van het refugium van Lo, die hier stonden vanaf 1537 en de omvorming van deze gebouwen in 1676 tot Karmelietenklooster, werd een uitspringende gebouwwleugel vrijgelegd. Voor de bouw ervan werden heel wat oudere bakstenen gerecupereerd. Er is tevens een bakstenen vloer bewaard. De andere restanten van de gebouwen van het refugium moeten we meer onder het huidige kloostergebouw situeren. Ook het nieuw opgetrokken gebouw na de brand van 1698 bevindt zich onder het huidige kloostergebouw.

- *Het bisschoppelijk seminarie*

Het grootste deel van de site bestaat uit het terrein waar het bisschoppelijke seminarie zich vestigde. Het seminarie bestond reeds vanaf 1572.

In 1755 werd gestart met de oprichting van een nieuwbouw, gelegen naast het Karmelietenklooster. Van deze gebouwen werden nog heel wat restanten aangetroffen. Het zijn zware muren, waarvan deze van het hoofdgebouw voorzien zijn van steunberen. De binnenzijde is afgewerkt met een pleisterlaagje en er konden drie vloerniveaus onderscheiden worden. Opmerkelijk is dat zowel het hoofdgebouw als de zijvleugel gebouwd werden op een dicht stelsel van afvoerkanaltjes. Deze kanaaltjes lopen af richting het westen, dus weg van de Ieperlee. Al deze muren en funderingen kunnen perfect gelinkt worden aan het kadasterplan uit de 19de eeuw.

Na de Franse overheersing en de afschaffing van het bisdom Ieper deed het voormalige seminarie dienst als schoolgebouw. Uit de archeologische sporen van deze periode vonden we dan ook heel wat typisch schoolmateriaal: knikkers, kraaltjes, griffels, een inktpotje...

In de Eerste Wereldoorlog werd het klooster en de gebouwen van de school (het vroegere bisschoppelijke seminarie) samen met de gehele Ieperse binnenstad door bombardementen met de grond gelijk gemaakt. Er werden tijdens de opgravingen meerdere inslagkraters aangetroffen, waarvan de grootste een diameter had van ca. 6 meter. In de jaren '20 werd een nieuw klooster gebouwd op de oorspronkelijke locatie.

LALEMAN MARIE CHRISTINE & STOOPS GUNTER

Archeologisch onderzoek in de Bijlokesite te Gent (O.-VI.)

De terreininterventies die de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent in 2005 op de Bijlokesite uitvoerde, omvatten opgravingen, archeologische waarnemingen, bouwarcheologie en dakkaponderzoek. Dit laatste aspect geschiedde in samenwerking met het Laboratoire de Dendrochronologie van de Luikse Universiteit. Voor elk deelonderzoek vormde een renovatie- of restauratieproject de aanleiding. De interventies van 2005 sloten aan bij de sinds 1988 gerealiseerde archeologische opdrachten op dezelfde site. Met het archeologisch onderzoek trachten de vorsers een antwoord te vinden rondom de wetenschappelijke vraagstelling over de betekenis van de Bijlokesite voor het ontstaan en de ontwikkeling van Gent, de evolutie van het Bijloke-areaal en de betekenis van deze bevindingen in ruimer Europees perspectief.

Het archeologisch onderzoek dat hier aan bod komt, is hoofdzakelijk in het abdijdeel te lokaliseren en gaat vooraf aan de herinrichtingswerken voor een nieuw stadsmuseum, het STAM. Tot eind 2005 was daar voornamelijk het Bijlokemuseum gevestigd. Omdat voor de inrichting van het STAM de niveaus tussen de refter- of zuidvleugel en de aanpalende kruisgang op elkaar afgestemd worden, werd de zuidelijke pandgang archeologisch onderzocht. Op dat ogenblik waren de bestaande vloer en de bijbehorende vleilaag, wellicht te dateren in het tweede kwart van de 20ste eeuw, al weggenomen. De pleisterafwerking van de muur ging tot 60 cm onder de 20ste-eeuwse vloer en gaf daar het oudste loopniveau aan, net boven de funderingen van de reftervleugel. Er werden vier vloerniveaus vastgesteld. In de pandgang werden vijftien eenvoudige kistbegrovingen en enkele verstoorte inhumaties onderzocht. Voorlopig kunnen ze enkel tussen het tweede kwart van de 14de en het eind van de 18de eeuw worden gedateerd. Volgens geschreven inlichtingen werden zowel gegoede leken als abdissen in de kruisgang bijgezet. Geen enkel individu kon evenwel geïdentificeerd worden.

De restauratie aan het dak van de reftervleugel ging gepaard met archeologisch dakonderzoek en dendrochronologie. Dit onderzoek toonde aan dat de dakkap boven de refter een homogene opbouw kende. De analyses van het hout leverden een kapdatum op tussen 1318 en 1338, en ondersteunen dus de datering van de reftervleugel die onder de abdis Maria van Popenrode (1306-1323) en Jutta van der Muden (1323-1330) zou opgetrokken zijn. Deze datering komt voorts overeen met het gebruikte baksteenmateriaal, de typologische situering van de wandschilderingen en enkele eerder vage geschreven inlichtingen.

In de noordelijke pandgang werd via twee dwarse proefsleuven onderzocht in hoeverre de vernieuwing van verwarming en bevloering zou ingrijpen op archeologisch bodemarchief. De noordmuur van de pandgang rust op een fundering van Doornikse steen, een restant van de afgebroken abdijkerk. Een vloerniveau op 40 cm diepte is te associëren met het tweede loopniveau in de zuidelijke pandgang. Na de afbraak van de kerk werd de noordelijke pandgang in baksteen herbouwd. Deze bouwfase, waartoe ook de stucgewelven behoren, kan in de 17de eeuw worden gesitueerd. Het loopniveau was mogelijk de werkvloer van deze bouwcampagne. Nadien werden er in de noordelijke pandgang nog overledenen bijgezet.

Binnen de laatmiddeleeuwse oostvleugel, het abdijgebouw met kapittelzaal en dormitorium, bleef een dwarsgevel van Doornikse steen heel hoog bovengronds bewaard. Wellicht werd de kerk als monumentaal gebouw het eerst gerealiseerd en bouwde men naderhand de bakstenen oostvleugel van de monialen daartegen aan. De bewaarde natuurstenen gevel vormde dus de grens tussen het zuidelijke transept en de oostelijke abdijvleugel. Bij de opgraving in de binnentuin van de 17de-eeuwse kloostergebouwen ten noordoosten van de kruisgang, kwamen restanten van de abdijkerk aan het licht. Ze leverden in plattegrond een recht afgesloten koor van 10,10 m bij 8,80 m breed (binnenwerks). De zuidoosthoek van het koor was voorzien van steunberen. Op verscheidene plaatsen waren vloerfragmenten bewaard. Ze gaven een loopniveau aan, ongeveer 1 m onder het bestaande maaiveld. De bevloering bestond uit gebakken tegels van rood aardewerk, klein of groot, vierkant of driehoekig, al dan niet geglazuurd en versierd, soms geritst of gehistorieerd en gedeeltelijk nog in een geometrisch patroon geordend. In het kerkareaal stotten de onderzoekers verder nog op enkele bouwkundige bijzonderheden. De natuurstenen muren en funderingen kunnen in verband gebracht worden met de eerste, 13de-eeuwse monialenkerk. Om de werking van het nabijgelegen burgerlijke Mariahospitaal dat zich vanaf 1228 in de Bijloke kon vestigen, te garanderen, werd er besloten om meer westelijk in het Bijloke-areaal een nieuwe cisterciënzerinnenabdij op te richten. De eerste vier monialen woonden er in 1229.

Wellicht werd de kerk als monumentaal gebouw het eerst gerealiseerd en bouwde men pas naderhand de bakstenen oostvleugel. Het dakonderzoek met de dendrochronologische analyses ondersteunt de interpretatie als zou dit abdijgebouw tot stand gekomen zijn op initiatief van abdis Maria van Popenrode (1306-1323). Heel wat jongere sporen houden verband met ingrijpende wijzigingen in de 17de eeuw, toen kapittelzaal en dormitorium werden aangepast als nieuwe (tweede) abdijkerk. Na de afbraak van de oude abdijkerk werd het zuidelijke transept op initiatief van abdis Anna Bertolff (1640-1644) omgebouwd tot sacristie. De talrijke bouwsporen verwijzen naar verschillende bouwfasen.

Bij de archeologische opvolging van bouwwerken rond het Anatomisch Instituut voor de accommodatie van de concertzaal die zich in het 13de-eeuwse hospitaal bevindt, konden funderingen van 80 tot 90 cm breedte worden geregistreerd. Ze waren opgebouwd met bakstenen van groot formaat. Binnenwerks meet dit gebouw ongeveer 16,50 bij 8,00 m. Van de lange O.W.-verlopende zijde, op ca. 10 m ongeveer parallel met de 13de-eeuwse ziekenzaal

was bijna niets meer bewaard, onder meer omdat hij op spaarbogen was gefundeerd en daar enkel de aanzetten van konden vastgesteld worden. Het gaat ongetwijfeld om de restanten van één van de vele laat-middeleeuwse bijgebouwen die zich rondom de ziekenzaal bevonden en bij het hospitaal behoorden.

In hetzelfde hospitaalgebied werden nog enkele vaststellingen gedaan met betrekking tot het Bijlokevaardeken, de grote afvoer die aan de zuidzijde de Bijloke doorkruiste en sedert de late middeleeuwen tal van verbouwingen kende. Er werd ook een eerste bouwarcheologisch onderzoek ingesteld naar de Materniteit of z.g. School voor Vroedkunde, met hoofdgevel van 1860 aan de Bijlokekaai. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de manier waarop de 19de-eeuwse gebouwen zich op het oude mevrouwen- of abdisshuis en de *paterie* van de abdij geënt hebben.

LAMBOTTE BERNARD

La campagne de fouille sur le site de l'église abbatiale de Stavelot (Lg.)

La dernière campagne de fouille sur le site de l'église abbatiale de Stavelot a débuté en septembre 2005. Elle concerne une zone couvrant la moitié occidentale des nefs et l'avant-corps ottonien. Ceci clôturera l'investigation de l'ensemble du bâtiment.

Les premiers mois sont consacrés à la fouille des remblais apportés au 16e siècle lors de l'arasement de l'édifice ottonien au profit d'un nouveau, de même plan dont le sol est installé environ 1,40 m plus haut. Le remblai, constitué en une phase, pose sur le pavement de sol ottonien. Il conserve la base des piliers ottoniens encore enduits et a protégé les vestiges des murs gouttereaux de la même époque. Les uns et les autres présentent encore une élévation d'un mètre au moins ; les massifs de fondations assez grossiers de la nouvelle église (16e siècle) sont posés sur ces vestiges.

Plusieurs sépultures, postérieures à la rehausse, ont été mises au jour dans les bas-côtés nord et sud ; la nef centrale n'a pas été utilisée pour les ensevelissements. Dans le remblai lui-même, le matériel est peu abondant hormis quelques éléments lapidaires sculptés et une série de fragments d'enduits peints dont certains portent des traces de dorure.

Le secteur de l'avant-corps ottonien devrait livrer des informations de première importance. Cette partie de l'église n'est que très peu documentée par les sources historiques; son exploration débutera au printemps 2006. En parallèle, une fois le sol de la nef ottonienne mis au jour, des sondages profonds y seront effectués avec deux objectifs : d'une part, retrouver le probable massif occidental de l'abbatiale précédente (10e siècle), d'autre part poursuivre le dégagement de l'implantation mérovingienne (trous de pieux essentiellement).

Par ailleurs, cette dernière campagne de fouille est l'occasion de faire le point sur deux décennies de travail archéologique et de lancer les premiers programmes d'étude (anthropologie et pathologies, vitrail, numismatique, ..). Les données illustrées de la fouille en cours sont présentées sur <http://www.archeologiestavelot.be/campagne.htm>.

Archéologie des enceintes urbaines et leurs abords en Lorraine et en Alsace (11e-15e siècle) (Fr.)

Le projet collectif de recherche est né de la volonté de favoriser les échanges interinstitutionnels entre des chercheurs travaillant de façon parallèle sur la question des enceintes urbaines médiévales en Lorraine et en Alsace. Il a pour principal objectif de mettre en commun et de publier le résultat de travaux récents et inédits. Il réunit ainsi une vingtaine de chercheurs provenant de l'Institut National de Recherches Archéologiques Préventives (INRAP), de l'université Nancy 2, UMR 7002, Moyen Âge (Laboratoire d'Archéologie Médiévale de l'Est : LAMEst), des services d'Archives municipales de Strasbourg et de Colmar, du Service Régional de l'Inventaire de Lorraine et du Centre Départemental d'Archéologie du Bas-Rhin.

Les villes sélectionnées ont toutes fait l'objet de fouilles archéologiques préventives récentes, principalement réalisées par l'INRAP. D'un point de vue thématique, la décision a été prise de porter une attention particulière aux petites agglomérations et aux villes de dimension moyenne. Dix-huit villes ont ainsi été retenues, dont douze en Lorraine (Commercy, Épinal, Liverdun, Mirecourt, Neufchâteau, Saint-Avold, Saint-Mihiel, Sarrebourg, Sarreguemines, Vaucouleurs, Verdun et Vic-sur-Seille) et six en Alsace (Haguenau, Kaysersberg, Molsheim, Ribeauvillé, Sélestat et Thann). Les limites chronologiques s'étendent du 11e au 15e siècle. Abstraction faite des rares exemples de villes médiévales issues du réseau urbain antique, le 11e siècle correspond aux plus anciennes mentions connues d'enceintes urbaines. La limite basse a été arbitrairement arrêtée au 15e siècle (fin du moyen âge). Le choix d'étudier les enceintes en Lorraine et en Alsace est, quant à lui, né de la volonté de confronter des résultats archéologiques de deux régions situées dans une zone de transition entre le Royaume de France et l'Empire.

Définie dès 2003, la problématique de recherche était orientée selon trois directions : l'enceinte dans sa dimension architecturale, l'impact de l'enceinte sur la ville et ses abords, les origines et le développement topo-chronologique des enceintes.

Après deux années de fonctionnement (2003-2004), le collectif s'est réuni, en 2005, au rythme de cinq séminaires, ayant pour objectif de compléter le corpus documentaire et d'amorcer un travail de synthèse en rapport avec les principaux axes de la problématique. Les sites présentés à cette occasion sont au nombre de trois. Il s'agit des villes de Molsheim (Bas-Rhin), de Saint-Avold (Moselle) et de Thann (Haut-Rhin). Les groupes de travail ont par ailleurs œuvré à l'élaboration de grilles d'analyse et de tableaux de synthèse qui ont ensuite été discutés puis validés lors des réunions plénières. Parallèlement, l'équipe du LAMEst a procédé au relevé des enceintes de Saint-Mihiel (Meuse).

Au terme de cette troisième année consacrée à l'étude des enceintes urbaines médiévales en Lorraine et en Alsace, le collectif envisage de poursuivre ses activités afin de proposer, en novembre 2006, un manuscrit destiné à être soumis à publication.

MEGANCK MARC

Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles: un détour par les archives du Cadastre du Brabant (Bxl.)

Entamé en 1991, l'*Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles* se poursuit, commune par commune. Les recherches sont réalisées dans le cadre de conventions

passées entre les Musées royaux d'Art et d'Histoire et la Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale. En 2004 et 2005, trois volumes, consacrés à Saint-Gilles, à Woluwe-Saint-Pierre et à Ixelles, ont été publiés. Les communes de Schaerbeek, de Molenbeek-Saint-Jean et d'Evere, de même que le Quartier Louise (Bruxelles) ont été étudiés et feront prochainement l'objet d'une publication. Deux communes sont en cours d'étude cette année: Auderghem et Ganshoren.

L'élaboration de la carte archéologique, reprenant l'ensemble des sites et des découvertes pour chaque commune, constitue la véritable ossature de l'Atlas. Il s'agit de cartographier, avec la plus grande précision et en fonction des données dont on dispose, le cadre naturel et surtout les principales zones d'implantation humaine (de la préhistoire au 18e siècle). Deux types de cartes sont réalisés : des cartes synoptiques à l'échelle de la Région ou de la commune et des cartes de détails à l'échelle des parcelles cadastrales. Ce travail permet de déterminer les différentes zones susceptibles de faire l'objet d'interventions archéologiques.

Par un travail de comparaison de plans anciens (16e-19e siècles) et par la compulsions des archives et de la bibliographie existante, il est possible de replacer sur une carte actuelle les sites médiévaux et post-médiévaux. Pour cartographier les bâtiments (églises, chapelles, moulins à eau, fermes, manoirs...) mais aussi des éléments du cadre naturel (rivières, étangs...) on dispose d'un outil des plus intéressants : les archives du Cadastre du Brabant (Ministère des Finances, Direction du Cadastre du Brabant, rue J. Stevens 7, 1000 Bruxelles).

- *Les archives du Cadastre*

Le Cadastre belge est issu du Cadastre hollandais dont il reprend la méthode. Un plan cadastral primitif, constituant la base du cadastre actuel, fut élaboré à partir de 1810 et achevé vers 1835, époque à laquelle Ph. Vandermaelen réalisa son célèbre *Atlas cadastral du Royaume de Belgique*. Les plans cadastraux sont en fait des représentations graphiques des parcelles et de leurs délimitations au sein d'une commune. Selon sa taille, une commune compte plusieurs divisions comprenant des sections classées alphabétiquement. Chaque section est elle-même divisée en parcelles, auxquelles est attribuée un chiffre. Selon la taille et la densité de construction d'une zone, les plans présentent des différences d'échelle : zones rurales (1/2500), petites communes (1/1250) et concentrations urbaines (1/500). Les données sont mises à jour chaque année. Il s'agit donc d'une source d'information des plus pratiques pour suivre l'évolution d'un bâtiment à partir des années 1830. Un tableau indicatif fut créé en même temps que le plan primitif. Classé de manière numérique selon les numéros de parcelles (division, section, numéro de parcelle), il fournit les informations suivantes : situation (hameau, toponyme, rue, numéro de maison), numéro de parcelle, propriétaires et usufruitiers (noms, prénoms, professions et domiciles), type de propriété, contenance de chaque parcelle. Les données du tableau indicatif peuvent être complétées par deux autres documents : l'État des mutations (liste des mutations par année) et les Matrices cadastrales (compilant tous les biens d'un seul propriétaire). L'ensemble de ces archives fournit les mutations apportées au fil du temps à la parcelle : transformation physique de la parcelle (changement au niveau de la délimitation, démolition, agrandissement, construction de maison...), changement de propriétaire ou changement de droit de propriété (vente, héritage...), etc.

Le plan cadastral est révisé tous les ans sur base de croquis levés sur le terrain. Ces croquis d'arpentage sont numérotés par année de manière continue. Pour chaque mutation, on dispose d'un croquis montrant la situation précédente d'une ou de plusieurs parcelles et d'un croquis figurant la nouvelle situation. Ces croquis sont très intéressants pour retracer l'évolution d'un bâtiment selon les modifications de ses plans. Dans de nombreux cas, les

parties de la construction non soumises à un permis de bâtir peuvent être datées de cette façon. Pour l'archéologue, une étude cadastrale d'un site permet donc de répondre à toute une série de questions qui se posent au moment de la fouille (affectation des bâtiments à un moment donné, dates de destruction...).

Il va de soi que les archives du Cadastre ne sont utiles que pour des bâtiments ou des sites médiévaux et post-médiévaux ayant été conservés, en tout ou en partie, jusqu'au 19e siècle. C'est généralement le cas des églises et de leurs cimetières, de certains moulins à eau, de fermes ou de maisons de plaisance. Les données cadastrales doivent ensuite être complétées par des archives plus anciennes telles que les *Wijckboeken* (Archives du Bureau des Annotations de Bruxelles). Le «cas d'école» est un site vaste, avec un îlot bien délimité, dont la trace est encore perceptible dans le cadastre actuel. Il s'agit le plus souvent d'une propriété d'un seul tenant (manoir, château, maison de plaisance), comprenant, outre les bâtiments (demeure principale et annexes), un domaine avec jardins et étangs. La parcelle a peu évolué depuis 1835 et en retracer l'évolution est relativement aisé. Les données fournies par les archives du Cadastre sont alors multiples : situation précise des lieux, propriétaires successifs, constructions et démolitions, destination des bâtiments, assèchement des étangs, etc. Malheureusement, ce type site n'est pas le plus courant en région bruxelloise et il faut bien souvent se résoudre à faire l'historique de très nombreuses parcelles cadastrales pour étudier une zone déterminée.

- *L'exemple du château d'Evere*

Une étude du Cadastre permet de combler certaines lacunes archivistiques. Pour certains sites, comme l'ancien château d'Evere, les informations manquent parfois cruellement. Le recours aux archives cadastrales est alors l'occasion non seulement de compléter les données historiques mais aussi de préciser la localisation du site.

La commune d'Evere se situe au nord-est de Bruxelles. La première mention d'une demeure importante aux abords de l'église paroissiale du lieu, dédiée à saint Vincent, remonte à la seconde moitié du 16e siècle. En 1561, une maison construite en pierre, flanquée d'une tour, dotée de galeries et de caves, était située près de l'église Saint-Vincent. Ce bien comptait un jardin planté d'arbres fruitiers et plusieurs dépendances. L'emplacement de cette demeure pourrait correspondre à l'une des constructions représentées, directement au sud-ouest de l'église Saint-Vincent, sur le plus ancien plan d'Evere daté de 1648. C'est peut-être à partir de cette maison ou sur ses fondations que fut érigé, plus tard, le «château» visible sur la carte de Ferraris (1770). Cette propriété s'est vraisemblablement constituée par étape, à partir du 16e siècle. Le château s'entoure d'une vaste propriété agrémentée d'une vaste pièce d'eau au centre et de deux autres, plus petites, à l'est. Au nord, le domaine est en partie entouré par un mur que longe le Kerkebeek. La propriété est alors située dans un vaste îlot compris entre la rue du Bon Pasteur et la réserve naturelle du *Moeraske*, face à l'église Saint-Vincent, et désormais coupé en deux par la rue Stroobants.

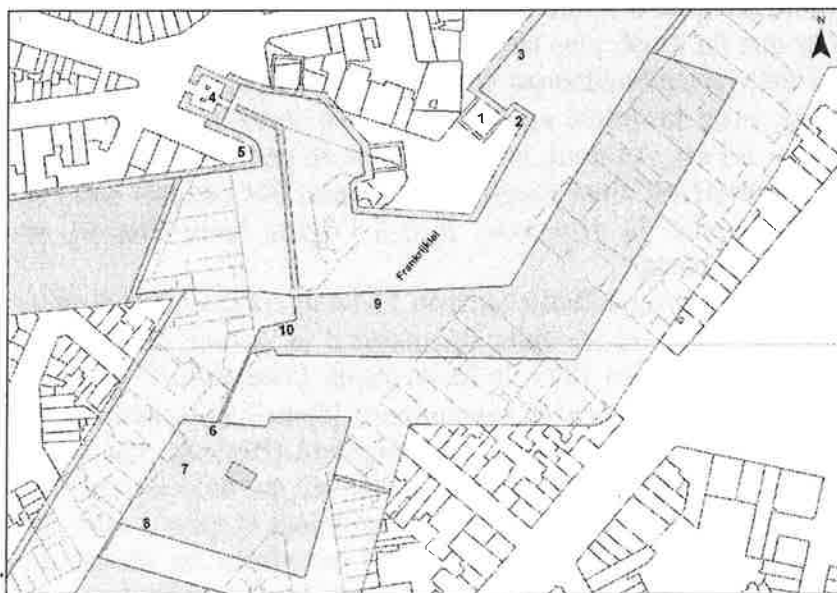
D'après l'analyse du Cadastre, cette zone faisait environ 11 bonniers (soit une dizaine d'hectares). Vers 1800, cette propriété était passée entre les mains d'un certain O' Donnel. Elle échut ensuite aux 'T Serclaes de Kessel. En 1837, le baron Pépin Constantin T'Serclaes de Kessel, domicilié à Bruxelles, vendit le château avec son domaine (étangs, bois, jardins) au vicomte Jean-Jacques Degaiffier d'Emeville, domicilié à Dieghem (Brabant flamand). Plusieurs plans du 19e siècle indiquent encore l'emplacement du château qui nous occupe. En 1821, on remarque, au centre du domaine, deux grands étangs d'agrément et, plus à l'est, un troisième de forme allongée. L'entrée principale de la propriété est située au niveau de l'ancien chemin dit *Maeren-Houts-Berg straet*, au sud du croisement des actuelles rues Stroobants et de Picardie. Une drève plantée d'arbres, suivant en partie l'actuelle rue

Stroobants, passe entre les deux grandes pièces d'eau et mène à la demeure. Une seconde entrée donne sur la rue du Bon Pasteur. Le château se compose alors de trois ailes formant une cour ouverte vers les jardins et les étangs. D'autres constructions sont disséminées sur la parcelle. Les archives du Cadastre indiquent qu'en 1837 le château était amputé de son aile occidentale. En 1855, la propriété était entre les mains d'Adrien Drion-Quérité, rentier domicilié à Bruxelles. Le site comptait alors de vastes jardins, des pavillons, des étangs et présentait un sol très accidenté. En 1875, l'héritier d'Adrien Drion-Quérité, Victor Joseph Drion, vendit la demeure et le domaine à Jean-Michel Funch de Bruxelles qui fit assécher les étangs du domaine. En 1889, la propriété passa entre les mains de la Congrégation du Bon Pasteur, dont les religieuses furent d'abord établies à Berchem-Sainte-Agathe puis à Schaerbeek. Les sœurs y installèrent un orphelinat. À partir de 1896, l'ancien château fut agrandi et d'autres annexes furent construites sur la propriété. Plusieurs phases d'agrandissement et de travaux furent menées jusqu'au début des années 1940. Le couvent fut presque entièrement détruit pendant les bombardements alliés de 1944 qui touchèrent le centre d'Evere. En 1953, le site, en ruine et à l'abandon, devint la propriété de la commune d'Evere qui le fit entièrement raser. En 1973, l'ancien domaine fut coupé en deux à l'occasion du percement de la rue Stroobants. La partie située à l'est de la nouvelle artère fut lotie; plusieurs tours à appartement y furent érigées. L'ouest, préservé et non bâti, est voisin de la réserve naturelle du *Moeraske*.

MINSAER KAREN & BOGAERTS BAS

Resultaten van de archeologische begeleiding heraanleg leien in 2005. Aanvullend onderzoek naar de Antwerpse versterkingsgordel ter hoogte van de Nationale Bank (Antw.)

Tijdens de werkzaamheden bij de heraanleg van de leien, door het Vlaamse Gewest, De Lijn en de Stad Antwerpen, gestart in september 2002 leverde, het archeologisch onderzoek zicht op de langs- en dwarsdoorsnede van de voornamelijk 16de-eeuwse versterkingsgordel rond Antwerpen. Het onderzoek in 2005 leverde in de zone van de Frankrijklei aansluitende informatie op van de onderdelen van de gebastioneerde omwalling.

- *Brugpijlers van de citadel*

In juni werd er bij een privaat nieuwbouwproject op het hoekperceel Amerikalei - Kasteelstraat twee brugpijlers vastgesteld. In overleg met de bouwheer en de aannemer kon in de bouwput archeologisch onderzoek worden verricht. De bakstenen brugpijlers behoorden tot de brug van de hulppoort van de citadel, aan de veldzijde. De brugpijlers lagen op 4 m tussenafstand, waren zo'n 4 m lang en 70 cm breed, met puntvormig koppen. Ter hoogte van het grachtniveau was de bakstenen constructie afgewerkt met zandsteen.

- *Kiliaan*

Aansluitend op het onderzoek van 2004 werd de 'Kiliaan'-site eveneens verder onderzocht. Dit gebeurde n.a.v. de uitgraving voor de tunneluitrit aan de Britselei in drie opeenvolgende fases tussen januari en juni. De eerste fase sloot aan bij het onderzoek uit 2003 waarbij verschillende tweekamerwoningen vrijkwamen en een funderingsmuur van de poternedoorgang uit 1702. Bij het recent onderzoek in 2005 kwam 25 x 1,75 m van de tweede funderingsmuur van deze poterne vrij te liggen. Het betrof een funderingsvoet die snel en slordig opgetrokken was uit bakstenen, puin en natuursteenfragmenten met grote hoeveelheden zandige mortel. Aan de zuidzijde van de site bevond zich de escarpemuur van de zuidelijke zijde van de ravelijn uit 1702. Deze bakstenen muur (bovenaan 1,5 m) werd opgemeten tot een diepte van 2 m waar hij een breedte van 2 m had. De grachtzijde van deze muur was ooit bekleed met natuursteen doch deze paramentszijde heeft men kort voor of tijdens de afbraak grotendeels gerecupereerd. De poternefunderingen sluiten haaks op deze grachtboord aan. Ze zijn echter niet ingemetst.

Onder deze 18de-eeuwse fase werden opnieuw 15de-eeuwse bewoningssporen van een tweekamerwoning aangesneden die een aanvulling van de eerste fase vormden. Eveneens werd het tweede deel van de in 2003 aangesneden drinkpoel blootgelegd en werd 100 m³ slib afgevoerd om te zeven. De poel was aan de westelijke zijde begrensd door een bakstenen muur waarvan 7,5 m werd vrijgelegd. De muur had een diepte van 1,80 m en was 1 m breed. Aan de zichtbare poelzijde was de muur begrensd met een viertal planken die te relateren zijn aan de aanlegfase van de muur en waarschijnlijk ook de poel. De grootste plank had een lengte van 4,5 m en een breedte van 30 cm. De muur is gefundeerd op dikke geheide en aangepunte balken met een gemiddelde diameter van 25 cm. De balken zaten allemaal een zestigtal centimeter dieper dan de muur zelf. De ruimte tussenin was voornamelijk opgevuld met natuursteenblokken. De resultaten van het dendrochronologisch onderzoek van de houtstalen wijst op kapdata tussen 1501 en 1510.

In de derde fase van het onderzoek werd de noordelijke escarpemuur van de ravelijn uit 1702 en een fragment van de 15de-eeuwse bewoning aangesneden. De escarpemuur had een dikte van 1m en lijkt tot dezelfde bouwfase als de zuidelijke te behoren. Bij de strossuitgraving van de tunnel begin 2006 werd de muur tot in de diepte onderzocht. Deze muur had vreemd genoeg geen fundering maar was koud in de uitgegraven bouwsleuf gemetst. Net zoals aan de zuidzijde heeft men vermoedelijk tijdens de afbraak de paramentsstenen gerecupereerd. De zes overblijvende onderste lagen natuursteen waren hier de stille getuige van.

- *Sint-Jorispoort*

Tijdens de uitgraving van de oost-west tunnel werd in de zomer het onderste gedeelte van de poortfundering onderzocht. Aan de grachtzijde werden nog enkele lagen parementstenen van de poortfaçade vrijgelegd. Deze façade stond op een uitstaande bakstenen

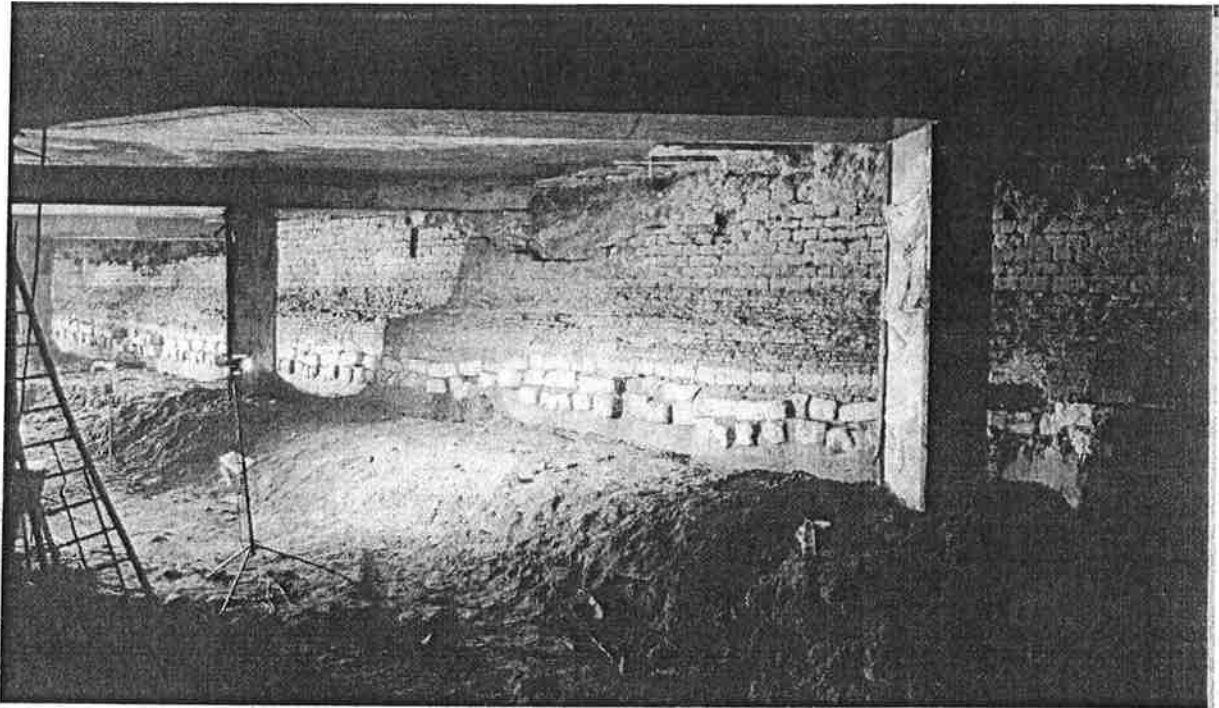
trap en drie lagen krijtsteenblokken. De parementstenen van de façade werden gerecupereerd, wat in 2003 ook reeds met het hoger liggende gedeelte gebeurde. Op het tunneltracé werden eveneens de pijler van de noordelijke poortvleugel en de achtermuur gedocumenteerd. Beide onderdelen waren minder diep gefundeerd dan de grachtkant van de poort. De gracht bevatte ondermeer ceramiek, lederen schoenzolen en enkele hoefijzers. Op een afstand van 4 m bevond zich de eerste brugpijler.

- *Oreillon*

Bij de heraanleg van de bestrating en de riolering in de Mechelsesteenweg begin april kwam het zuidelijke oreillon aan de Sint-Jorispoort vrij te liggen. Deze halfronde vormt de overgang van de zuidelijke originele courtine uit 1542 met de insprong van de Sint-Jorispoort. Door deze insprong lag de poort voor een groot deel uit het rechtstreekse schootveld vanuit de veldzijde en werd ze geflankeerd door de zuidflank van het Sint-Jorisbastion. De opbouw van dit oreillon kan in grondplan als een U-vorm herkend worden waarbij de muurdikte aan de poortzijde 3,25 m, aan de oostzijde 4 m en aan de zuidzijde 4,5 m bedroeg. Het muurwerk is op dezelfde manier opgebouwd als de stadsmuur. Grote blokken ledesteen met een bakstenen achterbouw en vermoedelijk ook gefundeerd op voornoemde kalksteenblokken. Hierbij viel op dat de zijde die aansloot bij de poort, het best gerestaureerd en onderhouden was. De voegen waren nog nagenoeg perfect te noemen terwijl de oost en zuidzijde meer verweerde en uitgevreten voegen hadden. Na overleg met de bouwheer werd bekomen dat een deel van het rioleringstracé aangepast werd ten voordele van dit vrij intacte vestingbouwkundige element.

- *Contrescarp*

Dwars doorheen de nieuwe parkeergarage werd in maart-april 45 m van de buitengrachtboord van de 16de-eeuwse omwalling onderzocht. Kleinere fragmenten werden ook in de tunnels van de Maria-Henriëttalei en de Frankrijklei gedocumenteerd. Op een bakstenen fundering en een bed van krijtsteenblokken werd een solide bakstenen muur opgetrokken, onderaan ruim 2 m breed. De grachtzijde was bekleed met kalkzandsteen en vertoonde op verschillende plaatsen restauraties in baksteen. Vermoedelijk was de muur oorspronkelijk van een lage borstwering voorzien aan de grachtzijde, die in latere fasen bovenaan werd afgetopt. Het gedeelte in de parking werd na onderzoek met gebruik van 3D-technologie gescand. In de loop van de 18de eeuw onderging de contrescarp een verdere ontwikkeling en werd zij onderdeel van een zogenaamde couvre-face, een buitenwerk in de gracht tegenover het bastion.

- *Brughoofd van de couvre-face naar de Sint Jorispoort*

In maart werd op het kruispunt van de Mechelse steenweg en de Leien het brughoofd vrijgelegd dat de couvre-face met de Sint Jorispoort verbond. Het muurstuk mat 7 m aan de noordzijde en liep na een hoek van 120° westwaarts nog 3 m door richting Leien. De muur had een originele bakstenen kern en vertoonde een duidelijke restauratie die vermoedelijk uit 1834 stamt, de periode waarin de ganse omwalling een opknappbeurt kreeg na de franse belegering van 1832. De restauratiefase van de muur bestond uit een bakstenen herzetting van de hoofdmuur met een blauwstenen paramentsboord net boven de waterlijn. De muur kon gesondeerd worden tot op een diepte van 3 m onder het straatniveau. De hoek bevatte eveneens blauwstenen die alternerend insprongen aan beide zijden van de punt. Naar het de eigenlijke aansluiting met de brug toe werd nog een deel van het originele parament opgetekend waarvan een vijftiental lagen zichtbaar waren. Dit behoort tot 16de-eeuwse contrescarpefase.

- *Oreillon en noordflank van het Sint-Jorisbastion*

Bij de uitgraving van de tunnels diende rekening te worden gehouden met het archeologisch onderzoek. Van de zuidzijde van het Sint-Jorisbastion werden zo verschillende aansluitende stukken van de hoofdwal en de steunberen opgetekend. Een grotere opgraving vond plaats aan het noordelijk oreillon, de ronding gelegen tussen de voorzijde en de flank. Deze ronding die reeds gedeeltelijk werd vrijgelegd in het najaar van 2003, kon nu tot volledige diepte worden onderzocht. De grote witte zandsteenblokken aan grachtzijde waren zorgvuldig gehouwen volgens de hellingsgraad van de muur en de ronding van het oreillon. Het oreillon was gefundeerd op een quasi rechthoekig bakstenen platform dat trapsgewijs was opgebouwd. Daaronder bevonden zich nog lagen zand- en krijtsteen. Gezien de bastions van de 16de-eeuwse omwalling worden voorgesteld met piramidale aanzetten op de bastionpunt en de oreillons, werd dit aspect ook tijdens deze sondering nagegaan. Het oreillon bevatte

inderdaad nog sporen van een dergelijke piramidale opbouw, die na een grondige restauratie verdween.

Aansluitend hierop werd in april de noordflank van het bastion onderzocht. Hier konden ten minste twee fasen worden onderscheiden. De 16de-eeuwse toestand betreft de hoofdwal met haaks erop steunberen die in het metselwerk de boogaanzet vertonen voor het verlaagd platform. Ook van de achterzijde van het platform werden losse rechthoekige massieven opgetekend, vermoedelijk de fundering van de hoger liggende steunmuren. Een belangrijke 19de-eeuwse aanpassing onder Napoleon betreft het kazematteren van de bastionflanken. Archeologisch werd tussen de steunmuren van de flank twee lange rechthoekige bakstenen constructies aangetroffen (2 x 14 m) met twee langse en verschillende dwarse en muurholtes. Op de kruising van de holtes werden verticale holtes met een paalfundering aangetroffen. Vermoed wordt dat al deze holtes gevuld waren met palen en zo de dragende constructie vormden voor deze kazemat.

De functie van deze verbouwing is vooralsnog in onderzoek, maar is verbonden aan de dubbele opstelling van geschut ter flankering van de courtine in noordelijke richting.

- *Herentalse vaart*

Tijdens de uitgraving van de tunnel tussen de Frankrijklei en de Van Eycklei werden in november een 6 m lang restant van de Herentalse vaart vrijgelegd. Deze vaart situeert zich ten noorden van het Sint-Jorisbastion en dwarsst de vestinggracht. De plannen voor de aanleg van de Herentalse vaart dateren reeds uit de late 15de eeuw. Hij wordt in de 16de-eeuwse omwalling mee opgenomen in het nieuwe ontwerp. Het gedeelte in de vestinggracht werd echter in het begin van de 18de eeuw afgebroken.

De bouwwijze is conform aan de overige onderdelen van de 16de-eeuwse omwalling: de buitenmuur is gefundeerd op een uitstaande bakstenen voet, afgeboord met zandsteen, en een onderfundering bestaande uit een rij krijtsteenblokken. De kanaalfloer in baksteen was minder diep gefundeerd. Het 18de-eeuwse afbraakniveau bevindt zich juist onder het vestinggrachtniveau. In januari 2006 werd de opgraving verder uitgebreid en ook de fundering

van de zuidwestelijke keermuur vrijgelegd. Met dit onderzoek werd het 3,5 jaar durend archeologisch onderzoek op de leien fase 1 afgerond.

MITTENDORFF EMILE

De ontwikkeling van de ruimtelijke topografie en de burgerlijke woonhuizenbouw in de handelsnederzetting Deventer (Nederland) van de 9de tot de 13de eeuw (NL.)

In de afgelopen honderd jaar werden in de Deventer binnenstad bijna 200 archeologische onderzoeken door verschillende instanties uitgevoerd. Het grootste deel van deze opgravingen werd echter nooit uitgewerkt. Als één van de après-Dorestadcentra biedt Deventer de mogelijkheid de transformatie van een laat-Karolingisch religieus en economisch centrum tot een middeleeuwse stad in de 12de en 13de eeuw en later als een continu proces te bestuderen. In dit kader werd een synthetiserende studie uitgevoerd met als doel het analyseren van de ruimtelijke en economische ontwikkelingen binnen de nederzetting die het gevolg waren van dit proces. De nadruk lag hierbij op de ruimtelijke organisatie van de nederzetting, de functionele indeling van de afzonderlijke percelen en de ontwikkeling van de burgerlijke huizenbouw in de periode van de late 8ste eeuw tot en met de eerste helft van de 13de eeuw. Het onderzoeksgebied werd ruimtelijk begrensd tot het zuidoostelijke deel van de nederzetting. Binnen dit gebied werden vijf opgravingen uitgewerkt. De resultaten werden in een breder verband binnen de politieke en economische context geplaatst.

Uit historische bronnen is bekend dat rond 770 op de plek van het huidige Deventer, op de kruising van de rivier de IJssel en een belangrijke landroute, door de Angelsaksische missionaris Lebuïnus een kerkje werd gesticht. Of toen al sprake was van een nederzetting op die plek is onduidelijk, maar lijkt wel waarschijnlijk. Tijdens het conflict tussen Karel de Grote en de Saksen werd het kerkje enkele malen verwoest, maar telkens herbouwd. Waarschijnlijk werd reeds rond 780 het complex uitgebreid met een kapittelklooster. In de onderzochte opgravingen werden geen sporen uit de late 8ste of vroege 9de eeuw aangetroffen, wel enkele scherven keramiek uit deze periode in latere context.

In de tweede helft van de 9de eeuw kwam de nederzetting tot grote economische bloei. Dit uitte zich in uitbreiding van het nederzettingsareaal en een toename van geïmporteerde keramiek. Uit deze periode dateerden enkele greppels en paalsporen die als perceelsscheiding geïnterpreteerd konden worden. Deze percelen waren haaks op de rivier georiënteerd en hadden waarschijnlijk een breedte van ongeveer 12 tot 13 m en een lengte van ongeveer 60 m. Op deze percelen waren houten huizen gebouwd, gefundeerd op ingegraven palen. De plattegronden waren rechthoekig van vorm en waren minimaal 10-12 m lang en 4-6 m breed. In 882 werd Deventer slachtoffer van een Vikingaanval, waarbij de nederzetting werd platgebrand. Na deze calamiteit werd een grote aarden verdedigingswal om de gehele neerzetting aangelegd. Van de verwoesting zelf zijn in het onderzoek geen sporen teruggevonden. Wel kon worden aangetoond dat perceelsgrenzen in de vroege 10de eeuw op een aantal plaatsen licht verschoven waren, terwijl bij het grootste deel een continuïteit in afmeting en begrenzing kon worden waargenomen. Dit verschijnsel is mogelijk te relateren aan de wederopbouw van de nederzetting na 882. Op de achtererven werden sporen gevonden van ambachtelijke activiteiten, zoals hutkommen en ingegraven houten bakken. Daarnaast werden hier waterputten en afvalkuilen gegraven.

In de tweede helft van de 10de eeuw werd een nieuwe bouwtechniek geïntroduceerd: de vakwerk- of houtskeletbouw. De dragende constructie van de huizen bestond uit een houten raamwerk, dat direct op een leemvloer was gefundeerd. Tenminste acht van dergelijke huizen waren gedeeltelijk of geheel onderkelderd. Deze huizen waren 4,5-5 m breed en tenminste 10-12 m lang en rechthoekig van vorm. Waarschijnlijk halverwege de 11de eeuw verzezen op het onderzochte terrein vier tufstenen woonhuizen. De breedte van deze huizen varieerde van 6,5 tot 10 m, de lengte bedroeg minimaal 20 m. Daarmee waren deze huizen beduidend groter dan hun houten voorgangers. Waarschijnlijk werden alle vier de huizen door brand verwoest in de eerste helft van de 13de eeuw, bij twee kon dit met zekerheid worden vastgesteld. Drie huizen werden niet herbouwd, de funderingen van het vierde huis werden benut voor een nieuw huis dat in tufsteen en later deels in baksteen werd opgetrokken.

De resultaten van dit onderzoek bevestigden de hypothese dat de structuur van de middeleeuwse stad, die voor een groot deel tot op heden bewaard is gebleven, reeds in de 9de eeuw werd vastgesteld. Ook bij herbouw van de nederzetting na de verwoesting van 882 heeft men de oude structuren grotendeels in stand gehouden. Tevens blijkt dit deel van de nederzetting in ieder geval vanaf de tweede helft van de 9de eeuw steeds relatief dicht bebouwd te zijn geweest, waarbij verschillende huistypen elkaar opvolgen. De resultaten van deze studie zullen in detail in rapportvorm worden gepubliceerd, inclusief een analyse van de onderzochte keramiek.

MODRIE SYLVIANNE

L'hôtel ducal de Philippe Le Bon à Saint-Josse-ten-Noode (Bxl.)

Le 3 novembre 2004, le *groupe d'animation du Quartier Nord-Est (GAQ)* attirait l'attention de la Direction des Monuments et des Sites de la région de Bruxelles-Capitale sur un projet de construction d'immeubles projeté rue du Cardinal 17 à Saint-Josse-ten-Noode, dans l'emprise de l'ancien hôtel ducal de Philippe Le Bon. Le cadre légal établi par le Code bruxellois de l'Aménagement du Territoire (Cobat) permit une intervention archéologique préventive de 21 jours en septembre 2005.

L'atlas du sous-sol archéologique de la commune de Saint-Josse-ten-Noode indique à cet endroit un domaine qui comprenait un château résidentiel et occupait un terrain compris entre la chaussée de Louvain et le *Grand Etang* dont l'emplacement se trouve actuellement sur le territoire de Bruxelles à hauteur du square Marie-Louise, en bordure du chemin menant au château du cardinal Granvelle, soit l'actuelle rue du Cardinal.

Les parcelles concernées occupent une partie de la basse cour et de la clôture orientale du domaine ducal. Les premiers coups de pelle mécanique livrèrent à front de rue la façade arrière des écuries et des annexes. Celles-ci, construites en pierre blanche subsistaient sur toute la largeur de la parcelle, soit 30 m, et, sur 1 m en élévation. Les restes de sols en pavés ont été retrouvés associés à la façade des écuries, ainsi que ceux d'une grande cour pavée.

En fond de parcelle, les traces d'une halle couverte ont été dégagées. Les sols en briques et en pavés sont bien conservés et l'on retrouve à intervalle régulier des supports de colonnes en fonte en pierre bleue solidement fondés. Cette construction peut être datée du 19e siècle. Plus tard, une petite industrie est venue s'accoler à la halle, comprenant des cuves reliées à un système de canalisation attribuables à une activité brassicole confirmée par les archives.

Un mur en briques de grand format est apparu, parallèlement à la rue et peut être attribué aux phases les plus anciennes du site.

La première mention du château proprement dit remonte à l'année 1465 durant laquelle le duc Philippe le Bon effectua de nombreux séjours «en son hostel à Saint-Josse de Nouye». Cet hôtel, délaissé par son successeur Charles le Téméraire passa aux comte de Nassau en 1515. Au milieu du 16e siècle, il fut occupé par le chancelier de Brabant (1557-1579) Jean Schyfve. Les plans anciens indiquent clairement la présence d'un bâtiment avec quelques dépendances au centre de l'espace compris entre la chaussée de Louvain, le chemin menant au château Granvelle, le *Grand Etang* et la chaussée d'Etterbeek.

L'hôtel proprement dit apparaît comme un ensemble de bâtiments en pierre et en brique organisé autour d'une cour centrale carrée à laquelle donne accès un pavillon d'entrée précédé d'un pont au-dessus des douves vers la basse cour. Cette dernière occupe l'angle nord-est de la propriété, entre la chaussée de Louvain et l'actuelle rue du Cardinal. Le mur de clôture de la basse cour présente une tour circulaire à chaque angle sauf au sud-ouest où elle est carrée. De nombreuses dépendances sont accolées à ce mur.

A la fin du 16e siècle et au 17e siècle, sous les de Croÿ et les d'Ursel notamment, le château se développe avant d'être désaffecté dans le courant du 18e siècle.

En 1786, l'ancien hôtel fut démoli et le domaine vendu à M. Huyttens, le 5 février 1787. Le domaine, toujours clôturé, est vidé de ces constructions sauf à front de la rue du Cardinal où l'on devine les puissantes tours d'angle. A partir de cette époque les anciennes dépendances de la basse cour adossée au mur de clôture oriental furent transformées en logis d'habitation. La tour d'angle sud-est fut surélevée et percée de fenêtres néo-classiques, et une équivalente fut construite au nord de façon à encadrer les bâtiments s'alignant le long du chemin menant au château Granvelle dit rue du Cardinal (Granvelle). Ces constructions survécurent à travers tout le 19e siècle sous le nom de *château des Deux Tours* ou erronément sous celui de *château Granvelle*.

La physionomie de la propriété n'évolue plus jusqu'au milieu du 19e siècle. Cette situation, est alors bien documentée, puisque repris dans les archives du Ministère des Finances via les Etats de Mutation du Cadastre. Des croquis d'arpentages accompagnent ces derniers et permettent de suivre précisément le changement de superficie et de nature de chaque parcelle.

Le morcellement de ce domaine s'effectue rapidement durant le troisième quart du 19e siècle.

Les Etats de Mutation nous indiquent la fonction de *Brauweryj* dès 1858 dans une parcelle voisine. Cette brasserie appartenant à Laurent Vandenperre ne cessera de s'agrandir pour englober le n° 17 de la rue du Cardinal, repris alors par la famille Hap qui en fit une brasserie à vapeur.

En 1870 la tour sur la chaussée de Louvain est détruite et ce qui reste du *château des Deux Tours* le sera en 1926 lors de l'agrandissement de la rue.

Les résultats de courte intervention induiront une politique d'intervention archéologique dans le quartier où le domaine ducal a pu être précisément replacé, dans les trois dimensions.

MODRIE SYLVIANNE

La première enceinte et Victor Horta à la Cinémathèque Royale de Belgique (Bxl.)

Une équipe archéologique de la Direction des Monuments et des Sites est intervenue le 15 juin 2005 sur le site de la Cinémathèque royale de Belgique située dans le bâtiment créé par Horta en 1928 pour abriter le Palais des Beaux-Arts à Bruxelles (classé le 19-04-1977).

Cette intervention consista à relever les vestiges de la première enceinte urbaine de Bruxelles, construite au 13e siècle. Celle-ci se situait en limite orientale de la parcelle occupée par le palais des Beaux-Arts, longeant la rue Royale.

Dans le cas de la Cinémathèque, cette limite est mitoyenne à l'hôtel Errera (classé les 08-12-1983 & 16-03-1995) qui abrite aujourd'hui la résidence de fonction du ministre-président de la région flamande. Le tronçon de l'enceinte qui comprend une tour est entièrement classé (26-09-2002) et compris dans une zone de protection de 20 m de part et d'autre de son tracé.

C'est l'architecte Barbara Van der Wee, auteur de projet dans le cadre de la restauration du Palais des Beaux-Arts qui avait attiré notre attention sur la présence de moellons dans les parois d'une niche créée dans la limite orientale de la Cinémathèque. Cette niche, actuellement condamnée, faisait partie de la Salle de l'Art Décoratif dessinée par Victor Horta. L'espace, situé derrière les vitrines de la salle d'exposition de la Cinémathèque du rez-de-chaussée (niveau 48,25 m) est réduit et difficile d'accès.

L'enduit original bien que dégradé n'a pas permis une observation fine des restes du mur d'enceinte. Cependant, les coutures verticales dans les parois latérales (nord et sud) indiquent la présence d'un parement en pierres blanches attribué de manière formelle au mur de la première enceinte. Observé entre 40,80 m et 43,50 m, ce parement appartenait au mur percé d'une archère compris entre deux piles. La niche a été créée sur une longueur de 6,80 m. Le rythme moyen des arcades de la première enceinte, de pile à pile varie de 5,50 m à 6,50 m, ce qui laisse supposer la présence d'une pile au niveau de la niche qui avait déjà du être arasée lors de la phase d'occupation de la rue Isabelle au 17e siècle. Après le creusement de la niche dans la maçonnerie de l'enceinte, un mur en brique courbe a été aménagé, formant le fond de la niche. Ce mur a ensuite été recouvert d'un enduit parfois très épais en ciment, ponctuellement renforcé par des tuiles plates en terre cuite. Le plafond de l'espace condamné est également en moellon de pierre confirmant la bonne conservation de l'enceinte à cet endroit.

Un décapage exhaustif lors des travaux de dégagement de cet espace permettra d'affiner notre interprétation et de compléter nos relevés.

MORA-DIEU GUILLAUME

Genèse et développements de la seconde enceinte urbaine de Liège (Lg.)

Entre la fin du 11e siècle et le début du 13e siècle, Liège, alors au faite de sa puissance, poursuit son essor et entreprend de circonscrire ses faubourgs les plus importants grâce à une nouvelle enceinte urbaine. La tâche est colossale: la ville à sécuriser s'étend alors sur environ 125 hectares (cinq fois plus que la cité notgérienne), avec d'importantes déclivités au nord-ouest, comme l'ensemble de la crête hesbignonne et le vallon de la Légia.

Les traces retrouvées sur le site de l'esplanade Saint-Léonard, fouillée entre 1998 et 2000 par le Service de l'Archéologie de Liège, renseignent fort justement la mise en place d'une ligne fortifiée qui couvre tout le flanc nord-est de la ville en partant du sommet de la colline pour rejoindre le fleuve. Dans la plaine d'alors, les bâtisseurs ne semblent pas avoir tiré profit d'une quelconque particularité du relief pour installer la fortification. Seul le retour présumé, en direction de la Meuse, de la voie d'eau venant depuis le faubourg Saint-Thomas, a pu matérialiser une limite préexistante à la seconde enceinte.

Au niveau du tracé, ce tronçon de l'enceinte barrait en ligne droite la plaine alluviale, en partant du pied de la colline jusqu'à la berge du fleuve. Cette partie du tronçon intègre deux portes, les portes Saint-Léonard et Vivegnis. Celles-ci reçoivent les chaussées qui, en provenance de Maastricht, plongent vers le centre névralgique de la cité via Féronstrée (Saint-Léonard) et Hors Château (Vivegnis). Au pied de la colline, l'enceinte fortifiée opère un léger coude vers le nord-ouest, pour que la construction épouse au mieux la déclivité, évitant ainsi d'être implantée trop en oblique par rapport au sens de la pente. L'arrivée du tronçon sur le plateau correspond à la localisation de Païenporte, qui commande la voie d'accès en provenance de l'est de la Hesbaye.

Les impératifs tactiques présidant à de larges travaux de fortification, qui voudraient que les points de passage soient fortifiés en premier, sont confirmés par les données archéologiques recueillies dans l'ancienne rue du Potay: une tour-porte rectangulaire et massive, la porte Vivegnis, va commander la voie d'accès vers la cité, peu avant que les murs de l'enceinte eux-mêmes ne soient entamés. Les caractéristiques générales de cette ceinture défensive sont, elles aussi, bien identifiées par la fouille. Il s'agit d'une muraille dont les fondements sont constitués par une succession de massifs de maçonneries reliés entre eux par des arcs de fondation (ou arcs d'épargne). La partie en élévation de la muraille vient alors s'asseoir sur ce dispositif. Ce type d'enceinte urbaine, qui entre tout à fait dans la catégorie des enceintes fondées sur arcs simples, nécessite également la constitution de contrebutelements en terre, tant *extra* qu'*intra muros*.

La terrée externe, qui talute le pied de la muraille, y est de taille plus restreinte que la terrée interne, sur laquelle vient se positionner le chemin de ronde : pour ce faire, la hauteur de cette dernière doit presque correspondre à celle de la muraille elle-même. La ligne défensive se trouve précédée d'un fossé, creusé en même temps que s'érige la muraille et les terrées : ces contrebutelements sont d'ailleurs en partie constitués par des limons extraits pendant le terrassement dudit fossé. La synergie entre toutes ces opérations met en exergue un souci de planification (arpentage, calcul des cubages,...), préalable aux travaux eux-mêmes. A certains endroits, bien définis, une logique souci d'adaptation motive la création de dispositifs relativement communs dans une enceinte fortifiée. Ainsi, un exutoire est-il aménagé dans le corps de la muraille pour permettre le passage de la voie d'eau venant de Saint-Thomas. De la même manière, une poterne s'ouvre dans la muraille au début de la pente des Coteaux, facilitant le travail des vigneron qui s'activaient sur la colline. Sur cette intense déclivité, la présence de contreforts imbriqués à l'arrière de la fortification, pallie l'absence très probable d'une terrée interne. Au même endroit, une mise en œuvre spécifique des arcs de fondation de la muraille a permis une progression des travaux par paliers et un meilleur ancrage au sol.

S'il est un point sur lequel les fouilles ont posé un éclairage nouveau, c'est bien celui de la chronologie de ce tronçon des fortifications. Les datations ^{14}C , obtenues dans des niveaux de construction exhumés à l'arrière de la porte Vivegnis et de la muraille et recoupées avec leur contexte archéologique, permettent d'envisager deux fourchettes chronologiques pour la création de ces fortifications. La première, plus large et tatillonne, situerait les travaux de construction entre le milieu du 11e siècle et les deux premiers tiers du 12e siècle (11B / 12^{2/3}). La seconde, plus resserrée et plus réaliste, s'oriente de manière préférentielle vers les deux premiers tiers du 12e siècle (12 / 12^{2/3}). Ces nouveaux jalons chronologiques sont d'une importance capitale si l'on se réfère aux dates communément admises pour la constitution de la seconde enceinte de la cité, c'est-à-dire les premières années du 13e siècle ou, à la rigueur, l'extrême fin du siècle précédent.

L'établissement d'un tronçon, ou à tout le moins d'un ouvrage fortifié, en dehors de ce cadre chronologique pourrait paraître surprenant. Mais si l'on considère attentivement la

nature et le contenu des principales sources historiques qui ont motivé l'attribution de l'enceinte à l'aube du 13e siècle, ce caractère apparemment singulier s'effiloche en grande partie.

En 1198, les laïcs de la ville de Liège, soutenus par le nouveau prince-évêque Albert de Cuyck, veulent étendre au clergé l'imposition d'une taxe, prélevée sur les biens de consommation, pour contribuer à la construction des fortifications (*Etude historique sur les fortifications liégeoises. Les portes Vivegnis et Saint-Léonard*, 2002, 4-8). Cet événement se trouve être la première mention historique à disposition qui évoque un impôt de Fermeté, ou quelque chose d'approchant. Néanmoins, l'épisode appelle nuances et commentaires. Premièrement, rien ne spécifie que la construction des murailles ne soit pas déjà en cours à cette époque, ni d'ailleurs qu'elle n'ait été subsidiée par d'autres filières de financement, dont les documents conservés aujourd'hui n'ont pas gardé traces. Il semble également logique qu'à cette date, cet impôt de Fermeté soit déjà payé par les laïcs, sans que la source ne nous renseigne sur la date de son entrée en vigueur.

En contrepoint, en terme d'impact financier, il apparaît tout à fait invraisemblable que ce seul revenu ait généré en peu de temps la construction d'une enceinte avoisinant cinq kilomètres de circonférence. De plus, dans le contexte délicat de la succession à Raoul de Zähringen, fort représentant de la maison impériale, la taxe qui est imposée au clergé pourrait très bien avoir été contestée pour des raisons plus politiques que réellement pécuniaires. Dans cette affaire, on se rappellera par ailleurs que les laïcs reçoivent le soutien du nouveau prince-évêque lui-même, rien de moins.

De fait, comme dans bien d'autres villes, les instances liégeoises d'alors sont taraudées par le souci constant de débusquer des ressources financières pour leur enceinte urbaine. La variété des solutions trouvées et des moyens employés se reflète bien dans le financement d'un tronçon de l'enceinte entre Païenporte et la porte Saint-Walburge, au sommet de l'actuelle rue Pierreuse. Pressée par un contexte politique défavorable (cf. *infra*) et avec l'unique but d'ériger cette portion de muraille, la cité lève en 1203 un droit de chausséage pour ses bourgeois ainsi qu'une taxe « perçue indistinctement sur tous ceux qui entraient en ville ». L'année suivante, c'est le tiers du produit de la vente de la forêt de Glain qui est consacré à cette même destination (LHOIST-COLMAN & GABRIEL, *La colline de la Citadelle du Moyen Age à la période hollandaise. Essai historique*, 1980, 21).

On le voit, édifier une enceinte urbaine de l'ampleur de celle de Liège peut difficilement se concevoir comme un phénomène chronologiquement homogène, mené à bien au cours d'une seule campagne de construction. La disponibilité de la main d'œuvre, souvent spécialisée, l'approvisionnement en matériaux et surtout la santé financière de la communauté qui aspire à l'achèvement de l'ouvrage sont autant de facteurs qui expliquent la durée importante des travaux de fortification. De plus, ce développement, déjà inégalement rythmé par les capacités humaines et financières de la ville, a pu aussi être tributaire des circonstances politiques. Ainsi, c'est uniquement lorsque se précise la menace brabançonne, au tout début du 13e siècle, que le tronçon de l'enceinte reliant Païenporte à Sainte-Walburge, déjà évoqué, est hâtivement entrepris (1203-1204). Cette frange du plateau, vierge de toute fortification, constituait une véritable trouée de plus de 600 m de long, tournée vers l'ennemi potentiel et donnant un accès direct au centre de la cité. En parant au plus pressé de la sorte, les Liégeois apportent-ils la touche finale à un dispositif désormais complet, ou se sont-ils seulement focalisés sur leur point faible le plus directement exposé ? Les sources ne le précisent pas.

Pour la Cité ardente, les données conjuguées de l'archéologie et de l'histoire incitent plutôt à envisager la mise en place du pourtour fortifié selon un mode discontinu: les

murailles qui reliaient les portes entre elles, voire le tout, n'auraient été initiées que successivement, un tronçon n'étant pas entamé si un autre n'était pas finalisé, comme c'est le cas, par exemple, à Tournai (DURY & NAZET, *Tournai*, 1983, 224-227, 232).

Dans le cas précis de la construction de la porte Vivegnis, deux fourchettes chronologiques coexistent. La première, très circonspecte, situe l'établissement de la porte et des tronçons attenants entre le milieu du 11e et le second tiers du 12e siècle. La seconde, plus resserrée et, me semble-t-il, plus réaliste, localise les travaux durant les deux premiers tiers du 12e siècle. C'est dans ces intervalles, désormais, que les recherches historiques et archéologiques doivent s'orienter pour mieux saisir le développement de cette portion de la seconde enceinte urbaine.

Nourri de ces apports chronologiques, un travail encore difficilement quantifiable reste à exécuter tant au niveau de l'exploitation des sources historiques que de leur critique: ainsi par exemple, lorsqu'en 1185, suite au sinistre de la cathédrale, les reliques de Saint-Lambert sont déplacées vers la collégiale Saint-Barthélemy localisée « in extremo civitatis nostrae » par le rédacteur de la *Vita Balderici episcopi Leodiensis* (*Etude historique...* 2002, 4, 74), l'édifice se trouve déjà derrière une ligne de fortifications barrant la plaine alluviale.

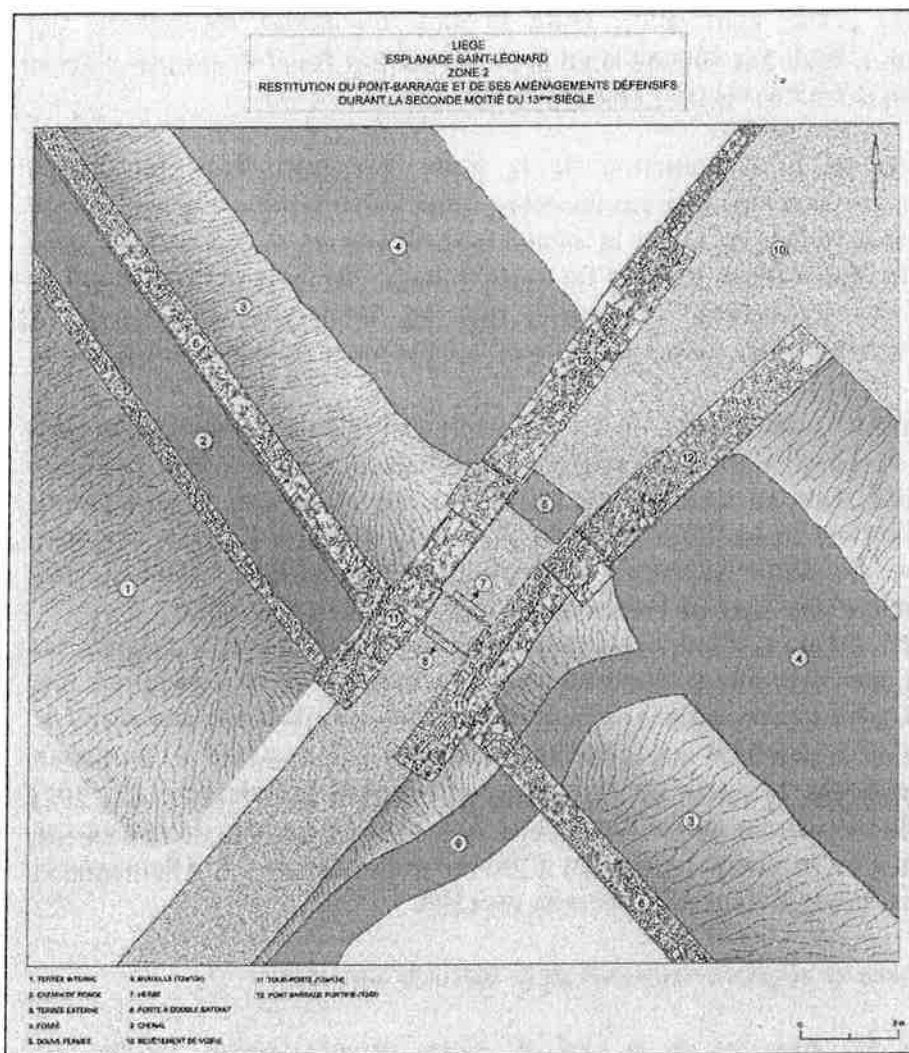
A l'échelle de la cité, même si d'autres pistes doivent être valablement envisagées, les données recueillies à la porte Vivegnis permettent aussi d'accréditer et de réhabiliter une hypothèse de travail qui, longtemps négligée du simple fait de son appartenance aux écrits de Jean d'Outremeuse, attribuait la paternité des premiers travaux de fortifications à l'empereur Henri IV, à l'aube du 12e siècle. L'auteur de *Ly myreur des histours* (1864-1887, IV, 298) relate en effet la volonté de l'empereur de fortifier la cité déjà bien émancipée de son carcan notgérien et les travaux qui s'en suivirent, menés par 1200 ouvriers mandés « d'Allemagne et d'ailleurs » par le souverain, avant la mort de ce dernier en 1105.

Achèvement, entretiens et perfectionnements de la seconde enceinte

Pour le 13e siècle, les *Regestes de la Cité de Liège*, principalement, livrent une peinture évocatrice des tensions existant entre le clergé et les instances civiles liégeoises quant à la levée de la Fermeté (*Etude historique...*, 2002, 4-7, 48-51, 56). La pressante nécessité de finaliser ou de parfaire l'enceinte, via de nouvelles constructions ou l'entretien des infrastructures existantes, est palpable tout au long de ce siècle émaillé par des accrochages mettant en cause l'impôt de la Fermeté. Ces tensions qui stigmatisent les manques financiers de la communauté pour ses fortifications connaissent un faux épilogue en 1287, lors de la *Paix des Clercs*, mais reprennent aux siècles suivants.

Cependant, ce tableau peut être nuancé par le fait que les levées de la Fermeté n'ont pas toutes été destinées à l'enceinte, loin s'en faut. Non seulement l'impôt incluait aussi l'entretien des ponts et des chaussées *intra muros*, mais son déploiement était, licitement ou non, guidé par d'autres événements : paiement d'une transaction initiée par le prince-évêque (en 1227, acquisition d'une partie de la ville de Saint-Trond), financement d'un siège (en 1238, au château de Poilvache), ou compensations financières versées au clergé et/ou aux bourgeois (en 1231 et en 1240) (FAIRON, *Regestes de la Cité de Liège*, 1933, I, 15-16, 286, 401, 406).

Quoi qu'il en soit de ces nuances, le 13e siècle a tout de même vu le dégagement d'importantes masses financières, vouées à la maintenance du pourtour fortifié et à de nouvelles constructions. Ainsi, en 1246, sur le site de la porte Vivegnis, un «pont-barrage» fortifié est établi au droit de la tour-porte existante.

Pont-barrage fortifié accolé à la porte Vivegnis. Restitution en plan pour le milieu du 13ème siècle. Mora-Dieu & Denis © SALg / DGATLP.

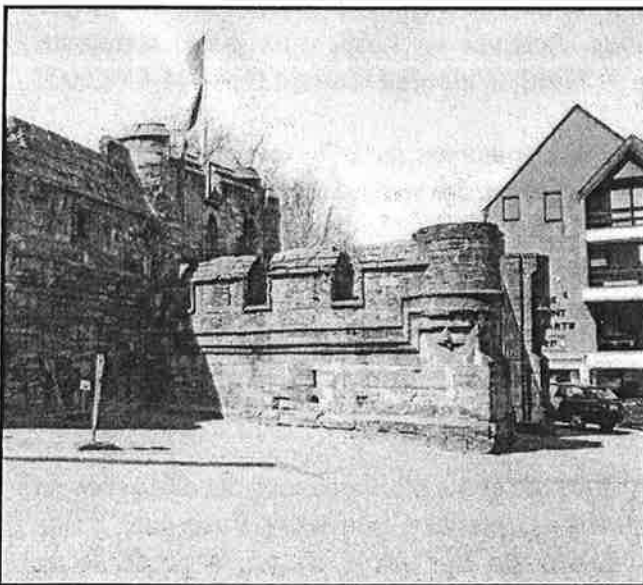
Daté par les examens dendrochronologiques réalisés sur les pieux de soutènement de ses fondations, cet ouvrage avancé, bordé de part et d'autre par les fossés défensifs, fortifiait le passage vers la porte, enserrant la chaussée entre deux puissants parapets de près de 18 mètres de long. Ces parapets n'ont pas été disposés selon un parallélisme strict: le «pont-barrage» s'évase vers le nord-est, provoquant un élargissement de la chaussée en direction du faubourg. Il s'agit d'une disposition médiévale courante, qui se retrouve, par exemple, à Bruxelles (porte de Hal, 14e siècle). Ici, ce dispositif en entonnoir n'autorisait le passage vers la cité qu'à un seul véhicule, tandis que la portion plus large permettait le croisement ou le stationnement (DE WAHA, *L'architecture militaire ou le rêve fait sens*, 2000, 93). De précieuses miniatures, recelées dans les *Chroniques de Hainaut* (1448-1453), illustrent à leur manière l'essence de ce genre d'aménagement.

Au-delà du pont-barrage, vers le faubourg déjà naissant, l'élargissement de la chaussée a dû déboucher sur une placette ou un parvis, autour duquel pouvaient se regrouper les établissements typiquement installés au sortir des villes: hostelleries, auberges et autres écuries. Pour en revenir à la physionomie même de l'ouvrage, les parapets du pont-barrage fortifié, eux, supportaient le plus probablement un chemin de ronde, courant sur toute la longueur de l'ouvrage.

Depuis la porte Vivegnis, qui commandait l'ouvrage, on accédait à chaque parapet via des tourelles de liaison, fondées sur les parapets et accolées contre la tour-porte. Un conduit rectangulaire, traversant les maçonneries du parapet nord, a pu permettre de réguler les trop-pleins des fossés défensifs (rappelons ici que les fossés bordant le pont-barrage ne communiquaient pas entre eux). Cette hypothèse est impossible à vérifier au vu des arasements subis par le parapet sud, qui aurait dû contenir le prolongement de ce système de drainage. Considérant l'étroitesse du conduit et sa localisation, il est plus plausible qu'il participe à un dispositif défensif visant à remplir une fosse aménagée dans la chaussée, le petit pont-levis qui permettait de franchir l'obstacle venant s'arrimer sur les tourelles de liaison. Pour couronner le tout, force est d'admettre que les deux postulats qui viennent d'être exposés sont loin de s'exclure mutuellement. On ne peut que le constater, cette catégorie d'ouvrage, qu'on ne peut proprement qualifier de barbacane, ni de bastille, est encore mal connue.

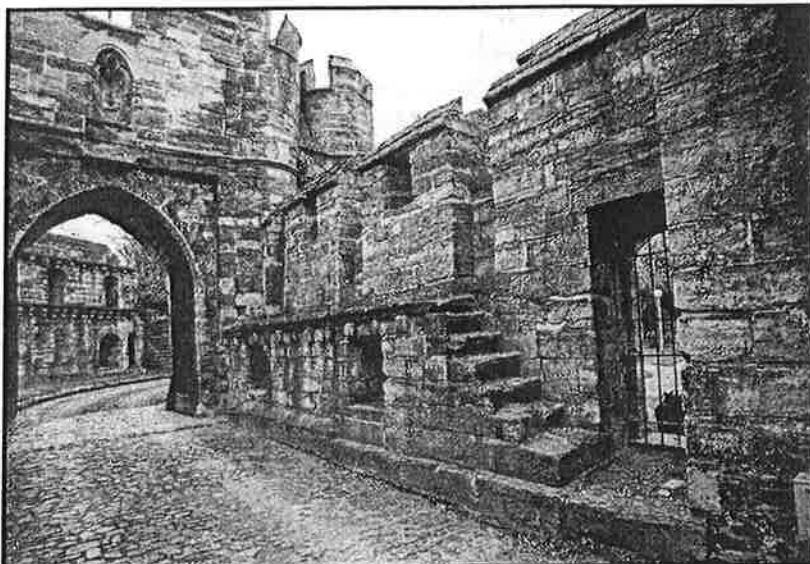
La partie avancée du *Bolewerck* d'Antoing (Hainaut), bien que tardive, illustre correctement ce type de construction. Aussi appelée le «Pont-Porte», elle fut érigée entre 1460 et 1480. On y retrouve notamment:

- deux parapets fortifiés, flanqués de tourelles, qui soutiennent chacun un chemin de ronde
- une douve fermée, de format rectangulaire, barrant la chaussée entre les parapets et alimentée par un fossé extérieur
- d'évidentes traces d'un pont-levis qui franchissait la douve fermée (SOLEIL, PRAYEZ & GHISLAIN, *La douve du Pont-Porte du Boulevard (Bolewerk)*, 1994,1-4).

*Partie avancée du Bolewerck d'Antoing : le « Pont-Porte », 2003.
Photos : Mora-Dieu, © SALg / DGATLP.*

Malgré son appartenance à la seconde moitié du 15e siècle et ses dimensions restreintes, cette fortification entretient de nombreux traits communs avec la tête-de-pont liégeoise. Ces derniers, dans l'état actuel de la documentation, font d'elle l'évocation la plus satisfaisante de l'aspect initial du pont-barrage fortifié.

Vue intérieure du « Pont-Porte » d'Antoing : chemin de ronde longeant un des parapets fortifiés, 2004. Photo : Mora-Dieu, © SALg / DGATLP.

Pour en revenir à Liège, et en guise de conclusion sur ce point, le « pont-barrage » fortifié, élevé au devant de la porte Vivegnis, n'est pas le seul ouvrage avancé édifié vers le milieu du 13e siècle au long de l'enceinte urbaine. Peu après 1255, en effet, Henri de Gueldre fait établir un châtelet extérieur commandant la porte Sainte-Walburge, par ailleurs privée par ce prince-évêque de quatre bonniers de murailles. Achevée en 1268, cette petite forteresse sera détruite en 1271 et la souveraineté de la porte Sainte-Walburge rétablie (LHOIST-COLMAN & GABRIEL 1980, 22).

Quant à la maintenance des fortifications, des recharges de la terrée interne ont bien été perçues sur le site de la porte Vivegnis, ainsi qu'un curage partiel du fossé dont les eaux dormantes favorisèrent l'encrassement rapide. Ces indices, difficilement perceptibles et dont la conservation archéologique reste rare, constituent de timides et lacunaires témoins de l'entretien de l'enceinte urbaine. Ils abondent en tout cas dans le sens des éléments historiques recueillis dans les sources du 13e siècle, bien qu'il faille dans ce cas-ci avouer une chronologie pour le moins floue, curage et recharges pouvant fluctuer entre le 13e et le 15e siècle.

Quoiqu'il en soit, la construction du pont-barrage et les maintenances décelées près de la porte Vivegnis, associées aux données historiques, peuvent permettre l'esquisse d'une seconde enceinte urbaine complétée avant le milieu du 13e siècle et qui, à partir de ce moment, transcende son achèvement par le biais de nouveaux perfectionnements. Pour la porte Vivegnis, en l'occurrence, il s'est agi de l'établissement d'une tête-de-pont, mais l'effarante variété des améliorations envisageables pour un système fortifié est inversement proportionnelle à ce que de multiples destructions, ainsi que les limites inhérentes à un examen archéologique, permettent d'entrevoir.

Du 14e siècle jusqu'à la période bourguignonne, les mentions historiques de la Fermeté qui émaillent les sources historiques ne diffèrent pas du tableau qui en fut brossé pour le 13e siècle: la ville fait œuvre de fortification, d'entretien et de réparation, sans que l'on puisse valablement estimer la fréquence et l'intensité des tâches entreprises (*Etude historique...* 2002, 9-11, 51-2).

L'archéologie identifie en tout cas des travaux en rapport avec la Fermeté à l'arrière de la porte Vivegnis. Le «Potay», la voie d'eau arrivant depuis le quartier Saint-Thomas, subi le contrecoup de son débit irrégulier, de sa faible pente d'écoulement et d'une pression urbaine accrue: son envasement complet est consommé durant la seconde moitié du 14e siècle et suivi de débordements vers la chaussée. Pour préserver l'arrière du point de passage et sa voie de circulation, des talus en terre, maintenus par des alignements de pieux, sont alors établis le long de la chaussée jusqu'à la porte. Ces premiers talutages seront par la suite remplacés par des murs de contention, probablement toujours au cours du moyen âge.

A proximité, le curage du fossé qui jouxtait la porte et le pont-barrage, ainsi que plusieurs recharges sur la terrée interne de la muraille, peuvent aussi avoir été réalisés entre le 14e siècle et le second tiers du 15e siècle, bien qu'il faille résolument garder à l'esprit les réserves d'ordre chronologique déjà émises sur ces événements. Ces réserves s'atténuent, néanmoins, pour l'attribution à la première moitié du 15e siècle d'un système de drainage qui officiait sur la berge sud-ouest du fossé de défense.

L'encrassement de ce même fossé témoigne, à sa manière, du déploiement de la vie urbaine, tant dans la ville que dans le faubourg, entre la seconde moitié du 13e siècle et la première moitié du 15e siècle. Le *Cartulaire de l'église Saint-Lambert* (BORMANS, SCHOOLMEESTERS & PONCELET 1898, III, 365) rapporte également que la cité, dès avant 1330, en autorisait l'usage comme vivier, moyennant rétributions. Il semble logique que cette mise à disposition ait pu s'appliquer aux autres fossés exploitables. C'est en tout cas un arrangement des plus courants dans de nombreuses autres villes médiévales.

Si dans l'ensemble, donc, l'impulsion donnée au 13e siècle se poursuit durant les deux siècles suivants, on en ignore encore une grande partie des modalités. Au vu de l'état des ressources historiques ainsi que de la faible amplitude des fouilles entamées sur le terrain, on ne s'en étonnera d'ailleurs pas.

Ces années sont pourtant des plus intéressantes: à partir du milieu du 14e siècle, l'artillerie se généralise chez les assiégeants comme chez les assiégés. Cette retentissante apparition va entraîner des bouleversements sans nombre dans la défense des places, bouleversements dont Liège, dans l'état actuel de la recherche, n'a guère livré trace. Les archives disponibles permettent tout juste de supposer, par comparaison avec d'autres villes, que la cité se trouve bien en possession de bouches à feu à partir de la fin du 14e ou du début du 15e siècle (GOBERT, *Les rues de Liège*, 1926, III, 561). Pour le reste, il incombe aux futures opérations de terrain d'apporter, dans la mesure de leurs moyens, quelques éclaircissements sur les modalités matérielles de ces mutations.

Pour conclure, un grand merci à tous ceux où celles qui ont pu guider ou étoffer ce travail: Stéphanie Denoël, en charge de l'étude historique, Michel de Waha, professeur à l'ULB, David Houbrechts (examens dendrochronologiques), Freddy Damblon (examens anthracologiques et C14), l'ensemble du personnel du Service de l'Archéologie de Liège et tous les autres, que je n'oublie pas mais la liste est trop longue.

MORA-DIEU GUILLAUME

Fouilles archéologiques sur le site du «Rivage Saint-Jean», place X. Neujean à Liège (Lg.)

Au cours des mois de juillet et d'août 2004, le Service de l'Archéologie de Liège (MRW/DGATLP) a procédé à l'évaluation archéologique d'un terrain au centre-ville de Liège (parc. cad.: 3ème Div., Sect. A, feuille unique, n°s 1046^S et 1043^P) sur lequel viendra bientôt s'établir un complexe cinématographique. Cette évaluation du potentiel archéologique ayant

été plus que prometteuse, une campagne de fouille extensive du site a été entamée depuis le milieu du mois d'octobre 2004, avec l'appui enthousiaste de l'ASBL des Grignoux, qui préside le projet de construction, et en bonne intelligence avec les propriétaires du terrain et l'exploitant du parking actuel. Cette fouille extensive a été prévue en deux temps: la fin de l'année 2004 et le début de l'année 2005 se sont concentrés sur l'arrière des parcelles, pour ensuite revenir, au printemps 2005, vers les anciens corps de logis proches du front de rue actuel. Pour ne pas gêner la future implantation du cinéma, l'étude des précieux vestiges enfouis sous le "Rivage Saint-Jean", ancienne appellation de cet endroit de la ville, s'interrompra avant le début des travaux de construction proprement dits, en juillet 2005. Grâce aux examens archéologiques, cette portion du centre-ville, méconnue du point de vue archéologique, livre peu à peu les principales étapes de son évolution. Ainsi, la vérification de la présence éventuelle de vestiges gallo-romains ou mérovingiens à cet endroit du quartier de l'Îsle s'est avérée négative.

Les traces les plus anciennes qui ont été retrouvées remontent à la période ottonienne, lors de la naissance du quartier qui va se développer autour de la Collégiale Saint-Jean l'Évangéliste, créée à l'extrême fin du 10e siècle. Sur l'ensemble du site, ces traces ottoniennes se matérialisent par un horizon d'occupation homogène, ponctué de nombreuses fosses à déchets. La concentration du matériel archéologique dans cet horizon va crescendo jusqu'au 12e siècle, ce qui retranscrit fidèlement l'émergence et la croissance progressive du quartier.

Dans la foulée, l'équipe de fouille a d'ores et déjà pu constater la conservation du parcellaire médiéval. On en prendra pour exemple les rez-de-chaussée d'imposantes demeures canoniales du 13e siècle, revêtus de luxueux carrelages en céramique, qui ont été retrouvés à proximité de la voirie actuelle.

Mosaïque réalisée en petits carreaux céramique glaçurés recouvrant le rez-de-chaussée d'une des habitations médiévales retrouvées sur le site « Rivage Saint-Jean ». Mora-Dieu © SALg/DGATLP.

Dans le fond des parcelles, deux vastes opérations de nivellement et de surhaussement ont été identifiées. Bien distinctes d'un point de vue chronologique, elles témoignent de la volonté des habitants de se prémunir contre les crues de la Sauvenière (le bras de la Meuse qui coulait à l'emplacement du boulevard actuel) en corrigeant la faible pente qui descendait jusqu'au cours d'eau via l'apport massif de remblais. Dans la parcelle occidentale, nivelée entre le 12e et le 14e siècle, cette mise à l'abri est doublée par la volonté de se créer de nouveaux espaces à bâtir. Par contre, dans la parcelle orientale, le nivellement est plus tardif: il se produit entre le 15e et le 16e siècle et n'est pas directement suivi par l'implantation de bâtiments.

Côté rue, là où toute opération de surhaussement est superflue, cette période charnière de l'histoire liégeoise fait montre de nombreux symptômes de rénovation et de reconstruction. Hors de l'emprise des portions bâties, un autre horizon d'occupation homogène a également été identifié. Il correspond à une période qui s'étale depuis le milieu du 16e siècle jusqu'au début du 17e siècle. Cette couche livre un matériel archéologique abondant et varié, dont de très nombreux fragments, assez rares, de poêles émaillés. Bien évidemment, les époques plus récentes (du 17e au 19e siècle) sont bien représentées elles aussi, tant en bâti qu'en sous-sol où elles ont par ailleurs livré un matériel archéologique pléthorique. A terme, toutes ces observations permettront de restituer fidèlement le développement urbain de la zone sur pas moins d'un millénaire.

PETERS CATHERINE

Huy. La tour Saint-Jean et les remparts: bref sauvetage à l'occasion d'une découverte fortuite (Lg.)

Trois semaines d'arrêt d'un chantier de construction - en vertu de l'article 249 du Code Wallon de l'Aménagement du Territoire, de l'Urbanisme et du Patrimoine concernant les découvertes fortuites - ont suffi pour enregistrer un maximum de données avant l'ensevelissement des vestiges sous un nouveau bâtiment.

Les quelques tronçons des remparts médiévaux de Huy encore conservés en élévation sont protégés par un arrêté de classement, ce qui n'est pas le cas pour les vestiges enfouis de ces murailles. La construction de cette enceinte a débuté à la fin du 12e siècle et de nombreux travaux d'entretien, d'adaptation à l'évolution de l'artillerie ou de démolition y ont été effectués au cours des siècles suivants. La tour Saint-Jean, située le long de la Meuse à l'angle nord de l'enceinte urbaine, était la plus importante par ses dimensions. Encore visible mais en ruines, sur une gravure de 1817, la tour a été définitivement rasée lors de grands travaux d'urbanisme réalisés à la fin du 19e siècle, destinés à assainir un quartier relativement marécageux de la ville et permettant de gagner du terrain sur le fleuve pour créer un parc et un nouveau quartier d'habitations prestigieuses.

La démolition d'une grosse maison de maître du 19e siècle et le creusement de fondations plus larges et plus profondes ont éradiqué totalement ce qui subsistait d'un tronçon de courtine et entaillé la base de la tour. Un grand nettoyage des coupes et des maçonneries et un sondage plus profond réalisé au pied de la tour ont été opérés afin d'enregistrer ce qui devait à nouveau être caché. La tour se trouve en effet sur trois propriétés différentes et il était impossible d'envisager une fouille complète de l'intérieur, dont le niveau d'occupation inférieur est conservé, ni une intégration des vestiges au nouveau bâtiment. Cela aurait

immanquablement bloqué les travaux et nécessité de longues négociations pour un résultat patrimonial difficile à évaluer et en tout cas pour un coût énorme.

Les conclusions de nos observations sont les suivantes. Le sol d'occupation contemporain de la muraille et de la tour n'est conservé ni à l'intérieur, ni à l'extérieur de la ville médiévale. Le matériel prélevé dans un dépôt limoneux à forte teneur en matières organiques présent sous le niveau d'arasement actuel et sous des dépôts récents, du côté intérieur du rempart, peut être daté du haut moyen âge.

Une très petite partie de la courtine de moellons de grès qui longeait la Meuse au 12e siècle a été dégagée, liée à quelques gros blocs de calcaire à la taille soignée qui devaient appartenir à la tour primitive. Ces maçonneries sont liées au mortier sableux, jaune, et devaient être apparentes côté Meuse. Elles ont été recoupées par la maçonnerie d'une tour de calcaire plus récente dont le niveau inférieur subsiste encore. D'après son diamètre (environ 6 m, extérieur), la grandeur et la taille soignée des blocs de son parement, l'épaisseur de son mur, au sein duquel est aménagé un escalier à vis, et la présence d'une canonnière très basse dans le mur, au niveau du sol extérieur, doit dater de la seconde moitié du 14e siècle ou du 15e siècle. Le tronçon de courtine qui montait perpendiculairement à la Meuse vers la porte de Rioul est quant à lui difficilement datable car il n'en subsiste rien sauf une coupe dans sa fondation, visible à la limite de l'emprise. Son mortier est semblable à celui de la seconde tour, gris-blanc, il a une forte teneur en chaux, des traces de mortier jaune sur certains blocs permettent de supposer qu'il s'agit d'une reconstruction, peut-être à la même époque.

Aucun fossé n'a été décelé au pied de la tour du côté examiné, c'est-à-dire à l'opposé de la Meuse. D'après l'iconographie ancienne, de l'autre côté, sa base devait à certains moments de l'année se trouver dans l'eau du fleuve et dans la terre plus ou moins boueuse en période d'étiage. Aux Temps Modernes, peut-être durant l'occupation française de la fin du 17e siècle, une construction formée de deux murs en angle droit s'est ajoutée dans l'angle entre la tour et la courtine joignant la porte de Rioul. Il ne subsiste de sa fondation que deux assises de blocs de calcaire de réemploi et de briques.

Un arrêté ministériel a imposé aux propriétaires de ne plus détruire ce qui reste des vestiges, de recouvrir les maçonneries anciennes après les avoir protégées d'un film plastique.

PETERS CATHERINE & DE BERNARDY DE SIGOYER SOPHIE

Huy, Aux Ruelles. Les structures d'habitat (12e-13e siècles) et l'atelier de potier (milieu du 14e siècle) (Lg.)

Après une interruption d'un an, le site du bord de Meuse «Aux Ruelles» a connu en 2004 et 2005 deux campagnes de fouille de cinq et sept mois au cours desquelles fut entamée l'exploration de la zone 1 (la zone 3 où seul le haut moyen âge était préservé a été présentée en 2003). Il s'agit toujours d'une collaboration entre le Service de l'Archéologie (Direction de Liège I, MRW) et le Cercle Hutois des Sciences et Beaux-Arts, subventionné par le Ministère de la Région wallonne. A l'origine, cette fouille de sauvetage est liée aux travaux d'essouchement entrepris sur une parcelle longeant le chemin de halage de la rive gauche, en amont du centre-ville. Ces travaux ont été interrompus par le Service de l'Archéologie en 2000. L'urgence des fouilles s'est atténuée grâce à l'accord pris avec le propriétaire des lieux

qui voudrait bâtir à cet endroit mais ne peut le faire selon la désignation actuelle de la parcelle au plan de secteur.

La zone 1 correspond à la moitié sud du terrain, le long du fleuve ; elle a été préservée de l'érosion par de minces mais fréquents apports alluvionnaires entraînant un surhaussement progressif du niveau du sol. Bien que la partie nord de la zone 1 ait été éventrée par l'essouchement des peupliers, de nombreuses structures subsistent, appartenant essentiellement au bas moyen âge (12e-14e siècles).

L'habitat et l'atelier de potier qui s'est installé ensuite ont été entièrement fouillés sur l'emprise de la zone. Il est aujourd'hui possible de reconstituer l'évolution des structures et de distinguer plusieurs phases : deux maisons mitoyennes longeant le chemin de halage ont évolué au fil du temps et étaient en grande partie détruites lorsque le potier a installé son atelier. Les interprétations formulées dans cet article sont sujettes à modification car la fouille est à peine terminée pour ces phases et le rapport détaillé reste à faire, ainsi que l'examen du matériel découvert.

- *Les maisons (12e-13e siècles)*

Deux bâtiments se distinguent nettement par la composition des mortiers liant les moellons des murs. Ils sont limités au nord et au sud par deux murs relativement larges (80 cm) dont subsistent les fondations maçonnées : les maçonneries du côté est, caractérisées par un mortier au sable jaune vif, s'appuient contre celles du côté ouest, liées au mortier beige clair. Les vestiges du mur mitoyen, un solin de blocs relativement massifs, présentent quant à eux quelques traces de mortier beige clair et sont en relation avec la maçonnerie de la «maison» ouest, la plus ancienne.

La structure occidentale comporte une grande pièce rectangulaire avec un foyer adossé au mur nord. La fouille du foyer a révélé plusieurs phases d'aménagement, dont un vestige de sole indurée et rubéfiée formée de limon jaune et de tessons de céramique placés intentionnellement. Le dernier état est unâtre dont la sole en tuiles retailées est entourée d'une épaisse bordure de calcaire. Contre le mur, de part et d'autre, subsiste la trace des piédroits qui devaient soutenir le manteau de cheminée. Outre cette grande pièce, le bâtiment comprenait une série de trois cellules identiques et sans foyer alignées le long du mur mitoyen.

Le bâtiment oriental possède lui aussi une grande pièce chauffée, le foyer, formé par un simple apport de limon jaune compris entre de longues pierres de grès dressées sur les quatre côtés était adossé au mur mitoyen. Tout autour subsiste un sol de terre battue, charbonneux, par endroits recouvert d'un reste de dallage. La partie nord de la construction, du moins celle qu'il est possible d'observer dans l'emprise de la fouille, comporte deux petites pièces cloisonnées de même format que les cellules de l'autre bâtiment.

Outre le fait que la parcelle limite l'espace exploré, les maisons médiévales ont été recoupées latéralement par d'autres constructions nettement plus récentes. Il est impossible d'en reconstituer tout le plan.

Une grande structure subcirculaire, sorte d'entonnoir construit en pierres sèches, s'enfonce profondément dans le sol au nord des deux maisons, parfaitement centrée sur leur mur mitoyen : latrines, citerne ou puits perdu? Côté ouest, au niveau de l'arasement du mur,

une grande dalle de grès traverse le mur nord posée en forte pente vers la structure, tandis que côté est, un caniveau y débouche, formé d'une grande dalle très inclinée traversant la maçonnerie. Le caniveau est surmonté de plusieurs dalles de grès très épaisses et son embouchure n'a pas encore été dégagée à l'intérieur du bâtiment où il semble associé à un système drainant. Le comblement postérieur à l'utilisation de cette fosse maçonnée est très volumineux. Il est constitué dans sa partie supérieure des couches de destruction des deux habitations, reconnaissables à leur différence de mortier et surmontant une accumulation importante de galets et de limon brun à faible teneur en matières organiques (il ne s'agit pas encore du dépôt d'usage de la structure). La découverte de bois au cours d'un lent et pénible curetage du fond, inondé malgré l'utilisation permanente de plusieurs pompes, a enfin indiqué le niveau d'occupation. Il a fallu l'extraire mécaniquement car la fouille manuelle devenait impossible et dangereuse. L'analyse de ce dépôt organique permettra d'interpréter avec exactitude cet élément commun aux deux maisons.

Entre les cloisons, le «sol» des différentes pièces examinées était composé de limon tellement mélangé par les bioturbations et les cultures qu'il était impossible d'y reconnaître la terre battue telle qu'on la trouve habituellement, avec ses multiples petites strates « feuilletées ». Le matériel livré par cette couche consiste principalement en ossements d'animaux, céramique très morcelée dont la datation sera précisée par la suite et qui peut aujourd'hui en gros être située aux 12e-13e siècles et quelques objets typiques de ces habitats médiévaux, fusaïoles, petits objets en alliage cuivreux et objets en os décorés d'ocelles. Aucune trace d'artisanat autre que le filage, qui était plutôt une activité domestique, n'a été relevée dans ces niveaux.

- *L'atelier de potier (14e siècle)*

Cet atelier, installé après l'abandon de l'habitat tel qu'il a fonctionné dans l'état décrit ci-dessus, a subi les ravages de l'essouchement intempestif. Nous ne saurons jamais combien de structures ont été détruites. La découverte d'un four relativement bien préservé et daté n'aurait pu avoir lieu si nous n'avions arrêté le travail de «nettoyage» du terrain en 2000, en effet, le four étudié cette année (1) était recouvert d'une grosse souche de peuplier dont les racines avaient trouvé quelques fissures pour s'insinuer dans la partie cuite de la languette, dure comme de la pierre. La fouille s'est donc déroulée autour de la souche.

La couche de destruction présente sur le four était peu épaisse, le décapage d'une dizaine de centimètres a permis d'arriver sur l'arasement de la paroi qui dessine un plan piriforme. L'embouchure se trouve du côté sud, ouverte vers la Meuse et vers le bas du terrain en pente douce. Le four est relativement élaboré : sa grande taille (3,50 m x 2 m) a nécessité la construction d'une épaisse languette centrale en limon pur sur laquelle reposaient les vases. La destruction du four a eu lieu au niveau de la languette du côté avant mais cette dernière est arasée et très perturbée par le peuplier à l'arrière. Les carneaux de chauffe contiennent les vases qui se sont effondrés à la fin de la dernière cuisson, de grandes cruches de type Andenne IV en céramique gris-brun, très cuites, qui présentent des déformations avant cuisson.

Le laboratoire du four a été partiellement assis dans un rejet de rebuts de poteries et de fragments d'un four antérieur, sorte de chape en matériau réfractaire. Le rejet a dû continuer pendant l'utilisation de ce four, et peut-être d'autres, car il est très épais et compact. Sa composition hétérogène comprend aussi bien de l'argile crue que des vases déformés rejetés au sortir du four ou des éléments de la superstructure du four lui-même, comme ces nombreux

petits vases comblés de terre cuite et portant l’empreinte de végétaux en surface, utilisés dans la construction du dôme. Les couleurs de pâtes et types de cuisson sont variés et couvrent toutes les gammes connues par la céramique d’une production qu’il faut aujourd’hui qualifier de «mosane». Les formes, quant à elles sont à rapprocher des périodes 3 et 4 de la céramique «d’Andenne», première et seule production de céramique mosane qui ait fait l’objet d’une étude systématique débouchant sur la typo-chronologie établie et publiée en 1966 par R. Borremans et R. Warginaire. La fréquence de certaines formes démontre qu’elles étaient fabriquées en série, d’autres semblent être plus particulières. Une étude méticuleuse, pluridisciplinaire et comparative du matériel récolté en dira plus long. Le dépôt de rejets a livré une monnaie d’argent, un esterlin frappé à Huy en 1326 (identification: Luc Engen, conservateur du Musée Communal de Huy) ce qui offre un terminus *postquem* à la production. La présence d’une fosse de stockage d’argile sous le dépôt de rejets, démontre que ce four ne fut pas le premier installé sur le site.

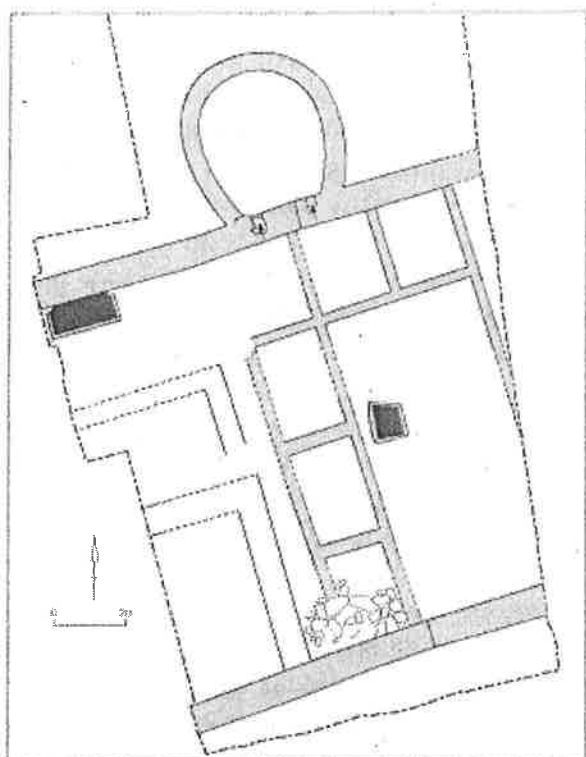
A une dizaine de mètres se trouve un autre four (2), plus petit et maintes fois reconstruit avec de légers décalages du plan. Il s’ouvre sur une aire de travail située au sud. Il est piriforme et sa structure est étonnamment simple pour un four de potier: ses parois ne sont pas renforcées par des murets latéraux et aucune languette ni pilier central n’ont été observés dans le laboratoire dont l’élévation est très arasée. La paroi est mieux conservée à l’est; elle est verticale et indurée et présente un départ de voûte. La longueur des vestiges du foyer et du laboratoire est de 1,40 m. La largeur de l’embouchure n’excède pas 38 cm. La largeur du laboratoire, amputé à l’ouest, est évaluée à environ 80 cm. Fortement arasé, il ne contenait que des déchets de destruction, avec de nombreux rebuts de cuisson, et aucune trace d’une dernière fournée.

La base d’un tour de potier (3) a été repérée au sud des fours sous forme d’un dépôt de limon jaune entourant une trace de pieu centrale et cerclé d’un anneau de terre glaise beige délavé (diamètre max 1,60 m). La fosse dans laquelle était installé le tour, conservée sur une profondeur de 20 cm, est comblée à sa base par une succession de lits d’argile plastique déposés lors du tournage des céramiques. Pendant sa période d’utilisation, l’axe du tour a été remplacé. La seconde cavité présente encore le système de calage constitué, dans le fond, de blocs de pierre de dimensions variées et, au sommet, d’ardoises disposées en oblique pour enserrer le poteau axial. Ce système de calage compensait le jeu provoqué par les vibrations de la roue au cours du tournage. Il s’agissait sans doute d’un «tour à bâton» muni d’une roue à rais en bois, d’un moyeu et d’une girelle. Un solin d’axe nord-sud et un négatif de mur perpendiculaire vers le nord sont susceptibles d’avoir appartenu à un bâtiment contemporain : il est vraisemblable que le potier tournait et mettait sécher ses vases à couvert, à l’abri des intempéries. Le sol de l’atelier et le niveau d’implantation de la plupart des structures associées devaient se situer plus haut, logiquement au-dessus du niveau des habitations antérieures décrites ci-dessus. Leurs traces ont en grande partie été éliminées par les labours et bioturbations.

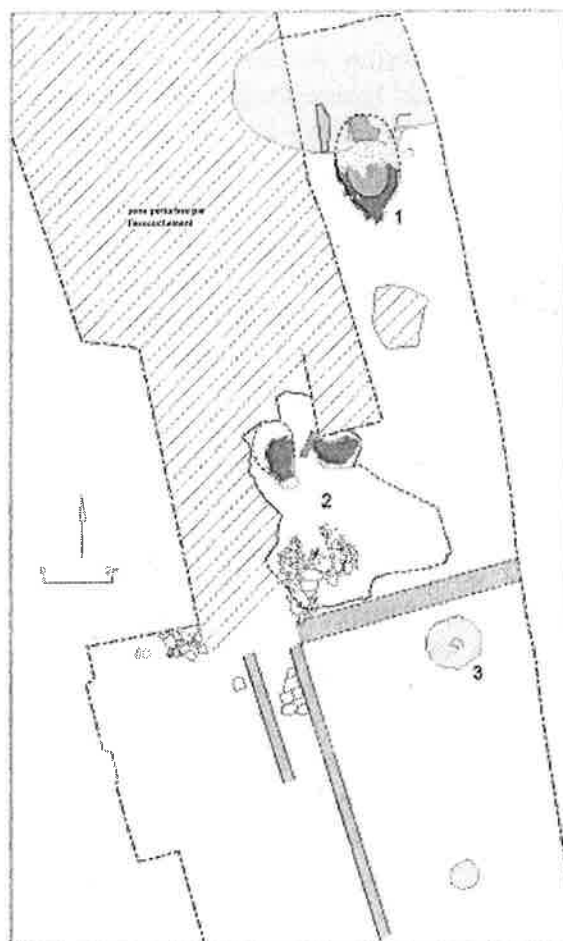
- *En conclusion*

La campagne 2005 ne sera probablement pas la dernière sur le site de Huy, Aux Ruelles. Il faut en effet, si le propriétaire accepte que nous prolongions le protocole d’accord, que nous examinions les niveaux carolingiens et mérovingiens qui sont assurément présents sous l’atelier et les maisons de la zone 1. De nombreuses questions sont soulevées par ces découvertes, notamment sur la raison de la présence de cet habitat situé à proximité, mais en dehors des remparts de la ville au 13e siècle. S’agit-il d’une expansion de l’habitat urbain

nécessité par une croissance importante de la population à cette époque? S'agit-il plutôt d'un type d'habitat particulier, en relation avec la navigation sur la Meuse (on peut penser à un accueil de voyageurs ou de marchands faisant halte à Huy), ou avec la pêche - si les quelques hameçons médiévaux découverts ou l'appellation Pexheurue ou Poisseurue utilisée au 16e siècle pour une des ruelles du lieu-dit sont des indices suffisants -, ou avec la présence proche de l'abbaye Saint-Victor (prieuré de religieuses bénédictines fondé grâce à la comtesse Ermesinde au début du 12e siècle). D'autres questions se poseront certainement au cours de la rédaction du rapport et susciteront des recherches documentaires dans divers domaines. La palynologie, la géologie, le paléomagnétisme, l'étude des macrorestes végétaux et peut-être des parasites présents dans les dépôts organiques, les études céramologiques de toutes périodes, tout ce travail viendra compléter les observations générales présentées ici en préliminaire.

Habitats médiévaux (12e-13e siècles) parallèles à la berge de la Meuse qui coule au sud du terrain

Atelier de potier (milieu du 14e siècle)

PLUMIER JEAN, BERCKMANS OLIVIER, PLUMIER-TORFS SOPHIE & DOPERE FRANS

Gembloux, les origines médiévales du beffroi communal (patrimoine mondial Unesco) (Nr.)

Le beffroi de Gembloux, dominant la ville et le site abbatial depuis la pointe du promontoire rocheux, fait aujourd'hui partie du Patrimoine mondial reconnu par l'UNESCO. Comme les autres beffrois belges et français inscrits sur la Liste, celui de Gembloux constitue

un témoignage hautement significatif de la conquête des libertés communales, acquises ici à la Révolution, par la suppression d'une abbaye, souveraine depuis le haut moyen âge. Il est l'illustration d'un mouvement d'idées et d'affirmation politique transfrontalier. Tout en étant, par sa masse et sa verticalité, l'élément majeur de la topographie urbaine, le beffroi de Gembloux s'intègre dans un patrimoine fort et encore bien conservé: enceinte urbaine médiévale jalonnée de tours, ensemble abbatial du 18e siècle, habitat moderne *intra muros*,..

Les sources historiques et iconographiques forment la base documentaire permettant de mieux connaître la genèse et l'évolution architecturale de l'édifice, dans son environnement immédiat. L'église paroissiale Saint-Sauveur fut acquise en 1797 par la cité enfin libérée de la domination ecclésiastique, celle des abbés-comtes de Gembloux. L'ancien clocher, bientôt dégagé par la destruction des nefs, fut alors converti en beffroi vers 1810. Au symbole de l'autorité religieuse bien planté au cœur de l'agglomération, succéda donc celui de la toute nouvelle liberté communale. Un tableau de Jean-Baptiste Taquin (milieu du 19e siècle) et plusieurs photographies des années 1880 montrent bien que d'importants travaux ont été réalisés sur ce bâtiment dès le 18e siècle: restauration des parements, étage supplémentaire et flèche octogonale. Après l'incendie de 1905, cette dernière fut remplacée par une toiture à bulbe.

Parmi les actions qui ont été menées dans la première phase d'étude et de valorisation, l'analyse du monument était essentielle pour la compréhension de son évolution architecturale. Après les fouilles de 1992, une étude archéologique du bâti - menée essentiellement à l'intérieur de l'édifice - a été heureusement complétée par une campagne de relevés photo- et topographiques. Les observations menées sur les murs et voûtes ont révélé la structure de la tour du 12e siècle (voire légèrement antérieure), en moellons de grès schisteux, haute de deux niveaux sous berceau plein cintre et dotée d'une grande fenêtre au rez, de trois archères-fentes de lumière et d'une petite fenêtre au 1er. Tous les travaux d'aménagements, entre le 15e siècle et la reconstruction du toit en 1906, sont encore perceptibles dans les parements intérieurs et extérieurs du beffroi.

On pourrait résumer la chronologie de l'édifice comme suit:

- . 12e siècle: rez-de-chaussée et premier étage voûtés en berceau, avec grande fenêtre occidentale au rez, escalier d'angle intramural, trois archères-fentes de lumière et une petite fenêtre côté nef au 1er.
- . 15e siècle: étage supplémentaire avec ouïes et reconstruction de la voûte, cette fois en tiers-point, du 1er étage
- . fin 16e siècle: re-parementage en brique avec larmiers de pierre, pose d'un toit bulbeux
- . 18e siècle.: construction d'un 3ème étage, destiné aux cloches, sous une toiture à flèche octogonale
- . début 19e siècle: soubassement parementé en pierres calcaires de remploi, fermeture des ouïes du 2ème étage, de la baie du 1er et de l'arcade du rez.

Une analyse plus détaillée de la taille de la pierre des niveaux médiévaux a conduit à quelques constatations surprenantes. Le parement intérieur et les deux voûtes du beffroi de Gembloux furent construits en grès schisteux local, sauf certains détails où apparaissent des blocs en calcaire. Les seules pierres qui peuvent être considérées pour la chronologie de la taille des pierres sont les calcaires taillés à la broche produisant des points et des sillons linéaires parallèles et entourés d'une ciselure périphérique. La largeur moyenne de la ciselure périphérique est supérieure à 4 cm. Cette valeur et l'aspect général de la taille correspondent à la taille caractéristique du 16e siècle. Le contexte historique de cet ancien clocher de l'église paroissiale autorise cependant à situer sa construction au 12e siècle, après l'incendie de 1136

ou de 1185. Il n'est cependant pas possible de conclure à une introduction *a posteriori* des pierres calcaires dans des maçonneries antérieures. Malgré la retaille partielle de certaines pierres calcaires dans les chaînages des baies au premier étage et la réutilisation de deux pierres usées, il faut conclure que tous les éléments en calcaire ont été incorporés dans la maçonnerie en grès schisteux local au moment même de l'édification du clocher de l'église. Les calcaires sont parfaitement liés à la maçonnerie en grès schisteux, la brique est totalement absente non seulement dans les maçonneries en grès, mais aussi dans les liaisons avec les calcaires. L'arc de décharge en grès schisteux au-dessus de l'arc de la voûte du rez-de-chaussée est également lié à la maçonnerie du mur oriental. Tous ces considérations font qu'il faut considérer la taille sur les pierres calcaires du beffroi de Gembloux comme un exemple rare d'une taille plus poussée que le simple clivage au marteau têtue ou à la broche qui fut la règle avant le 13e siècle. Malgré sa forte ressemblance avec la taille du 16e siècle, nous devons la considérer provisoirement comme l'exemple le plus ancien de la taille à la broche produisant des sillons linéaires parallèles avec une ciselure périphérique dont la largeur moyenne dépasse les 4 cm. La même conclusion vaut pour les signes en forme de V sur certaines pierres. Cette découverte totalement inattendue nécessite cependant des investigations comparatives dans d'autres monuments datés de la même époque.

PYPE PEDRO & DE CLERCK WIM

Archeologisch onderzoek op het Bladelinplein in Middelburg-in-Vlaanderen (gem. Maldegem) (O.-VI.)

Tussen mei en augustus 2005 werd archeologisch noodonderzoek uitgevoerd op de hoek van het Bladelinplein en de Kerkstraat te Middelburg. Dit naar aanleiding van de sloping van de hoekwoning, voorafgaand de inplanting van een nieuw wooncomplex.

Het perceel is van groot historisch belang gezien de ligging aan de 15de-eeuwse Kleine Markt (huidige Bladelinplein) en de locatie van het voormalige stadhuis van het 15de-eeuwse Middelburg.

Dat het stadhuis gebouwd werd omstreeks 1458 kan opgemaakt worden uit een oktrooi van 17 maart 1458 over de aanstelling van een burgemeester en zeven schepenen. Omtrent de verdere geschiedenis en uitzicht van het stadhuis is nagenoeg niets bekend.

Op de minuutkaart van Middelburg door Jacob Van Deventer ca. 1550 wordt op het betreffende perceel een rechthoekig gebouw afgebeeld. Op een kaart samengesteld uit verschillende kaarten door Jan en Pieter D'Herbe rond 1750 wordt het perceel aangeduid met nr. 3: "*eertyds 't Stadhuis*".

- *Archeologische sporen*

Ondanks de aanwezigheid van een aantal recente verstoringen en de destructieve gevolgen van de beschietingen in oktober 1944, waarbij Middelburg zwaar gehavend werd, bleef het bodemarchief goed bewaard. Het onderzoek leverde interessante resultaten op zoals ondermeer voor het eerst structuren uit de pré-stedelijke fase (voor 1448).

In de aangetroffen structuren kunnen in totaal vijf verschillende fasen onderscheiden worden.

Prestedelijke periode (voor 1448)

Middelburg werd uitgebouwd op de plaats waar zich voordien een hoeve-uitbating bevond afhankelijk van de abdij van Middelburg in Zeeland. Dit verklaart meteen dan ook de benaming van het latere stadje. De eerste vermelding van deze hoeve-uitbating dateert uit 1280. Tijdens het onderzoek op de kasteelsite in 2004 werd onder het voorhof een compacte laag aangetroffen die kan geïnterpreteerd worden als een cultuurlaag en kan in verband gebracht worden met deze hoeve. In de laag werden slechts enkele grijsgebakken scherven aangetroffen die algemeen kunnen gesitueerd worden in de 13de-14de eeuw. De laag werd later tijdens de voorbereiding voor de bouw van het kasteel afgedekt en een halve meter opgehoogd.

Diezelfde laag kwam opnieuw aan het licht tijdens het onderzoek op het Bladelinplein. Op de top ervan werd een duidelijk loopniveau vastgesteld. Opnieuw werden in de laag enkele scherven in grijs aardewerk aangetroffen. Tot diezelfde fase behoort nog een restant van één van de hoeken van een fundering opgebouwd uit fragmenten van gele polderbakstenen en wijst mogelijk op een vakwerkconstructie. Twee grote paalkuilen afkomstig van zware verticale posten kunnen hiermee in verband gebracht worden. Onmiddellijk ten zuiden van de constructie werd nog een ca. 3,50 m N.O.-Z.W. georiënteerde gracht aangetroffen en verloopt parallel met de huidige Dinantstraat. In de opvulling werd echter geen archeologisch materiaal aangetroffen.

1448: de stadsstichting en het uitbouwen van de stad

Na de stadsstichting in 1448 werd het areaal rond het huidige Bladelinplein bouwrijp gemaakt en opgehoogd, waarbij de sporen uit de voorgaande fase werden afgedekt. Parallel hiermee verrees, haaks op de huidige Kerkstraat, een (buitenwerks) 5,50 m brede bakstenen constructie en kan mogelijk geïnterpreteerd worden als het stadhuis. Deze bestond uit een aan de straatkant gelegen "voorkamer" (binnenwerks 4,76 op 4,10 m) en een achterliggende ruimte, waarvan enkel een gedeelte van een bakstenen vloer werd aangetroffen, was mogelijk eerder opgetrokken in vakwerk. Een brandlaag aangetroffen op de vloer, vermengd met verbrande leem wijst in die richting en is mogelijk het gevolg van de verwoesting van het stadje in 1488 of tijdens de troebelen in de late 16de eeuw.

De muren van de voorkamer waren volledig opgetrokken in gele tot oranje baksteen (25 x 11 x 6 cm) en hadden een dikte van gemiddeld 0,40 m en waren tot -1,50 m onder het toenmalige loopniveau gefundeerd. De zuidmuur doorsneed zelfs de opgevulde gracht uit de vorige fase tot op de natuurlijk bodem. Dit veronderstelt dat dit deel van de constructie over meerdere bouwlagen beschikte. De aanwezigheid van een 2 m brede wangenhaard geconstrueerd tegen de zuidmuur doet veronderstellen dat dit gedeelte deels en mogelijk zelfs volledig was opgetrokken uit baksteen. Ook hier bleef een gedeelte van een bakstenen vloer in situ bewaard. Achteraan, op de noordelijke hoek van de oostmuur en de noordmuur, was een ronde overwelfde bakstenen waterput met een binnendiameter van 1,50 m ingewerkt en was nog tot 1,50 m hoog bewaard (23 baksteenlagen). De put bleek in de late 15de-begin 16de eeuw opgevuld en bevatte naast afbraakmateriaal afkomstig van de de put en het gebouw zelf huishoudelijk afval zoals botmateriaal, glas en een weinig aardewerk. Dat het gebouw vrij luxueus afgewerkt was wordt aangetoond door de vondst van enkele kalkstenen bouwfragmenten met gotische ornamentiek.

Uitbreidingswerken in de late 15de of 16de eeuw en de totstandkoming van lintbebouwing

In de late 15de eeuw (na 1488?) of in de loop van de 16de eeuw zal de 15de-eeuwse constructie opgenomen worden tijdens het proces van lintbebouwing langs de Kerkstraat. In noordelijke richting werd de 15de-eeuwse constructie uitgebreid door het verlengen van de westmuur en de inplanting van vier bakstenen stiepen, waarbij de bakstenen vloer van de voorkamer plaatselijk werd doorbroken. Tegen de westmuur werd nu een nieuwe smallere open haard met rechte wangen ingericht. Hierdoor kwam, parallel met de Kerkstraat, een rechthoekige constructie tot stand.

Mogelijk gelijktijdig werd in het zuiden een tweede 5m brede constructie aangebouwd tegen de zuidmuur van de 15de-eeuwse fase met twee achter elkaar gelegen ruimtes. De aan de straatzijde gelegen ruimte had een binnenwerkse diepte van 4,20 m. Van de achterliggende kamer kon de diepte niet bepaald worden door de huidige bebouwing.

Late 17de - vroege 18de eeuw: volledige herinrichting van het terrein

Op het einde van de 17de of het begin van de 18de eeuw werd, na een periode van onlusten (Godsdienstoorlogen vanaf 1578) en oorlogsgeweld (Tachtigjarige Oorlog 1583-1604), het terrein duidelijk volledig opnieuw opgehoogd en ingericht. Er verrees een L-vormige constructie die nu volledig gericht was op de Kleine Markt (Bladelinplein). Langs de kant van het marktplein was een grote rechthoekige ruimte voorzien met een breedte van 5 m. De lengte kon wegens de aanwezigheid van bestaande woningen niet bepaald worden. In de aansluiting van de zuidelijke muur werd een munt uit de 17de eeuw aangetroffen.

Langs de Kerkstraat werden twee ruimtes voorzien, waarvan enkel de zuidelijke volledig kon ingetekend worden met een breedte van binnenwerks 4,70 m en een diepte van 4,40 m. Een restant van een vloerniveau met een paar kalkstenen tegels bleef bewaard. Een gedeelte van een muur en 1/4 van een cirkelvormige structuur waren onmiddellijk op de 15de-eeuwse vloer aangelegd en kunnen in verband gebracht worden met de binnenindeling.

Op het achterliggende erf werden een ronde bakstenen waterput en een rechthoekige beerput aangelegd, waarbij de bakstenen vloer van de 15de-eeuwse fase doorbroken werd. Een ronde kuil, een paar meter westwaarts, ter hoogte van de oostmuur van de 15de-eeuwse fase wijst mogelijk op een poging om een waterput aan te leggen, doch door de aanwezigheid van de diep gefundeerde muur was men genoodzaakt de werkzaamheden op te geven en te zoeken naar een geschiktere locatie en werd de kuil opgevuld.

In de opvulling van de kuil werden ondermeer wat aardewerk, een fragment van een pijpenpaard beeldje van Christus (*Majestas Domini*) en twee ijzeren sleutels aangetroffen.

Aanpassingen in 19de-20ste eeuw

In de 19de eeuw werd het zuidelijke gedeelte van de laat 17de-/ vroege 18de-eeuwse constructie behouden en ingericht als kelder. De binnenwand werd gepleisterd en witgekalkt en enkele haaks aangebouwde bakstenen scheidingsmuurtjes zorgden voor een opdeling (opslag?). Een restant van een vloer in roodgebakken tegels bleef bewaard. Een vierkant bakstenen sterfputje met een bakstenen vloer (binnenwerks 0,54 op 0,54 m) werd voorzien. In de opvulling werden enkele scherven en enkele fragmenten van pijpen aangetroffen die kunnen gedateerd worden in de late 19de eeuw.

De ronde waterput en de rechthoekige beerput uit de vorige fase werden aangepast en opnieuw gebruikt. De waterput werd voorzien van een nieuwe kraag en bleef zelfs in gebruik tot op het ogenblik van de sloop van de bestaande woning. De beerput werd gedeeltelijk

opnieuw opgemets en kreeg een nieuwe binnenbekleding met haardtegels en een tongewelf. Het geheel werd nog extra voorzien van een cementlaag.

Tegen de waterput werd nog een ingegraven dump aangetroffen van minstens twintig gebroken laat-19de-eeuwse wijnflessen.

SOSNOWSKA PHILIPPE

L'habitat urbain à Bruxelles à la fin du 16e et au début du 17e siècle: le cas d'une habitation sise rue de la Violette (Bxl.)

L'étude avant restauration d'un bâtiment sis au 39 rue de la Violette à 1000 Bruxelles a permis de mettre en évidence que sa typologie renvoyait aux habitations urbaines bruxelloises de la fin du 17e et du début du 18e siècle. Les principales caractéristiques sont sa façade et son implantation originelle, à savoir une maison en front de rue, un bâtiment en fond de parcelle, une cage d'escalier desservant les deux constructions ainsi qu'une cour intérieure.

Quant à la façade, elle témoigne de l'architecture de la fin du 17e et du début du 18e siècle avec une décoration en plates-bandes, des cadres et un pignon à volutes. Ce type d'ornement architectural est visible sur plusieurs façades bruxelloises datées de la reconstruction qui suivit le bombardement de 1695.

Le bâtiment conserve encore un escalier très intéressant. Il fait partie de la famille des escaliers tournant dont la typologie se rapproche de celle des escaliers dits «rampe sur rampe à deux noyaux». Il a été modifié au cours du temps cependant le noyau ancien en est encore la composante majeure. Cet escalier permet d'assumer une circulation verticale mais également aux différents paliers un accès horizontal entre les deux bâtiments. Son exécution est datée de 1700 par le laboratoire de dendrochronologie de l'Université de Liège. La structure de la cage d'escalier est un pan de bois avec probablement un hourdis de brique.

SOSNOWSKA PHILIPPE

Étude d'un plafond effondré dans l'ancien couvent des Riches-Clares à Bruxelles (Bxl.)

Une intervention de sauvetage dans l'ancien couvent des Riches-Clares permit de conserver une partie d'un plafond effondré situé dans l'aile dite des vicaires, adjacente à l'ancien cloître. Ainsi, dans un premier temps, un relevé de l'emplacement des morceaux tombés fut effectué avant leur prélèvement. Dans un deuxième temps, ils furent inventoriés, dessinés et numérisés afin de pouvoir reconstituer l'ensemble. L'étude mit en évidence que la technique utilisée pour la réalisation des moulures était le staff couramment utilisé durant le XIXe siècle. C'est à cette époque que fut créée la paroisse des Riches-Clares suite à la destruction, sous le Régime français, de l'église paroissiale Saint-Gery.

L'ensemble décoratif se compose d'une corniche et d'éléments moulurés à motifs floraux et animaliers ancrés grâce à un lattis cloué aux solives. Leur mise en œuvre se caractérise par la pose d'une première couche d'enduit à la chaux «armé» de fibres, sculptée grossièrement afin de former le profil des moulures. La finition de ces dernières est réalisée grâce à une seconde couche de plâtre. Les décors floraux et animaliers sont des éléments «préfabriqués» également réalisés en plâtre et insérés dans les corps de moulures. Peu de couches de badigeons ont été relevées.

Investigations archéologiques dans l'hôtel de Mérode-Westerloo à Bruxelles (Bxl.)

Depuis octobre 2005, une étude archéologique est menée, à la demande de la Direction des Monuments et des Sites du Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale, dans l'hôtel de Mérode-Westerloo.

Les premières constructions observées remontent à la seconde moitié du 16e siècle et sont le fruit du comte Pierre-Ernest de Mansfeld. L'ensemble de sa propriété est visible sur différentes vues réalisées durant les 16e et 17e siècles et dont la plus intéressante, d'un point de vue archéologique, est celle dessinée par Cantagallina en 1613. Cette propriété était considérable puisqu'elle s'étendait, au sud, jusqu'au couvent des Minimes et dépassait, à l'ouest, l'actuel Palais de Justice. Un ensemble de caves, certains murs ainsi que deux anciennes façades ont déjà pu être identifiés comme appartenant à cette période. L'enduit et les badigeons d'origine des façades sont également conservés.

Durant l'année 1618, le duc de Bournonville entreprend la rénovation du palais comme l'atteste la pierre de fondation posée dans le mur d'une des caves. De cette époque date, grosso modo, l'implantation de l'hôtel telle que nous la connaissons encore aujourd'hui. De nombreux vestiges exceptionnels sont conservés tels un escalier en vis en bois, des peintures murales partiellement mise au jour au premier étage (actuellement en cours de dégagement par l'IRPA), de nombreuses poutres sculptées, les piédroits d'une ancienne cheminée monumentale, une galerie et des plafonds stucqués datée entre 1618 et 1624. Un ensemble homogène est donc toujours existant et nous éclaire sur la splendeur que devait revêtir ce palais à cette époque.

Enfin, dès 1740, l'aile côté place Poelaert est agrandie vers le sud. L'intervention de Laurent-Benoit Dewez, premier architecte de la cour de Charles de Lorraine, est attestée mais uniquement, semble-t-il, dans l'aile nord de l'hôtel et dans la partie démolie en 1956. Un escalier pourrait appartenir aux des aménagements effectués par l'architecte ainsi que de nombreuses portes, etc.

Étude d'une brasserie du 18e siècle, rue Marché au Charbon à Bruxelles (Bxl.)

Le projet de classement du 90-92 rue Marché au Charbon à 1000 Bruxelles a permis à la Direction des Monuments et des Sites de commander une étude archéologique du bâti aux Musées royaux d'Art et d'Histoire. Ainsi, la mission consista à déterminer l'évolution du site par l'étude archéologique des vestiges, l'analyse des documents iconographiques, des cartes et plans et d'un dépouillement partiel des archives.

L'attention de l'équipe archéologique fut portée sur la cour, la façade arrière et les caves du bâtiment qui constituent un témoignage particulier de l'architecture de la fin du 17e et du début du 18e siècles.

L'étude des croquis d'arpentage et leur comparaison avec le plan parcellaire de Lefebvre d'Archambault (1774) permet de mettre en évidence que du 18e siècle jusqu'en 1821 la parcelle étudiée faisait, en réalité, partie d'un ensemble beaucoup plus vaste et s'étendait de la rue du Marché au Charbon jusqu'à la rue de la Gouttière et le long de la rue du Jardin des Olives. Elle occupait alors plus ou moins un tiers ou la moitié de la surface de

l'îlot. Cet état est décrit, de manière assez précise, dans plusieurs actes notariaux, notamment dans celui daté du 27 septembre 1760, dans lequel nous pouvons lire que T. Van Cutsem et son frère F. Van Cutsem passent un acte de vente devant le notaire J.-A. Van der Borcht au profit de J. Van Assche et son épouse T. Vandenbranden. Le transport des biens comprend une résidence située en face de l'église Notre-Dame du Bon-Secours comportant une maison, une brasserie et deux autres maisons. Le terrain appartenait au moins depuis 1693 à la famille Van Cutsem. Seule la résidence a pu faire l'objet d'une investigation archéologique.

D'un point de vue architectural, la façade arrière impressionne par son caractère monumental. En effet, elle est divisée en trois travées rythmées par deux pilastres s'élevant sur toute la hauteur de la façade. Cet état est encore renforcé par la hauteur des baies éclairant le rez-de-chaussée et le premier étage qui ont respectivement quatre mètres pour le premier niveau et trois mètres pour le deuxième. Les briques observées ont un format daté généralement des 16e et 17e siècles. L'ordonnance générale renvoie à une typologie caractéristique de la reconstruction après le bombardement de Bruxelles. Toutefois, celle-ci n'était observée que pour les façades à rue. Le fait que cette façade était visible directement de la rue de la Gouttière peut être une explication du soin apporté à la mise en œuvre de cette élévation.

Il est à noter que le quartier de l'église Notre-Dame de Bon Secours (1664 et 1694) est compris dans la zone bombardée par l'artillerie française en 1695. Plusieurs maisons de cet îlot sont attribuées à la reconstruction qui s'en suivit. Cependant, il est actuellement impossible d'affirmer que cette habitation le fut aussi. Les caves ont été fortement réaménagées aux 19e et 20e siècles. Néanmoins, elles conservent deux couvertements voûtés en plein cintre qui les divisent en deux espaces distincts. L'ancien alignement de la façade est toujours lisible et montre qu'elle se développait de biais vers l'église en rétrécissant ainsi cette partie de la rue du Marché au Charbon.

En 1816, l'ensemble de la propriété fut vendu en deux lots. Avant 1821, le bâtiment subit de lourdes transformations. En effet, il fut décidé de démolir la façade à rue et de la remplacer par une élévation répondant au goût de l'époque et disposée parallèlement à l'église. Le projet comprit aussi l'adjonction d'un étage. Enfin, durant les années 1840, cette maison fut scindée en deux comme le témoignent encore deux devantures de vitrine signalant l'ancienne destination commerciale et la construction d'une cage d'escalier, hors œuvre, contre la façade arrière.

VAN BELLINGEN STEPHAN

Een kleine sondering onder de toren van de Sint-Martinusbasiliek te Halle (VI.-Br.)

Gedurende het najaar van 2004 en de eerste helft van 2005 voerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (V.I.O.E.) een zeer beperkt onderzoek uit onder en tegen de toren van de Sint-Martinusbasiliek te Halle. Het doel van de sondering was enige klaarheid te scheppen omtrent de aanwezigheid, de functie en de datering van een ondergrondse ruimte onder de traptoren aan de noordzijde van de westelijke toren. In een eerste fase werd een kleine sleuf aangelegd in de hoek gevormd door de toren en de zgn. 'tresorij'. Dit bood de mogelijkheid een gedeelte van de buitenzijde van de ondergrondse ruimte nader te bekijken en enkele boven elkaar gelegen graven vrij te leggen. De recentste bijzettingen waren noord-zuid geörienteerd, vermoedelijk omwille van plaatsgebrek op het kerkhof dat de basiliek

omringde. De onderste skeletten daarentegen waren west-oost gericht. In de grafvullingen werden hoofdzakelijk 16de- en 17de-eeuwse aardewerkscherven ontdekt. Interessant is wel dat de onderste kistgraven werden doorsneden door de funderingen van de zgn 'tresorij' en van de noordelijke traptoren. Naast de personen die in anatomisch verband werden ontdekt werden vrij talrijke resten uit verstoorde graven gevonden.

Tijdens een tweede fase in het onderzoek werd de ondergrondse ruimte onder traptoren van de westelijke toren zelf onderzocht. Het betreft een rechthoekige ruimte van 1,50/1,80 m bij 2,06/2,09 m, voorzien van een tongewelf met een maximale hoogte van 1,60 m. In de zuidoostelijke hoek is een klein mangat uitgewerkt. Het geheel is opgetrokken uit arkoze, zandsteen en hier en daar enkele dakpan- en baksteenfragmenten die gebonden zijn met een gele, zandige kalkmortel. De bodem was samengesteld uit een zeer compacte leemlaag die zich op een natuurlijke kiezellaag bevond. Het onderzoek van de ruimte leverde geen dateringmogelijkheden op omdat deze gedurende het derde kwart van de 20ste eeuw werd geruimd. De aanwezigheid van het mangat en een kalkachtige korst op de wanden laten vermoeden dat we met een latrine te maken hebben, die mogelijk in de 16de eeuw werd gebouwd. Dit impliceert dat de noordelijke traptoren eveneens uit deze periode zou kunnen dateren.

VAN DEN BREMT AN

Archeologisch onderzoek van het Oosters Huis te Antwerpen (Antw.)

Van 8 augustus tot eind januari heeft de Afdeling Archeologie van de Stad Antwerpen archeologisch onderzoek uitgevoerd naar de resten van het voormalige Hanzehuis of Oosters Huis. Zoals veel archeologisch onderzoek gaat het hier om noodonderzoek over een beperkte tijdsperiode. Op deze locatie zal binnen enkele jaren het Museum aan de Stroom verrijzen, wat een zware bodemkundige ingreep met zich meebrengt en zo goed als alle resten van het huis zal aantasten.

De site lokaliseert zich op het 'Eilandje', ten noorden van de oude binnenstad van Antwerpen. De Schelde ligt ten westen van de site, net als het Bonapartedok; in het oosten wordt de begrenzing gevormd door het Willemdok. De gronden waarop het Hanzehuis werd gevestigd, maakten deel uit van het Schijnbroek, de laaggelegen drassige gronden van de vallei van de Schijn, een bijrivier van de Schelde. Voor de start van de bouwwerken is het terrein opgehoogd met aangevoerde grond. Dit is bevestigd in het archeologisch onderzoek: een pakket met puin gemengde grond van ongeveer 2 m dikte ligt bovenop de alluviale klei.

- *Geschiedenis Hanzehuis*

Halverwege de 16de eeuw was de Stad Antwerpen uitgegroeid tot de belangrijkste handelspartner van de Hanzesteden. Deze handelsbond had in de stad twee kleine panden in bezit, die in gebruik waren als handelskantoor, maar deze waren te klein om te fungeren als economisch centrum van de Hanze te Antwerpen. De net ontsloten gronden van de Nieuwstad vormden de ideale locatie voor de bouw van een nieuw handelspand. De Nieuwstad was slechts enkele jaren tevoren tijdens de aanleg van de Spaanse Vesten een deel van de Stad Antwerpen geworden. De aanleg van de vlieten als verbindingsweg met de Schelde voorzag in een makkelijk transport van handelswaar via het water. Het Hanzehuis werd dan ook tussen twee vlieten – tussen de Timmervliet en de Middelste vliet – ingeplant.

Met de bouw werd een aanvang genomen in 1564 en tegen 1568 kon het huis in gebruik genomen worden. Als architect werd Cornelis Floris De Vriendt aangetrokken, de man die enkele jaren voordien al had meegewerkt aan de bouw van het Stadhuis. Het Hanzehuis werd uitgevoerd in dezelfde laat-Renaissance *palazzostijl*. De kelders en de gelijkvloerse verdieping waren gereserveerd voor de opslag van handelswaar, terwijl de overige drie verdiepingen waren ingericht als kantoren en woonruimten voor de Duitse handelaars. In totaal mat het huis 80 bij 62 m, met de lange zijde noord-zuid georiënteerd. In elke zijde was een doorgang voorzien naar het binnenplein van het pand. De rijkversierde hoofdingang bevond zich in de oostelijke zijde. Hierboven verhief zich de 55 m hoge toren.

De financiering van het geheel werd voor 2/3 gedragen door de Hanzesteden, terwijl het overige 1/3 deel en de grond ter beschikking werd gesteld door de stad. Helaas heeft het huis nooit zijn bouwkosten terugbetaald: de troebelen en oorlogen in de late 16de eeuw en de sluiting van de Schelde in 1585 hebben er voor gezorgd dat veel Duitse handelaars Antwerpen hebben verlaten en het Hanzehuis werd dan gebruikt voor andere doeleinden. Het is door legers van verschillende nationaliteiten gebruikt als kazerne en heeft een tijdje gediend als militair hospitaal. De beschadigingen door de verschillende troepen en een brand in 1697 hebben ervoor gezorgd dat het huis enkele restauraties heeft ondergaan tijdens zijn bestaansgeschiedenis.

De laatste grote heropleving van het Hanzehuis en de buurt er rond vond plaats in de 19de eeuw. Het is Napoleon Bonaparte die opdracht geeft tot het aanleggen van de eerste twee havendokken. De vlieten verdwijnen en het Hanzehuis wordt vanaf dan omgeven en ontsloten door de dokken. De Hanzebond is dan echter niet kapitaalkrchtig genoeg om zijn eigendom te onderhouden en exploiteren en stelt het huis te koop. In 1863 werd het gebouw overgedragen aan de Belgische staat, zeer tegen de zin van de Stad Antwerpen die 300 jaar voordien geld en grond ter beschikking had gesteld. De stad kreeg het gebouw dan toch in handen in 1880, en verhuurde het aan verschillende instanties tot de volledige herinrichting tot graanmagazijn in 1884.

Ten behoeve hiervan werd de binnenplaats volgebouwd met metalen silo's en in het huis werden verbouwingen uitgevoerd om het transport van het graan te vergemakkelijken. Slechts tien jaar is het in gebruik geweest als graanmagazijn, want in 1893 is het op één nacht volledig uitgebrand. Op de toren en enkele opstaande muren na, bleef er bijna niets over van het Hanzehuis. De resten werden dan ook verder afgebroken, waarbij de kelderverdieping werd gebruikt om het bouwpuin in te stockeren. Later stonden op deze locatie nog open hangars en gesloten loods, telkens kleiner in oppervlakte dan het Hanzehuis, maar waarvan de fundamenteen wel tot in de kelderverdieping gingen.

- *Archeologisch onderzoek*

Tijdens het vooronderzoek in 2000-2001 (1 maand) bleek dat de muren en vloeren van de kelderverdieping intact waren bewaard. Het was dan ook aangewezen een systematisch archeologisch onderzoek uit te voeren voor de start van de bouwwerken van het nieuwe museum.

Bij de aanvang van het onderzoek was men nog steeds bezig met de afbraak van de International loods, wat ons gedwongen heeft te starten in het oostelijke deel van het terrein. Eerst werden de contouren van het huis zoveel mogelijk blootgelegd, om een beter beeld te krijgen van de lay-out van de kelderkamers. Vervolgens zijn de kamers één na één leeggehaald met behulp van een graafmachine. Een machine was onontbeerlijk want al in de

eerste kelderkamer zat een groot fragment van het vroegere keldergewelf. Vóór de afbraak zijn deze gewelven doorgestoken en in de kelders gevallen en dan heeft men verder aangevuld met bouwpuin van het huis. De meeste kelderkamers vertonen dan ook een zekere gelaagdheid: onderaan liggen de gewelf- en muurfragmenten en daarboven een pakket met los puin gevulde grond.

Het archeologisch onderzoek heeft zich voornamelijk toegespitst op muurwerk onderzoek en registratie. Gezien de grote en goede bewaringstoestand van de bouwkundige resten krijgen we voor het eerst een beeld van de volledige kelderverdieping van het Hanzehuis met al zijn verbouwingen. Ondanks de volledigheid zijn er toch enkele elementen die grote verstoringen hebben aangebracht. Bij de bouw van de laatste loods is gebruik gemaakt van gewapend beton en paalfunderingen, met als gevolg dat de meest westelijke kelderkamers en een volledige rij fundamente van graansilo's doorsneden zijn met deze constructie. De aanwezigheid van deze paalfunderingen bemoeilijkte bovendien het leeghalen en schoonmaken van deze kelderkamers.

De oorspronkelijke kelders zijn opgetrokken in baksteen. In de keldervulling werden natuurstenen aangetroffen, wellicht van de afwerking van het huis. We kunnen de verbouwingen aan verschillende fasen en functies toewijzen. Een eerste soort verbouwingen zijn ondersteuning van gewelven en/of muren. De gewelven waren niet ingewerkt in het opstaande muurwerk en zijn op bepaalde plaatsen in het huis onderbouwd geworden met extra steunberen. Een andere soort verbouwing is het bijbouwen van extra muren tegen de bestaande kamermuren of reparaties aan de bestaande muren. Vaak zijn deze extra muren van een veel slechtere kwaliteit. Een laatste grote verbouwfase is te linken aan de verbouwing tot graanmagazijn in 1884. In de eerste plaats is het binnenplein volgebouwd met 60 graansilo's en drie transporttunnels. De metalen silo's zijn volledig verdwenen, maar de fundamente in baksteen zijn nog aanwezig. De tunnels voor het vervoer van graan hadden dezelfde diepte als de kelderkamers en stonden ermee in verbinding. Vanuit de tunnelmond was er ook een verbinding met het transportsysteem dat in de kelders gebruikt werd. In de bronnen is er sprake van transportbanden die aangedreven werden door een hydraulisch systeem. Rubberen transportbanden hebben we niet teruggevonden, maar wel de "steunen" van het systeem die in de keldervloer gebouwd zijn. Op regelmatige afstand van elkaar zijn rechthoekige bakstenen blokken gebouwd, die af en toe nog wat sporen van ijzerbeslag bevatten. Het tracé van deze steunen is nog goed te volgen in de kamers evenals de connectie met de tunnels. Ten behoeve van dit transportsysteem heeft men ook systematisch de doorgang tussen de verschillende kamers versmald. Hierdoor zijn alle kamerdoorgangen op één lijn komen te liggen, wat de inwendige circulatie van goederen vergemakkelijkte. De sporen van de laatste verwoestende brand zijn ook nog heel aanwezig, in de eerste plaats dan de roetsporen langsheen de deurposten en op de muren. In de tweede plaats bevatten bijna alle kelders een dik pakket verkoelde graankorrels, aangekoekt op de keldervloeren. In sommige kelders was dit pakket lokaal tot 50 cm dik. Andere vondsten zijn op zijn minst schaars te noemen. Enkel een grote context met glas uit de 19de eeuw is in situ aangetroffen. Het bevatte nog enkele intacte wijnflessen en een jeneverfles, evenals een kurk bewaard gebleven in een flessenhals. Andere losse vondsten zijn fragmenten aardewerk, steengoed en stukjes majolica tegels, die in de vulling van de kelder gevallen zijn bij de afbraak.

Ook enkele constructieresten hebben de afbraakwerken van het huis niet overleefd. We hebben in het huis vier trappen aangetroffen, waarvan twee in opstand en twee in negatief. De oudste trap was een natuurstenen wenteltrap die in een latere fase werd verbouwd met baksteen. De andere trap is opgetrokken in baksteen en maakt verbinding tussen het

binnenplein en de kelderverdieping. De twee negatieve trappen zijn respectievelijk in roetsporen en in de bepleistering van de muur te herkennen. De roeten trap is met zekerheid pas na de brand van 1893 verdwenen.

Gezien de bouwkundige resten van het huis quasi allemaal zullen aangetast worden door de bouw van het nieuwe museum, is voor de registratie ook gebruik gemaakt van een 3D scan. De uitlijning van de resten leent zich uitstekend tot een dergelijke registratie en mogelijk kan op deze manier het Hanzehuis toch ontsloten worden in het nieuwe museum.

VANDEVELDE JESSICA

Onderzoek naar de voormalige Sint-Pietersabdij in Oudenburg (W.-VI.)

Tijdens de maanden juli en augustus 2005 werden opgravingen verricht nabij het Stedelijk Archeologisch Museum van Oudenburg, wegens de geplande uitbreiding van het museum. Op de plaats waar de nieuwbouw komt, ten noordoosten van het bestaande gebouw, werd een terrein van ± 800 m² onderzocht. De resultaten van het onderzoek bleken evenwel vrij beperkt.

Het gebouw waarin het Stedelijk Museum is gevestigd, dateert uit 1756 en was oorspronkelijk het abtsgebouw van de hier gelegen Sint-Pietersabdij. Het is, samen met de nabijgelegen abdijhoeve, het enige nog bestaande deel van de 'abdij. De Benedictijnerabdij werd volgens de overlevering in 1084 gesticht door de H. Arnoldus, rond de reeds bestaande St.-Pieterskerk. Van deze kerk werden reeds in 1957 de resten teruggevonden tijdens een kort proefonderzoek door L. Devliegher. De abdij werd een eerste maal verwoest in 1578, waarna er tussen 1590 en 1610 een Spaans fort werd opgeworpen rond de ruïnes. In de jaren daarna werd de abdij volledig heropgebouwd, zoals te zien op een gravure van A. Sanderus uit het midden van de 17de eeuw. Deze afbeelding toont ons op de plaats van de opgraving, tussen de noordkant van de abdij en de abdijhoeve, een groot open erf. De noordgevel van het abtsgebouw en die van het gebouw ten oosten daarvan lijken één geheel te vormen. De oriëntatie en de situering van o.a. de hoevegebouwen en de omheiningsmuur zijn echter sterk vertekend. Ook was tot nu toe niet duidelijk waar de noordgevel van het abdijcomplex precies moest gesitueerd worden en of het bestaande, 18de-eeuwse abtsgebouw wel volledig kon geïdentificeerd worden met de 17de-eeuwse gebouwen op de afbeelding.

Men hoopte dus resten van de gebouwen ten oosten van het abtsgebouw te ontdekken, en eventueel ook sporen van de middeleeuwse fase van de abdij, waarover verder nauwelijks iets geweten is. De enige muurresten die aan het licht kwamen, bleken echter vrij recent te zijn (19de/20ste-eeuws) en hoorden wellicht bij het tuinbouwbedrijf dat hier vroeger gevestigd was. De noordgevel van de abdij werd uiteindelijk toch teruggevonden, niet bij de opgravingen maar wel in de bestaande gebouwen. De noordmuur van een oude opslagplaats ten oosten van het abtsgebouw bleek namelijk op een oudere muurbasis gebouwd te zijn. Deze vertoonde een natuurstenen plint, die terugkomt in de achtergevel van het abtsgebouw. Hieruit blijkt dat de huidige achtergevel van het abtsgebouw overeenstemt met de 17de-eeuwse gevel en dat die oorspronkelijk een geheel vormde met de eveneens 17de-eeuwse muur van de opslagplaats.

Het onderzochte terrein bevond zich volledig ten noorden hiervan, en bracht noch middeleeuwse noch 17de-eeuwse sporen aan het licht. Wel konden een aantal vaststellingen gedaan worden wat betreft de opbouw van het terrein. De moederbodem bevindt zich hier op 2,5 tot 3 meter onder het huidig loopvlak – een stuk dieper dan in het centrum van Oudenburg, dat zich op een hoger gelegen zandrug bevindt. Deze depressie zorgde er

wellicht voor dat het terrein drassig en onbruikbaar was. Een kleipakket van meer dan anderhalve meter dik, direct boven de zandbodem, was ongetwijfeld bedoeld om het terrein op te hogen en het grondwater tegen te gaan. Deze ingreep dateert wellicht uit de 12de of 13de eeuw. Hoger in het profiel bevond zich ook een duidelijk afgescheiden puinlaag, ± 40 cm dik, die 17de-/18de-eeuwse scherven bevatte. Deze puinlaag kan wellicht in verband gebracht worden met de afbraak van de abdij rond 1800.

De restauratie- en uitbreidingswerken beginnen in het voorjaar van 2006; het volledig vernieuwde Stedelijk Archeologisch Museum heropent zijn deuren in 2007. Het is uiteraard de bedoeling de resten van de 17de-eeuwse natuurstenen gevel in het nieuwe geheel te integreren.

VANDEVELDE JESSICA

Uitbreiding ambachtelijke zone Oudenburg (W.-VI.)

Langs de Stationsstraat in Oudenburg wordt binnenkort de ambachtelijke zone uitgebreid. Bij proefonderzoek bleek dat in de noordoostelijke sector van het te bebouwen terrein sporen uit de volle middeleeuwen te vinden waren. Gedurende de maand september 2005 werd alvast het tracé van de wegwijk in deze zone opgegraven. De kosten werden gedragen door de bouwheer, de West-Vlaamse Intercommunale.

Het ging voor deze 1ste fase om een oppervlakte van ongeveer 70 op 18 m. Opvallend was het grote aantal grachten, die kris-kras in elke richting door elkaar liepen. De breedste grachten waren tot anderhalve meter breed (met een diepte van ± 1 m), andere nauwelijks enkele tientallen centimeters. Toch dateerden alle grachten uit ongeveer dezelfde periode, namelijk de 10de tot 13de eeuw. Er werden een aantal mooie stukken rood beschilderde Pingsdorf gevonden, resten van tuitpotten en vooral heel wat lokaal grijsbakkend aardewerk. Een tweetal scherven bleken residueel Romeins materiaal te zijn. Een aantal grote cirkelvormige afvalkuilen aan de noordzijde van de sleuf bevatten gelijkaardig aardewerk en vrij veel botmateriaal. In één ervan werd bovendien een ruw gemaakte benen haarpin teruggevonden. Verschillende ploegsporen ten slotte zijn van recentere datum.

Sporen van huisbouw of waterputten e.d. werden voorlopig niet aangetroffen. De rest van de terreinen aan weerszijden van de weg zullen in een tweede fase (voorjaar 2006) verder opgegraven worden.

VANDEVELDE JESSICA, DE GRUYSE JANIEK & HILLEWAERT BIEKE

Archeologisch onderzoek langs de Verversdijk – fase 3 (W.-VI.)

Van 1 december 2004 tot 30 april 2005 was Raakvlak – de Intergemeentelijke Dienst voor Archeologie in Brugge en Ommeland – opnieuw aanwezig op de site Verversdijk, voor de derde en laatste grote fase van het project. Het voormalige jezuïetencomplex tussen Verversdijk, Boomgaardstraat en Kandelaarstraat werd enkele jaren geleden aangekocht door het Europacollege om er een nieuwe campus in te richten. Ondertussen werd het hoofdgebouw langs de Verversdijk, dat dateert uit 1701, volledig gerestaureerd, terwijl de twee 19de-eeuwse zijvleugels plaats moesten maken voor nieuwbouw. De archeologische dienst begeleidt deze werken en voert al sinds 1998 geregeld onderzoek uit (zie *Archaeologia Mediaevalis* 2004). Bij de laatste twee campagnes werd bovendien op basis van het verdrag

van Malta een belangrijke financiële bijdrage geleverd door het Europacollege zelf, waardoor telkens twee projectarcheologen konden worden aangesteld.

De laatste campagne betrof de zone waar de zuidelijke zijgevel kort voordien werd afgebroken. Net als aan de noordzijde werd dit deel van het terrein nooit zwaar verstoord door bouwactiviteiten; ook de 19de-eeuwse gebouwen werden nooit onderkelderd. Dankzij de studie van archiefbronnen door Heidi Deneweth en Yvette Kemel (Werkgroep Huizengeschiedenis) kon een algemeen beeld geschetst worden van de wijk en zijn bewoners vanaf de 14de eeuw tot de komst van de jezuïeten op het eind van de 16de eeuw. De kaart van Brugge door Marcus Gerards uit 1562 geeft ons bovendien een visuele leidraad. Het meest recente onderzoeksterrein bevond zich in de hoek van de Verversdijk met de Kandelaarstraat, waar zich volgens de kaart een drietal huizen bevonden. Twee huizen langs de Verversdijk, genaamd Sint-Antheunis en Den Ingele, waren ververijen. Tijdens de opgravingen in de kelders van de hoofd vleugel werden reeds resten van deze panden aangetroffen; ze werden afgebroken in 1699. Een derde huis wordt afgebeeld ter hoogte van een knik in de Kandelaarstraat. Volgens archiefbronnen zouden er echter nog een viertal huizen en opslagplaatsen bestaan hebben langs de Kandelaarstraat, en dit werd ook bevestigd door het archeologisch onderzoek.

Aanpalend aan de huizen die in de kelders werden aangetroffen, kwamen bij de nieuwe opgravingen de resten van minstens drie verschillende gebouwen aan het licht. In de zuidoostelijke hoek vormden verschillende muur- en vloerresten het bijna volledige grondplan van een huis gericht naar de Kandelaarstraat. Verschillende latere aanpassingen aan de vloeren en het metselwerk, o.a. een lange rechthoekige doorbreking van de oorspronkelijke vloer, bakstenen gootjes en een ondiepe vierkante bakstenen put, kunnen niet vanuit een normale woonfunctie verklaard worden. Wellicht was het huis oorspronkelijk wel een individuele woning, maar werd het later bij de ververij Sint-Antheunis gevoegd en aangepast als verversatelier.

Naast een aantal grotere bakstenen vloeroppervlakken werd ook een hardvloer aangetroffen, ietwat geïsoleerd van de andere sporen. De hardvloer was gedeeltelijk verstoord, maar moet oorspronkelijk 1,40 m breed en minstens 1,60 m lang geweest zijn. De vloer bestond uit verticaal geplaatste fragmenten van daktegels, die in een zandbed waren gezet. Het geheel was omkaderd door een houten raamwerk. Een grijze verkleuring op de bovenrand van een aantal daktegels in het midden van de vloer, toont aan waar het vuur werd gestookt. Deze hardvloer is tot nog toe de enige in zijn soort binnen Brugge.

Er werden vijf rechthoekige bakstenen beerputten aangetroffen. Twee ervan, die zich in de hoek tussen de huizen langs de Verversdijk en het huis langs de Kandelaarstraat bevonden, waren uitzonderlijk groot en diep (tot 3,5 m). Mogelijk speelden deze putten aanvankelijk een rol in het verfproces en werden ze secundair als beerput gebruikt. Ook hier waren verschillende aanpassingen aan het metselwerk te zien. De overige drie beerputten waren een tweetal meter diep en hier en daar waren nog de aanzet van een tongewelf en sporen van stortgaten te zien. Het materiaal uit de verschillende putten kon globaal in de 15de-16de eeuw gedateerd worden.

Een opmerkelijke vondst, namelijk een stenen waterfontein, leidde ons dankzij archiefbronnen naar nog een bewoner van de Kandelaarstraat. De cirkelvormige waterput, in het noordwesten van het terrein, was opgemetseld in baksteen met een natuurstenen vloer. De fontein werd bevoorrad door een loden buis die ongeveer op halve hoogte in de put uitkwam. De loden buis liep recht naar het noorden, waar in 2003 de resten van het Hof van Mouscron werden aangetroffen. Een hoofdader van de moerbuizen, de middeleeuwse waterleiding,

kwam uit in een openbare fontein op het Sint-Maartensplein. Vanuit deze fontein werden verschillende leidingen doorgetrokken naar een aantal belangrijke huizen in de buurt. Ook het Hof van Mouscron had een eigen aansluiting, en bovendien bleek dat vanuit die aansluiting nog een verdere aftakking ontsprong, richting het 'huis van Johan de Wyndt aan de Kandelaarstraat'. Deze aftakking kwam uit in een stenen fontein, ongetwijfeld de fontein die bij de opgravingen aan het licht kwam. Dit huis werd echter ten laatste in 1511 afgebroken, lang voor Marcus Gerards zijn kaart van Brugge maakte.

Behalve de waterfontein werden ook een tonput aangetroffen bij de panden langs de Verversdijk. Deze bestond uit twee tonnen, waarvan de onderste zo goed als cilindrisch was van vorm en ook uitzonderlijk hoog: de duigen waren maar liefst 2,5 m lang. De herkomst of de oorspronkelijke functie van deze vreemdsoortige ton bleef ons tot nu toe een raadsel.

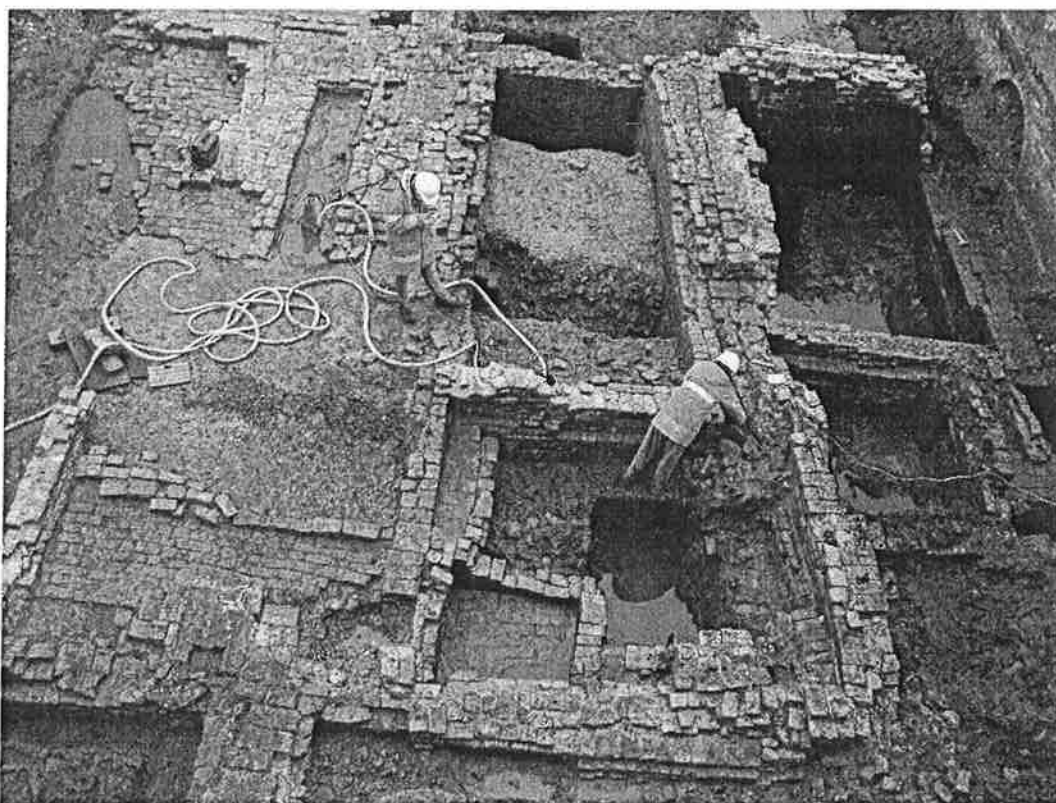
Net als in 2003 werden ook hier weer heel wat sporen gevonden van verversactiviteit. De bakstenen put, de gootjes, de aanpassingen aan het woonhuis langs de Kandelaarstraat en de uitzonderlijk grote en diepe rechthoekige bakstenen putten werden reeds vermeld. Op drie plaatsen werden ook resten aangetroffen van stookplaatsen, sleutelgatvormige bakstenen constructies waarboven – volgens historische bronnen – de verboden in koperen ketels werden verwarmd. In twee gevallen ging het slechts om enkele resten, van een derde stookplaats was bijna het volledige grondplan bewaard met een groot stuk van het stookkanaal. Identieke stookplaatsen werden reeds aan de noordzijde van het terrein aangetroffen. Verder kwamen ook nog een aantal vierkante houten bakken aan het licht, geconstrueerd met verticale paaltjes en horizontale planken, en een drietal ondiepe houten kuipen (waarvan één met een ronde bakstenen bovenbouw). Dergelijke houten kuipen werden bij vroeger onderzoek (1990) reeds aangetroffen in de omgeving van de Garenmarkt, en konden toen in verband gebracht worden met de activiteit van leerlooiers. In de vulling van zowel de houten bakken als de kuipen werden telkens resten van meekrap teruggevonden, een plant waaruit rode kleurstof werd gewonnen. Ook in 2003 werden deze botanische resten in grote hoeveelheid aangetroffen in verschillende afvallagen. Het is moeilijk te achterhalen wat de juiste functie van deze kuipen en bakken was, maar het ligt voor de hand ze te interpreteren als vergaarbakken of spoelbakken in de verversateliers.

De meest bizarre vondst bleek meteen ook een van de oudste sporen te zijn. Langs de westrand van de bouwput werd een complexe houtconstructie aangetroffen op 1,5 tot 2 m onder het huidige loopvlak. Deze bestond uit een aantal zeer zware, verticale balken, met daartussen een soort beschoeiing van verticale en horizontale planken en paaltjes. De constructie was oorspronkelijk rechthoekig, maar slechts gedeeltelijk bewaard; de funderingen van de 19de-eeuwse vleugel gingen er dwars doorheen. Het hout bestond uit recuperatiemateriaal; de meeste planken waren wellicht afkomstig van een afgebroken houten gevel, en ook de zware balken vertoonden een aantal oudere pen-gatverbindingen. De constructie zat ook vrij rommelig en onsystematisch in elkaar; het is uitgesloten dat het hier om een gebouwconstructie gaat. Het geheel heeft vrijwel zeker te maken met het ophogen van het laaggelegen terrein tussen de Boomgaardstraat en de reie in de 13de eeuw, de beschoeiing diende wellicht om de aangevoerde grond te stabiliseren. Ook het schervenmateriaal wijst in de richting van een datering in de 13de eeuw.

Dankzij dit project kon over verschillende jaren heen een groot gedeelte van een laat-middeleeuwse wijk in de binnenstad archeologisch onderzocht worden, een unicum in Brugge. De resultaten tonen mooi de diversiteit aan binnen de wijk: er waren gewone woonhuizen, luxueuze adellijke huizen, opslagplaatsen, werkateliers, achterhuizen en open ruimte. Vers water werd aangevoerd via moerbuizen en (ton)waterputten, vuil water en afval

werd afgevoerd langs riolen en in beerputten. Bovendien vonden we voor het eerst in Brugge bewijzen voor de manier waarop moeilijk toegankelijke terreinen bouwrijp werden gemaakt. De hele geschiedenis van het terrein kon worden gevolgd, vanaf het bouwen van de eerste huizen eind 13de eeuw tot de fundamenteën van de 19de- en 20ste-eeuwse schoolgebouwen...

De drie grote oppervlakken die bedreigd werden door restauratie en nieuwbouw zijn nu volledig onderzocht. In de toekomst zal Raakvlak wel nog eventuele kleinere ingrepen begeleiden, zoals rioleringswerken en dergelijke. De elektronische nieuwsbrieven en foto's over de opgravingen in 2003 en 2005 zijn nog steeds te raadplegen op de vernieuwde website van Raakvlak, www.raakvlak.be.

VAN DE VENNE ALEIKE

Ovens in de stadskern. Op het spoor van bakkers, brouwers, ververs en kaarsenmakers (NL)

Het vele stadskernonderzoek van de afgelopen decennia heeft een massa aan gegevens over ambacht en nijverheid opgeleverd. Door velen is aangedrongen op synthetiserend thematisch onderzoek tussen de verschillende vindplaatsen in de Nederlandse steden en van de thema's waarnaar veel onderzoek had plaatsgevonden. Echter een synthese van de ovens en fornuizen uit de periode 1300-1900 ontbrak.

Gestimuleerd door het Convent van Gemeentelijk Archeologen (CGA), de vakgroep Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van de Universiteit van Amsterdam (AAC-UvA) en een aantal bedrijven, heeft in de periode juni 2004 tot juni 2005 een vergelijkend onderzoek plaatsgevonden.

- *Omvang en inhoud van het onderzoek*

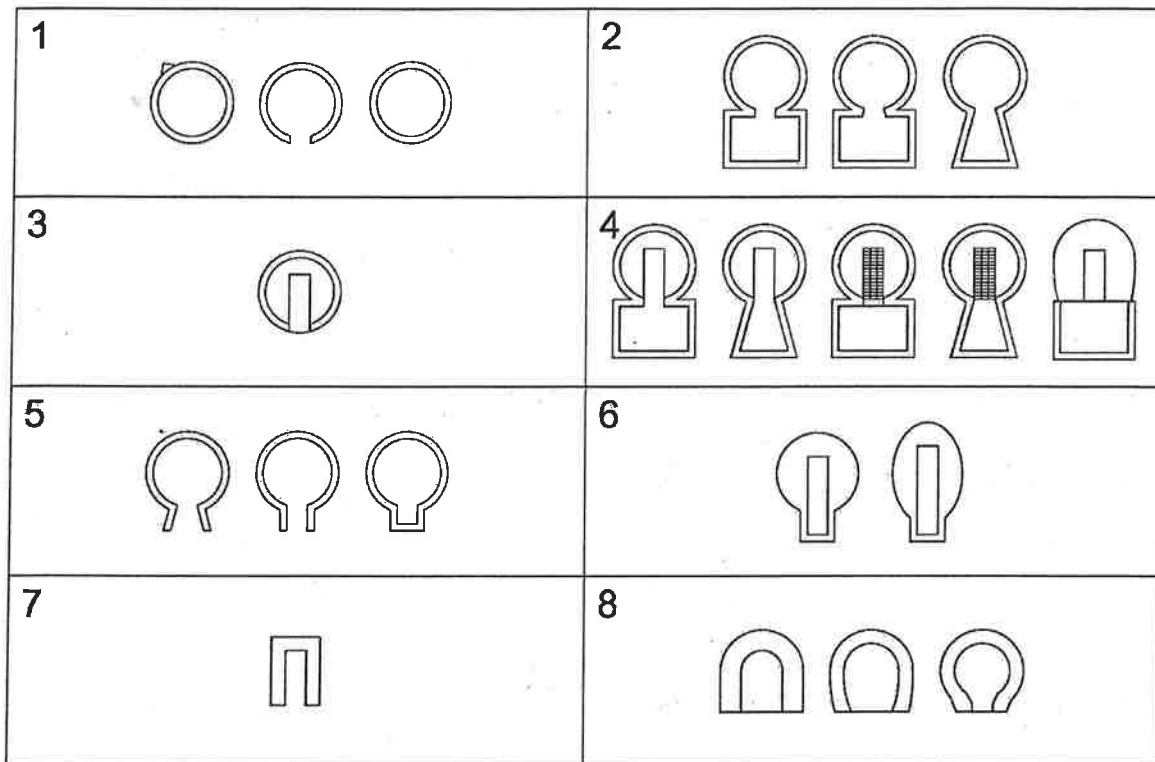
Bij dit vergelijkende onderzoek was het doel primair om een inventarisatie te maken, van ovens in stedelijke context uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, op basis van archeologische onderzoeksgegevens. Het onderzoeksgebied is beperkt tot de stad om de studie tot een werkbaar geheel te houden. Daarnaast is deze keuze gemaakt omdat de technologische innovatie van multifunctionele stookplaatsen naar ovens met een specifieke functie voor een belangrijk deel samenhangt met de overgang van een agrarische naar een stedelijke samenleving in de 13de eeuw. Een tweede beperking bij dit onderzoek vormden de glas- en keramiek-ovens. Deze zijn buiten beschouwing gebleven, omdat ze vaak duidelijk te herkennen zijn het afval, zoals slakken en misbaksels. Over dergelijke ovens is de afgelopen decennia dan ook meer gepubliceerd dan over ovens met bijvoorbeeld organisch afval en eindproducten. Dit onderzoek beschrijft deze moeilijk te duiden ovens. Het betreft 93 ovenstructuren uit 24 Nederlandse steden. Hieraan is een functie toegewezen aan de hand van archeologische en historische bronnen. Verder is een analyse van de vier meest voorkomende ambachten en specialisaties uitgevoerd, namelijk de bakkers, brouwers, ververs en kaarsenmakers.

- *Type-indeling*

Bij het bewerken van alle opgegraven structuren, konden 73 van de 93 ovens typologisch worden ingedeeld. Hiervoor kwamen alleen ovens in aanmerking die grotendeels bewaard waren gebleven. Aangezien de bovenbouw meestal ontbrak zijn de typen alleen vastgesteld aan de hand van het grondplan. In totaal konden acht typen worden vastgesteld, die globaal het onderscheid tussen de verschillende vormen van de ovens weerspiegelen.

- Type 1: een ronde vorm, waarbij de ovenwand de begrenzing vormt van de stookruimte. Dit type ligt vrij in de ruimte.
- Type 2: een ronde vorm, maar voorzien van een werkvloer voor de stookmond. Bij de meeste ovens is een muurtje zichtbaar dat de werkvloer begrenst, als het ware een bak vormend, meestal rechthoekig, in een enkel geval trechtervormig. Vaak vormt een bestaande wand van het gebouw waarin de oven zich bevindt de zijwand van de werkvloer.
- Type 3: een ronde vorm, ditmaal voorzien van een rechthoekige stookgang binnenin de structuur. Dit type ligt vrij in de ruimte.
- Type 4: een ronde vorm, voorzien van een rechthoekige stookgang binnenin de structuur en een werkvloer voor de stookmond. Ook hier is bij de meeste ovens is een muurtje zichtbaar dat de werkvloer begrenst, als het ware een bak vormend, meestal rechthoekig, in een enkel geval trechtervormig. Vaak vormt een bestaande wand van het gebouw waarin de oven zich bevindt de zijwand van de werkvloer. De stookgang is in een aantal gevallen voorzien van een rooster, zowel gemaakt van baksteen als van metaal.
- Type 5: een ronde vorm met uitstekende stookmond, waarbij de ovenwand de begrenzing vormt van de stookruimte. Dit type komt zowel vrij in de ruimte voor, als met de ovenmond in een muur verwerkt.
- Type 6: een ronde vorm met uitstekende stookmond, voorzien van een rechthoekige stookgang binnen de structuur. De stookgang steekt hierbij buiten de oven. In een enkel geval is de stookgang voorzien van een rooster. Naast ovens met een ronde vorm komen exemplaren voor met een meer ovale vorm.
- Type 7: een rechthoekige vorm, met binnenin eveneens een rechthoekige stookgang. Voor de oven kan zich een werkvloer bevinden.

- Type 8: hoefijzervormig, met binnenin eveneens een hoefijzervormige stookruimte. De stookopening kan hierbij in een muur zijn verwerkt. Voor deze ovens bevindt zich een lager gelegen werkvloer.

- *Functie*

Een functie toewijzing aan de hand van de vorm kon zelden met zekerheid worden bepaald. Vaak bleek aanvullend historisch en/ of botanisch onderzoek nodig om een oven aan een specifiek ambacht toe te schrijven. Opvallend bij de type-indeling is dat de verschillende vormen gedurende een lange periode naast elkaar voorkomen, waardoor de ovens moeilijk zijn te dateren. Ook is het niet eenvoudig een onderscheid te maken tussen de diverse functies. Wel is duidelijk dat bepaalde typen vaker bij een ambacht voorkomen dan anderen. Zo komen typen 2, 3, 4, en 6 regelmatig voor, waarbij de constructie heeft gediend als ondersteuning van een ketel waarin vloeistof werd verhit, zoals bij brouwerijen, ververijen en kaarsenmakerijen. Oventype 1 en 5 kunnen als ze voorzien zijn van een koepel worden geïnterpreteerd als broodbakoven. Hetzelfde grondplan komt echter ook voor bij brouwovens en kan daarom ook gebruikt zijn bij andere ambachten waarbij vloeistof in een ketel werd verhit. Oventype 8 lijkt te zijn voorbehouden aan broodbakovens. In dit geval lijkt de vorm wel met de functie in verband te kunnen worden gebracht. Duidelijk is dat de ovens die zijn gebruikt voor de verhitting van vloeistof moeilijk onderling van elkaar zijn te scheiden. Tenslotte lijken de ovens die zijn voorzien van een rooster, te zijn benut als fundering van een ketel en niet zoals voorheen wel eens werd verondersteld als onderdeel van een bakoven.

- *Ontwikkeling*

Van de vier meest voorkomende ambachten kan beknopt een overzicht worden gegeven van de ontwikkeling van de ovens.

Wat betreft de *bakovens* lijkt een duidelijke chronologische ontwikkeling niet aanwezig. Over de eerste ovens in de Lage Landen is tot de late Middeleeuwen weinig bekend. Waarschijnlijk waren het eenvoudige koepelvormige modellen gemaakt van leem. Vanaf de late Middeleeuwen komt een grote verscheidenheid aan bakstenen constructies voor. Vaak betreft het ovens met een cirkelvormig, ovaal of hoefijzervormig grondplan. De diverse typen komen in verschillende perioden naast elkaar voor. Wel lijkt er een ontwikkeling te zijn naar grotere ovens met een betere fundering die het gewicht van de koepel konden dragen. Een onderbouw was daarnaast handig voor een betere bediening van de oven op heuphoogte. De eerste bakstenen *brouwovens* bestaan uit een ringvormige structuur met een stookopening, waarin een ketel kon hangen. Deze vorm ontwikkelde zich tot grotere exemplaren in de 15de en 16de eeuw, vaak voorzien van een al dan niet verdiepte werkvloer en soms voorzien van een rooster als extra ondersteuning voor de ketel.

Verversovens zijn vergelijkbaar met brouwovens. Rookkanalen werden hierbij in ieder geval vanaf de 17de eeuw vaker in de gemetselde muren verwerkt. Het voorkomen van paren ovens, met twee of drie exemplaren in één structuur gemetseld, lijkt te zijn voorbehouden aan ververijen.

Van *kaarsenmakersovens* zijn slechts twee ronde ovens aangetroffen, met een rechthoekige stookgang en een opening naar een rechthoekige werkbak gericht. Ondanks dat deze ovens in de 19de eeuw werden gebouwd, zijn dergelijke constructies volgens historische afbeeldingen in ieder geval in de 17de en 18de eeuw in gebruik geweest.

• *Conclusie*

Uit dit onderzoek blijkt het belang van een combinatie van archeologische en historische onderzoeksgegevens. Niet alleen voor het toeschrijven van een functie aan een oven, maar ook voor het verkrijgen van een beter inzicht in de ambachten die ze gebruikten en de rol van deze ambachten in de stedelijke cultuur. Hoewel de beperkingen van archeologisch onderzoek bij deze studie naar voren zijn gekomen levert het een bijdrage aan nieuwe inzichten, zeker daar waar historische informatie ontbreekt. Een functie kon dan wel slechts in beperkte mate aan de ovens worden toegewezen. Wel is nu een basis verschaft voor verdere studies. De vraag is ook wanneer een oven wel of niet wordt aangetroffen. Graven we op de verkeerde plek? Worden ze niet herkend? Of worden alleen de ingegraven objecten aangetroffen? Feit is dat een groot deel van de ovens uit deze inventarisatie was ingegraven en dat de kans groter is een dergelijke oven tegen te komen bij onderzoek, dan een exemplaar dat zich op looppniveau bevond of zelfs daarboven. Daarnaast hebben archeologen de locatie waar ze graven meestal niet voor het kiezen. De vondst van een oven is dan bijna altijd een toevalstreffer. Wanneer vóór een opgraving archiefonderzoek wordt verricht kan dit uitkomst bieden wat betreft de locatie van ambachten in een stad. Deze studie heeft naast een inventarisatie, de opstelling van een typonchronologie, en de toewijzing van een functie aan de ovens geleid tot een opzet voor een systematische en methodische aanpak voor het opgraven van ovens in de toekomst. Een uniforme opgravingsmethodiek leidt tot gericht onderzoek. Ongetwijfeld zal een groot deel van de ovens nog onberoerd in het bodemarchief aanwezig zijn. Als je bedenkt hoeveel bakkers, brouwers en andere ambachtslieden actief zijn geweest, dan staat ons nog een veel werk te wachten.

10de-eeuwse sporen langs de Kennedylaan in Kortrijk (W.-VI.)

Verkenkend archeologisch onderzoek door de Afdeling Monumenten en Landschappen langs de Kennedylaan in Kortrijk naar aanleiding van de plannen voor de bouw van een nieuwe ziekenhuiscampus leverde centraal op het terrein een zone met archeologische sporen op ingesneden in de zandleem.

In onderling overleg werd beslist dat het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) hier een korte opgraving zou uitvoeren. Tussen 22 en 29 augustus kreeg die campagne haar beslag. Paul Merlevede (AZ Groeninge) en Mieke Degryse (Grodevan NV) boden voortreffelijk ondersteuning, net als studie bureau Topokor, dat ook de opmetingen voor het opgravingsterrein verzorgde.

Een vlak van 18 m op 18 m werd opengetrokken aansluitend op de proefsleuven.

Hierbij kwamen allerlei sporen aan het licht en konden verschillende fasen onderscheiden worden.

De bodems in het plangebied bestaan overwegend uit zandlemige tot lemige sedimenten. Geomorfologisch is het gebied gelegen in een matig uitgesproken beekdal, afhellend naar het noorden. De loop van de beek bevindt zich centraal in het kerngebied met een aftakking aan de oostzijde. In het plangebied is er sprake van een matig uitgesproken microreliëf.

Tot een eerste fase behoort een greppel die later is hergraven. Hieraan konden geen andere sporen met zekerheid worden gelinkt. Mogelijk betreft het hier een perceelsgreppel. Deze wordt oversneden door een gebouwplattegrond van ongeveer 6,5 op 11,5 m. De constructie die gekenmerkt is door diepe, brede paalkuilen en geen centrale palenrij heeft, was mogelijk een grote schuur. De noordelijke gevel van de schuur is ingeplant in een standgreppel en dus steviger. Een rij van minder diepe paalkuilen op 1,5 m langs de westwand ondersteunde waarschijnlijk een afdak. Deze structuur wordt op haar beurt oversneden door een karrenspoor (asbreedte: 1,75 m). Opvallend is de toename van houtskoolresten en hutteleemfragmentjes, - duidelijke bewoningsindicatoren -, in het karrenspoor naar het zuiden toe. Enkele andere kuilen kunnen niet in een bepaalde fase geplaatst worden.

De schaars aangetroffen ceramiek plaatst de structuren allemaal aan de aanvang van de volle Middeleeuwen, omstreeks de 10de eeuw. Drie fragmenten geïmporteerd zgn. roodbeschilderd aardewerk (900-1200) en één scherfje Paffrath werden aangetroffen (een bodemscherf met standring en twee wandfragmentjes). Daarnaast werden 66 scherven reducerend gebakken lokaal aardewerk ingezameld, die afkomstig lijken te zijn van een gering aantal individuen. De meeste scherven vertonen een vrij zacht, zandig baksel, vermoedelijk handgevormd en nagedraaid. Afgaande op de bijna steeds voorkomende roetlaag, zijn het vooral kookpotfragmenten. Twee randscherven vertonen een uitstaande rand met afgeronde lip. Enkele scherven zijn duidelijk te onderscheiden door een harder baksel. Verder werden enkel nog wat stukjes maalsteen, een dakpanfragment van het Romeinse type, en een brok rode gebakken klei gerecupereerd.

Dit terrein vertoont duidelijk de sporen van 10de- eeuwse aanwezigheid. Mogelijk is er in de dichte omgeving een nederzetting gesitueerd, vermoedelijk naar het zuiden toe. Aan de overzijde van de beek?

Noodonderzoek op het Antwerpse Muntplein (Antw.)

Wat vandaag in Antwerpen bekend staat als het Muntplein is een groen binnengebied in het bouwblok omgeven door de Muntstraat, Kloosterstraat, Sint-Andriesstraat en Lange Ridderstraat, dat na sloop van een aantal panden toegankelijk werd. Het gebied wordt nu door de omwonenden geclaimd als parkje en in afwachting van een systematische herontwikkeling door het stadsbestuur als dusdanig ingericht.

Het omschreven bouwblok bevindt zich in het zuidelijk deel van de historische stadskern en kwam na een stadsuitleg rond 1300 binnen het stedelijk areaal te liggen. De aanwezigheid in de onmiddellijke nabijheid van de belangrijke Sint-Michielsabdij was van groot belang voor de ontwikkeling van deze omgeving. Wanneer de Antwerpse munt in 1474 langsheen de Muntstraat gevestigd wordt is dit eveneens een belangrijke evolutie en stimulans voor dit bouwblok. Het is onder meer de afbraak van de oorspronkelijke gebouwen van de munt die een gat slaat in het gevelbeeld langsheen de Muntstraat, waardoor het gebied een open karakter krijgt. Met het oog op de herwaardering van het gebied werd in 2003 een beperkt vooronderzoek opgezet om de bouwkundige resten van het muntcomplex te evalueren.

De aan de zuidzijde palende stedelijke basisschool 'Musica' zocht naar mogelijkheden om uit te breiden, waardoor een eerste harde ontwikkeling in het binnengebied opgestart werd. De uitbreiding van de school vult een stukje groenzone, waar zich oorspronkelijk (de in de jaren 50 van de 20ste eeuw geamputeerde) tuin van het Mercator-Orteliushuis bevond. Voorafgaand aan de bouw werd van mei tot juli 2005 een archeologisch noodonderzoek uitgevoerd door de stedelijke afdeling archeologie waarbij deze kon rekenen op de medewerking van andere stadsdiensten en verschillende vrijwilligers. Vermits de geplande nieuwbouw geen kelder krijgt en er enkel een paalfundering wordt geconstrueerd, werd de noodzaak tot integrale archeologische opgraving even in vraag gesteld. Bij de uitvoering van de werken bleek dat alle harde structuren eerst dienden te verdwijnen vooraleer de funderingswerken uitgevoerd werden, waardoor eventuele archeologische sporen op het terrein volledig zouden verdwenen zijn.

Zoals te verwachten bevonden zich binnen het onderzochte areaal in de eerste plaats tal van zware bakstenen funderingen die te relateren zijn aan de industriële gebouwen die in de loop van de 19de en 20ste eeuw in de tuin van het Mercator-Orteliushuis werden opgericht en ons uit historisch onderzoek bekend zijn. Vermits het verder om een binnengebied gaat, relatief ongeschonden door de eeuwenlange bouwactiviteit langs de randen, hoopten de onderzoekers in de eerste plaats inzicht te krijgen in de vroegste ontwikkeling van deze zone.

Binnen het opgravingsterrein bevonden zich, uitgegraven in de middeleeuwse bodem, talrijke kuilen en greppels die door hun aantal en complexiteit en door de ruimtelijke beperkingen van het onderzoek slecht kunnen geïnterpreteerd worden. Aan de hand van een voorlopige analyse van het vondstenmateriaal uit deze kuilen kunnen deze overwegend in de late 14de en de 15de eeuw gedateerd worden, de periode waarin het grijsbakkend aardewerk verdrongen wordt door geglazuurd roodbakkend aardewerk. De aanwezigheid van een hoeveelheid sintels, die wijzen op scheepsbouwactiviteit in deze omgeving kunnen in het bijzonder vermeld worden. In een hoek van de opgravingsleuf bevond zich ook een ronde gemetselde afvalput die waarschijnlijk postmiddeleeuws is. De verdere uitwerking van de resultaten moet nog starten.

Petite opération préventive à Namur, venelle de la Grande forge: structures de fond de parcelles d'une maison de la rue de Fer (Nr.)

La venelle de la Grande forge ouvre un étroit passage le long de l'église Saint-Joseph, ancienne église du couvent des Carmes. Contournant les maisons à front de la rue de Fer, elle assure la jonction entre celle-ci et l'impasse des Carmes, du nom de ces moines installés dans le quartier dans le courant du 17e siècle.

Au début de l'hiver 2005, le Service de l'archéologie du Ministère de la région wallonne en province de Namur est amené à effectuer à cet endroit, avec la collaboration du Service de jeunesse Archéolo-J, une petite opération préventive. L'effondrement du revêtement de la ruelle en certains endroits, dû à la nature du sous-sol – et notamment à sa nature archéologique – nécessite en effet à ce moment des travaux d'aménagement. La profondeur des terrassements risquait d'affecter les vestiges.

En dehors d'une occupation d'époque romaine comprenant de grandes structures négatives (fosses), les fouilles ont mis en évidence les vestiges bien conservés du fond de la parcelle d'une maison dont la façade se trouve à front de la rue de Fer. Prolongeant un axe principal de la ville médiévale, cette rue, dont le nom est un héritage de la porte du même nom, est progressivement bâtie alors qu'elle est située hors les murs. A la fin du 14e siècle, l'érection de la troisième enceinte de Namur en fait une rue urbaine. Des maisons la bordent de part et d'autre, tandis qu'à l'arrière s'étendent jardins et cultures. Cet état est notamment illustré par la vue de Braun et Hogenberg, à la fin du 16e siècle.

Dans la zone fouillée, deux murs longeant un jardin ont été mis au jour. Ils se trouvent dans le prolongement exact des limites parcellaires actuelles sur lesquelles sont encore alignées de petites maisons à front de la rue de Fer.

Le mur sud, conservé en fondation seulement, est peu épais. Il s'interrompt sans être rattaché à aucune structure complémentaire. Le mur nord en revanche dessine un retour vers la maison voisine, auquel il appartient sans doute. Il est parementé de ce côté-là uniquement, témoignant d'une différence de niveau entre les deux jardins. Un massif d'escalier dans l'angle de cette même parcelle voisine permet d'assurer la liaison entre les deux niveaux. Au vu de l'épaisseur respectable de ce mur, et de sa technique de construction soignée, il n'est pas exclu qu'un bâtiment de fond de parcelle s'y appuie.

A l'intérieur de ces limites, une épaisse couche humifère atteste la fonction de jardin. La céramique mise au jour dans ces niveaux atteste d'une occupation des lieux dès la fin du 14e siècle. Une série de fosses aux plans et dimensions variables vient compléter ce dispositif. Leur remplissage, parfois très humifère, comporte également quelquefois un matériel archéologique important, révélant le rejet de déchets domestiques et peut-être, de vidanges de latrines.

Ce n'est qu'au milieu du 15e siècle en effet qu'est creusée dans ces sédiments une basse fosse aux dimensions plus que respectables. La plus grande dimension de son plan en triangle arrondi avoisine les 3 m, et sa profondeur de plus de 5 m en fait la basse fosse la plus profonde attestée à Namur. Un parementage soigneux et puissant en blocs calcaires assure la solidité de l'ensemble. Une voûte recouvrait la structure. Un tuyau de chute rectangulaire

ménagé dans un des angles de la voûte assure la communication avec le haut. Le remplissage de la basse fosse n'avait pas été perturbé. Les couches inférieures, très humifères, sont très finement stratifiées. Des remblais très riches en matériel archéologique alternent avec des niveaux organiques stériles. Le matériel y mis au jour peut être daté de la seconde moitié du 15e siècle. La céramique issue des derniers niveaux de remplissage est datée de la fin du 16e – début du 17e siècle. Ce remplissage laisse ensuite place à un remblai d'abandon dans lequel quelques éléments plus tardifs ont été enregistrés.

C'est que, durant le second quart du 17e siècle, les pères carmes installent leur couvent sur les terres laissées jusque-là à l'état de jardins et cultures, derrière les maisons de la rue de Fer. L'accès à la rue se fait *via* l'église qui, elle, a pignon sur rue. Outre les maisons que l'église remplace, les bons pères acquièrent donc – ou reçoivent – une série de terrains dont les trois jardins directement contigus au nord de l'église. Le nôtre est le deuxième. Le lieu d'aisances surmontant la basse fosse est alors condamné et rasé. Un second tuyau de chute est aménagé, qui y mène directement les déchets depuis la maison en façade via un système de canalisation maçonnée.

Quelques lambeaux de couches très organiques retrouvés dans la partie supérieure du remblai de la basse fosse proviennent peut-être de cette seconde phase d'utilisation. Le matériel le plus récent est daté, en premier examen, du 18e siècle.

L'installation des pères carmes va de pair avec un surhaussement général et progressif de la surface depuis la rue, de manière à récupérer la différence de niveau avec les espaces verts de l'arrière. Ce n'est qu'au début du XXe siècle, lors de la création du quartier des Carmes – avec le tracé de l'impasse des Carmes notamment – que l'ensemble sera ensuite remis à plat. On observe encore aujourd'hui cette modification de niveau dans les murs de l'église notamment : les fondations, en maçonnerie grossière, sont apparentes. Elles ont été ragréées au moment de la remise à niveau du quartier.

Merci à Jean-Louis Antoine, instigateur de l'opération, pour ses conseils et son aide de tous instants.

Bibliographie

J. FILEE, 1988. *L'église Saint-Joseph à Namur*, dans *Les amis de la citadelle de Namur*, 45, p. 96-103.

F. P. JACQUET-LADRIER, 1988. 1600-1750. In : *Namur. Le Site. Les Hommes*, p. 135-205.

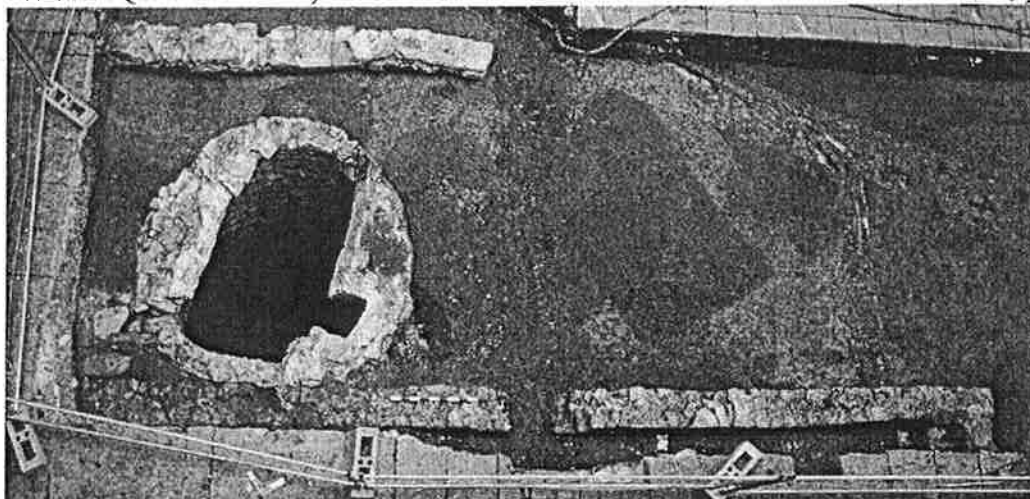
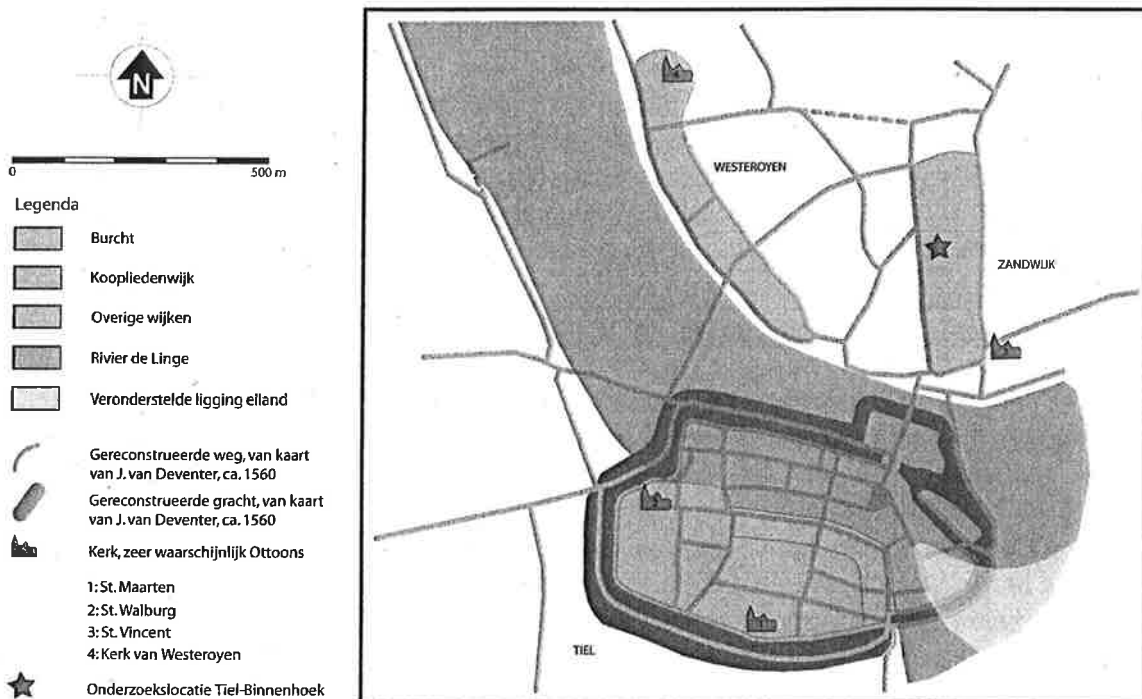

Fig. 1. Namur, venelle de la Grande forge: vue générale.

Zandwijk, een nederzetting uit de 10de en 11de eeuw onder de rook van de handelsplaats Tiel (NL.)

Tiel, in het centrale Nederlandse rivierengebied, is ontstaan op de westelijke oever van de rivier de Linge, op de plaats waar deze van de Waal aftakt. In het laatste decennium van de 9e eeuw ontwikkelde zich hier een belangrijke handelsnederzetting, die vooral onder de Duitse koningen in de tweede helft van de 10de en de eerste helft van de 11de eeuw tot grote bloei kwam. Tiel fungeerde als overslaghaven op de internationale hoofdroute van het Rijnland naar Engeland. De plaats beschikte zeker sinds het einde van de 9de eeuw over een rijkstol, een grafelijk eigenklooster dat aan Sint-Walburgis was gewijd en een burcht. Hier werden door de Ottoons-Salische koningen en keizers ten laatste van 983/996 tot na 1122 grote hoeveelheden penningen aangemunt. Uit opgravingen in de jaren 1990 blijkt de aanwezigheid van havenwerken in de Linge, en een dicht bebouwde zone met pakhuizen direct daarachter. Verder van de rivier af, in de omgeving van de Sint-Maartenskerk, schijnt de bebouwing ruimer van opzet te zijn geweest. Geopperd is dat dit deel van de nederzetting een agrarische functie had, maar dat is nog verre van zeker.

Hypothetische reconstructie van de bewoningsrealen in en rond Tiel in de Ottoonse tijd (900 - 1050 na Chr.).
(Afbeelding: Gerard Boreel)

Ongeveer driehonderd meter ten noorden van de vindplaats van de Ottoonse haven ligt het tegenwoordig door Tiel opgeslokte voormalige dorp Zandwijk. De naam *Sandewihc* is bekend uit de goederenlijst van de abdij van Prüm uit 893 en wordt in de *Miraculæ Waldburgæ Tielensia* in 1022-1023 vermeld als gelegen aan de overzijde van de Linge (*Santwichem villa, quam a Tyele flumen dividit*). In 2004 ontstond voor de eerste maal gelegenheid om archeologisch onderzoek te verrichten in de historische kern van Zandwijk. Een waarneming in een bouwput, in 2005 gevolgd door een reeks proefsleuven, leverde een groot aantal bewoningssporen en vondsten op uit de 10de en 11de eeuw. Deze bleken zich uit te strekken over een rechthoekig terrein van ongeveer 400 m lang en 120 m breed. Het gebied

ligt ingeklemd tussen twee evenwijdige wegen, een situatie die blijkens een kaart van Jacob van Deventer teruggaat tot voor 1557/1558. In de historische geografie is een dergelijke structuur bekend als esdorp met gestrekte hoofdvorm. Dit is een voor het Nederlandse rivierengebied gebruikelijke nederzettingenvorm uit het einde van de Vroege Middeleeuwen. De sporen behoren onder meer tot een blokvormig greppelsysteem waarbinnen aan de zuidzijde van de site dichte concentraties paalkuilen zijn waargenomen. De onderzochte oppervlakten zijn vooralsnog te klein om gebouwen of andere structuren te herkennen.

Tijdens het onderzoek zijn bijna 1.900 aardewerkscherven verzameld, waarvan het leeuwendeel in de Ottoonse periode gedateerd mag worden. Het keramiëkspectrum wordt gedomineerd door aardewerk van het Pingsdorf-type (42 % van het aantal fragmenten), gevolgd door het Badorf-type (17%), Paffrath-type (19%) en handgevormde kogelpot (18%). Een marginale rol spelen het Duisburg-type (3%) en Maaslandse waar (1%). De verhouding tussen importwaar en het deels lokale kogelpotaardewerk is dus 82%-18%. Dit is vergelijkbaar met de keramiekcomplexen uit Ottoons Tiel (91%-9% voor zowel de haven-/koopliedenwijk als de zone bij de St-Maartenskerk), maar afwijkend van het spectrum uit twee nabijgelegen rurale nederzettingen in Kerk-Avezaath (Malburg 64%-36% en Stenen kamer 33%-67%). Voor Tiel wordt een directe relatie vermoed tussen het hoge aandeel importwaar en de handelsfunctie van de nederzetting. Geldt dit ook voor Zandwijk? Het Badorf-type aardewerk bestaat uitsluitend uit reliëfbandamforen. Deze amforen zijn vermoedelijk te interpreteren als verpakkingsmateriaal voor handelswaar. Het aandeel van deze vorm in Zandwijk doet nauwelijks onder voor dat uit de havenzone in Tiel. Het ontbreken van kleinere Badorfvormen en Hunneschanstypen aardewerk maakt duidelijk dat de bewoning na ca. 925 begint. De reliëfbandamforen zijn vrijwel allemaal na ca. 950/965 te dateren. Kenmerkend zijn de slordige afwerking, aangesmeerde kleistrips, slordig uitgevoerde decoratie en brede oren. Bij het Pingsdorf-type aardewerk kent de kleur en hardheid van de baksels een grote verscheidenheid. Hoewel bekertjes sporadisch voorkomen, gaat het veelal om tuitpotten. De decoratie is in hoofdzaak toe te kennen aan de periode 3 (ca. 900-965 na Chr.) en periode 4 (ca. 965-1050 na Chr.) volgens Sanke. Deze versiering bestaat uit gebogen vegen verf die per vier zijn aangebracht, verticale series van spiralen en groot opgezette krullen. De randen zijn eveneens aan periode 3 en 4 toe te kennen. Het gaat voornamelijk om geprofileerde blokranden die nog iets schuin staan en om horizontale blokranden. De verhouding tussen het aardewerk uit beide groepen, 17 scherven uit periode 3 tegenover 207 stukken uit periode 4, vormt een aanwijzing dat de begindatering van de bewoning dicht bij het jaar 950 na Chr. gesitueerd zal zijn dan bij 925. Slechts 9 scherven kunnen op basis van de versiering met cirkels en schuine streepjes worden toegeschreven aan periode 5 bij Sanke (ca. 1050-1100 na Chr.). Daarom wordt vermoed dat de bewoning kort na het midden van de 11de eeuw afbreekt. In Zandwijk is zowel het klassieke Paffrath-type met bladerdeegstructuur en metaalglans aangetroffen als Paffrath-achtige keramiek die even hard gebakken en grof gemagerd is, maar de eerstgenoemde kenmerken ontbeert. Uit het onderzoek in Tiel blijkt dat Paffrath-aardewerk reeds in de vroegste contexten, rond 890/900 voorkomt. Het grote aandeel dat het Paffrath-type in Zandwijk inneemt, 19 %, lijkt op het eerste gezicht beter in de 12de eeuw te passen dan in de Ottoonse periode. In Ottoons Tiel vormt dit aardewerktype slechts 3-5% van het totaal. Toch maakt dit aardewerktype een vast deel uit van de omvangrijkste keramiekcomplexen uit de 10de en 11de eeuw in Zandwijk. In een greppel van rond 1000 na Chr. is 16 % van de scherven van het Paffrath-type en Paffrath-achtig aardewerk (n=47). In een context van rond 1050 gaat het zelfs om 39% (n=160). Nagegaan is of een afwijkende fragmentatiegraad de aantallen zou kunnen beïnvloeden. Een herberekening op basis van het gewicht spreekt dit echter tegen. De verschillende percentages zouden ook te wijten kunnen zijn aan een verschil in de wijze van determineren. Misschien is een deel van wat in Zandwijk

als Paffrath-achtige waar is geduid, elders als kogelpotaardewerk geïnterpreteerd. Hiertegen spreekt dat kogelpotten in Tiel vrijwel ontbreken. Men kan dus stellen dat Paffrath-type aardewerk te Zandwijk wel degelijk een belangrijk deel uitmaakt van het Ottoonse aardewerkspectrum.

Naast de keramiek heeft een beperkt aantal andere vondstcategorieën potentie om licht te werpen op de functie(s) van de nederzetting. Enkele halffabrikaten van tefrieten maalstenen en een stuk bewerkingsafval hiervan, wijzen op handel in halfproducten en op plaatselijke vervaardiging van de maalstenen. Op ambachtelijke activiteiten duiden verder de vondst van hamerslag (bewerking van ijzer) en afvalproducten van hoornbewerking. In hoeverre het hierbij gaat om kleinschalige productie voor eigen behoefte dan wel voor de Tielse markt of een groter afzetgebied blijft voorslagnog een open vraag. Wellicht mag het feit dat het onderzoek ondanks het beperkte karakter dergelijke resultaten oplevert, reeds als een aanwijzing worden opgevat dat een gerichte onderzoeksstrategie meer zal opleveren. Van een tiental rolkeien van vuursteen tenslotte moet een herkomst uit Scandinavië of de Britse kust worden vermoed. Mogelijk zijn deze stukken als scheepsballast naar Zandwijk gekomen.

De datering van de Ottoonse nederzetting, van ca. 950 na Chr. tot waarschijnlijk kort na het midden van de 11de eeuw, komt overeen met de grootste bloeiperiode van de handelsnederzetting Tiel. Het lijkt er daarom sterk op dat de opkomst en ondergang van Zandwijk direct gerelateerd is aan het economische succes van de vroegstedelijke nederzetting in de Tielse binnenstad. Blijkens de vermelding van Zandwijk in de goederenlijst van de abdij van Prüm in 893, was het gebied aanvankelijk koningsgoed. Het is daarom mogelijk, dat de nederzettingsstructuur zijn oorsprong (rond 950 na Chr.) kent in een reeks op last van de Duitse koning of bisschop van Utrecht uitgegeven kavels, die betrokken werden door migranten. Hoe zich dit vervolgens heeft vertaald in de economische functies van de nederzetting, is nog verre van duidelijk. De vondsten uit het huidige onderzoek tonen dat deze onder meer in de handels- en ambachtssfeer mag worden gezocht. Mogelijk is het veel sterkere ruimtebeslag in het zuiden van de site een aanwijzing dat daar een koopmanswijkje langs de Linge lag. Een functie die deels in de agrarische sfeer lag kan desalniettemin geenszins worden uitgesloten. De ontdekking van de 10de en 11de eeuwse nederzetting Zandwijk toont aan dat de topografie van de Ottoonse handelsnederzetting Tiel complexer is dan tot dusverre werd vermoed. Een kleine opgraving in de jaren 1970 op enkele honderden meters westelijk van Zandwijk, in het buurtschap Westroyen, leverde naast vondsten uit dezelfde periode de plattegrond op van een kerkgebouw uit de 11de of 12de eeuw. Dit onderzoek vond plaats aan het uiteinde van een langgerekte structuur tussen twee evenwijdige wegen op de noordoever van de Linge. Ligt hier nog een geïsoleerde eenperiode-nederzetting die onderdeel was van een agglomeratie rond de Tielse haven? Alleen van een voortgezet en grootschaliger onderzoek mogen definitieve antwoorden worden verwacht.

VERMEULEN BART

Het archeologisch onderzoek aan de Smedenstraat 475 te Deventer (NL)

Inleiding

Deze tekst vormt een samenvatting van het onderzoek. Lang niet alle conclusies worden in de tekst volledig uitgewerkt. Voor een wetenschappelijk verslag voorzien van

noten wordt verwezen naar het boek over het archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek dat in 2006 zal verschijnen.

De ontwikkeling van de onderzoekslocatie gedurende de middeleeuwen

De nederzetting Deventer is vermoedelijk in de 8ste eeuw ontstaan. Rond 770 werd er een missiecentrum gesticht. Nabij dit centrum vestigden zich steeds meer handwerkslieden en handelaren waardoor de nederzetting geleidelijk groeide. In de negende eeuw hadden de nederzettingen aan de kust sterk te leiden onder aanvallen van de Vikingen. Deventer profiteerde van de onrust aan de kust en maakte een geleidelijke groei door. De grootste bevolkingsconcentratie was te vinden aan de IJssel. Resten van deze bebouwing zijn teruggevonden bij archeologisch onderzoek aan de Polsstraat en de Bruynssteeg. De locatie aan de huidige Smedenstraat lag in het achterland van de nederzetting. Bij het onderzoek werden de resten aangetroffen van verspreide bebouwing die bestond uit werkplaatsen, huizen en boerderijen. In 882 werd ook Deventer door de Vikingen geplunderd. Na de aanval werd de nederzetting voorzien van een omwalling. Resten van deze wal zijn gevonden aan de Gibsonstraat en ter hoogte van Smedenstraat 38². De wal volgde waarschijnlijk de route Brink, Smedenstraat, Molenstraat. De onderzoekslocatie lag dus binnen de wal. De indeling van de nederzetting lijkt nauwelijks te veranderen. Er blijft sprake van verspreide bebouwing met een bescheiden omvang. Rond 1050 kwam er een einde aan de bewoning van de onderzoekslocatie³. Het gebied bleef waarschijnlijk wel in gebruik als landbouw areaal. In een periode van enkele eeuwen werd het meer dan een meter opgehoogd.

In de 14de eeuw nam men het gebied geleidelijk weer voor bewoning in gebruik. De zone tussen Bagijnenstraat, Hagensteeg en Smedenstraat valt uiteen in een aantal grote erven. Aan weerszijden van de Hagensteeg lag het erve Nijenbeek. Ten noorden hiervan lag een groot erf van de familie Grote. Kanunnik Geert Grote stelde in 1374 dit huis beschikbaar aan een gemeenschap van vrouwen, later wel Zusters van het Gemene Leven genoemd. Het erf van Grote grensde aan de noordzijde aan het *erve Keppel*. In 1362 werd erf Keppel voor het eerst in de stadsrekeningen genoemd. Op dat moment was de hofstede eigendom van Sweder van Voorst, Keppel en Ahues. Het erf was aan de noordzijde van een ongeveer 3 m brede sloot voorzien. Op het erf is een bakstenen gebouw met een lengte van ongeveer 20 m en een breedte van 8 m aangetroffen, het vermoedelijke hoofdgebouw van de hofstede. Daarnaast zijn enkele kleinere bijgebouwen gevonden. In 1362 werd een gewapend conflict uitgevochten tussen Sweder van Voorst en de landsheer van het Oversticht Bisschop Jan van Arkel, die geassisteerd werd door de steden. Tijdens deze oorlog maakte de stedelingen van Deventer zich meester van de bezittingen van de heren van Voorst in de stad. Hierna werden delen van de hofsteden Voorst en Keppel afgebroken en werden de stenen verkocht. Later worden deze bezittingen formeel aan de stad verkocht. Ten noorden van de hof Keppel lag een boerenerf. Op dit erf werden een boerderij en een waterput uit deze periode teruggevonden.

In 1362 werd de hof Nijenbeek aan de stad verkocht. In 1364 kocht de stad ook de hofstede Keppel van Roderic van Voorst, zoon van de inmiddels overleden Sweder. Rond deze periode kwam ook een derde grote stadshof, De Voorst, in stedelijke handen. Al snel werden de hof Voorst en de Hof Nijenbeek afgebroken, legde men straten aan en nam men de grond als bouwkavels in gebruik. De gebouwen op Hofstede Keppel werden al in 1365 afgebroken. Het terrein werd echter nog enige decennia in zijn geheel onbebouwd verhuurd.

² Gibsonstraat: Groothedde 1998, 54-66/ Smedenstraat 38: Bartels 2003 & Bartels 2004.

³ Determinatie van Aardewerk uit de Middeleeuwen gebeurd door Emile Mittendorff

In de 14de eeuw ontstond waarschijnlijk de latere Smedenstraat. In de stukken wordt in deze periode gesproken over de *Nieuwe straat die loopt langs den wal, van de Noordenbergpoort naar den Smedenweert*. Aan deze nieuwe straat werden in de 14de eeuw de eerste particuliere huizen neergezet. Deze huizen waren bescheiden van opzet. De wanden bestonden uit vakwerk of vlechtwerk dichtgesmeerd met leem. De vloeren waren van leem en de daken van riet of van hout. Alleen de haard en in sommige gevallen de schoorsteen waren van baksteen. In de loop van de 15de en 16de eeuw werden de huizen in baksteen herbouwd. De huizen en werkplaatsen stonden vooral aan de straat. Mogelijk bleef een deel van het grote terrein midden tussen de huizen in handen van de stad.

Het ontstaan van het Sint-Elisabethsgasthuis

In deze stadswijk ontstond aan het eind van de 15de of het begin van de 16de eeuw het gasthuis. De ouderdom van het gasthuis is op archeologische gronden moeilijk vast te stellen. Het Sint-Elisabethsgasthuis wordt voor het eerst genoemd in een testament dat is opgemaakt in 1520. De gebouwen waarin het gasthuis was gevestigd, zijn iets ouder. Het is echter niet vast te stellen of deze gebouwen als gasthuis zijn gebouwd of aanvankelijk een andere functie hebben gehad. Veel gasthuizen ontstonden aanvankelijk in particuliere gebouwen. Deze werden door particuliere weldoeners beschikbaar gesteld en pas vaak later verbouwd. Het hoofdgebouw van het gasthuis was het zogenaamde *Lange Huis* dat zich vanaf de 16de eeuw uitstreckte van de Bagijnenstraat tot de Smedenstraat. Deze hele strook kon archeologisch worden onderzocht met uitzondering van de gehandhaafde vleugel aan de Bagijnenstraat. In het kort maakte het perceel waarop het *Lange Huis* verrees de volgende ontwikkelingen door. In de eerste helft van de 14de eeuw lag op deze plaats de gracht van *erve Keppel*. Aan de Smedenstraat werd in de tweede helft van de 14de eeuw er een eenvoudig huis met lemen wanden, een rieten dak en een bakstenen haard gebouwd. Rond het eind van deze eeuw of het begin van de volgende werd het vervangen door een bakstenen huis.

Achter dit huis lag een tweede gebouw. Mogelijk was het een achterhuis of een werkplaats behorend bij het huis aan de straat. Tussen 1375 en 1425 werd een ophogingslaag opgebracht waarop een huis met een lemen vloer werd gebouwd. Dit ging in dezelfde periode in vlammen op, waarna over de brandlaag een nieuw pakket grond werd aangebracht. Hierop bouwde men tussen 1400 en 1425 een nieuwe huis met lichte bakstenen muren en een lemen vloer. Deze werd echter al snel vervangen door een vloer van baksteen. De wanden van het huis waren enkel steens. Mogelijk ruste een vakwerk wand op een bakstenen sokkel. Ook is het mogelijk dat het huis een houtskelet had waarbij de dakconstructie niet op de muren rust. Het oudste deel van de fundering van het *Lange Huis* is een muurfragment dat voorzien is van een soort nissen. Onder dit gebouw zijn een aantal afvalkuilen aangetroffen die materiaal bevatten dat tussen 1425 en 1450 dateert. Het is dan ook waarschijnlijk dat het gebouw na 1450 is gebouwd. De beide kopse gevels zijn uitgebroken bij de latere uitbreiding van het gebouw naar het westen en het oosten. Mogelijk is dit bakstenen gebouw neergezet als een bakstenen achterhuis voor het hierboven beschreven gebouw. Het gebouw werd al snel naar het oosten uitgebreid. Het jongste materiaal uit de insteek van de vleugel die aan de oostzijde werd gebouwd dateert uit 1450. Voorafgaand aan deze uitbreiding werd de oostelijke kopse gevel afgebroken en werd op deze plaats een beerput aangelegd. Het materiaal in deze put dateert tussen 1425 en 1475. Het gebouw van het gasthuis lijkt dus reeds rond het midden van de 15de eeuw te zijn ontstaan. Het is echter niet uitgesloten dat het in deze periode nog particulier bezit was. Mogelijk stond er in deze fase ook al een huis aan de Bagijnenstraat. Dit deel van het gasthuisterrein valt echter buiten het onderzoeksgebied.

De bouw van het Lange Huis en de Kapel van het gasthuis

Ook aan de westzijde werd een vleugel gebouwd. Deze uitbreiding is op basis van de archeologische vondsten niet nauwkeuriger te dateren dan tussen 1425 en 1600. Onder de nieuwe vleugel is over de hele lengte en hele breedte een kelder aangebracht. De gewelven van de kelder rusten op zuilen van Bentheimer zandsteen. Deze zandsteen soort werd in Deventer voor het eerst in het midden van de 15de eeuw toegepast⁴. Nog meer duidelijkheid geeft de jaarringdatering van acht eiken vloerbalken die nog *in situ* in de oudbouw van het P.W. Janssen verzorgingstehuis aanwezig waren⁵. Hoewel deze balken waarschijnlijk bij een verbouwing in de 17de eeuw zijn verplaatst, is er geen reden om aan te nemen dat er bij deze verbouwing andere balken zijn aangevoerd. Alle acht de balken zijn gemaakt van bomen die rond 1525 zijn gekapt. In de oudbouw van het P.W. Janssen verzorgingstehuis was nog veel opgaand muurwerk van deze vleugel aanwezig zodat er veel bekend is over het uiterlijk van dit deel van het gebouw. De vleugel had naast de kelder en de begane grond slechts één etage en een zolder. De vleugel had een opvallend hoge begane grond. Mogelijk heeft men net als in veel andere gasthuizen een rij bedsteden geplaatst om de patiënten te huisvesten en bevonden de ramen zich hierboven.

In de nieuwe oostelijke kopse gevel werd al bij de bouw een doorgang vrijgelaten. Deze doorgang was tot op funderingsniveau te herkennen. Bij de bouw van deze vleugel moet reeds een doorgang naar de kapel zijn gepland. De opgegraven kapel is slechts ondiep gefundeerd en is koud tegen het bestaande gebouw aangezet. Helaas bevatte de insteek van de kapel geen vondsten die het bouwwerk nader kunnen dateren. Mogelijk is de kapel gelijktijdig met de oostelijke vleugel gebouwd. Het is echter niet uit te sluiten dat er eerst een houten kapel stond of dat de doorgang met iets anders in verbinding stond. De kapel zou in dat geval goed in de bouwfase rond 1525 kunnen zijn toegevoegd. Aan de zuidzijde van het gasthuis lag een grote binnenplaats. Een deel van deze binnenplaats was waarschijnlijk in gebruik als moestuin en ook waren er stallen voor koeien, paarden en varkens.

Ten noorden van het *Lange Huis* lag de tweede binnenplaats van het gasthuis. Deze binnenplaats lag direct achter de huizen aan de Smedenstraat. Op deze binnenplaats die via een steeg met de Smedenstraat verbonden was, lagen verschillende beerputten van het gasthuis. De vulling van deze putten geeft een goed beeld van het leven in het gasthuis. Op dit moment vindt gedetailleerd onderzoek plaats naar de inhoud van de verschillende putten. Het grootste complex dateert uit de 18de eeuw. Bijna alle voorwerpen die in het gasthuis werden gebruikt zijn in de put vertegenwoordigd. Er is keuken en tafeleramik zoals allerlei soorten kannen, borden, kommen, kookpotten en vergieten. Daarnaast zijn enkele tientallen pispotten aangetroffen. Verder zijn in de put meer dan duizend pijpenkoppen gevonden. Ook zijn er allerlei kleine gebruiksvoorwerpen van been, ivoor en metaal zoals knopen, kammen, brillen, munten, etc. Zeer persoonlijk zijn een aantal menselijke kiezen die in de inhoud van de put zijn aangetroffen. De put bevat wel verpakkingsglas maar bijna geen tafelglas. Klaarblijkelijk gebruikte men in de instelling liever geen glazen. Naast allerlei gebruiksafval is er ook een grote hoeveelheid slachtafval uit de keuken gevonden. Op basis hiervan kan een goed beeld worden gekregen van het menu in de instelling. Dit materiaal is echter (nog) niet onderzocht⁶.

⁴ Het Bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd door Wijnand Bloemink en Peter Boer van Buro 02 uit Holten.

⁵ Dendrochronologische analyse is uitgevoerd door het Nederlands Centrum voor Dendrochronologie RING uit Amersfoort.

⁶ Het aardewerk uit de Nieuwe tijd wordt gedateerd door Geertje Havers.

Bijgebouwen en verbouwingen in de 17de eeuw

In een historische bron uit 1583 is al sprake van ruimtegebrek binnen het gasthuis. Men probeerde op alle mogelijke manieren om extra ruimte te creëren. Al in de 15de of vroege 16de eeuw werden twee bijgebouwen gebouwd aan de overzijde van de grote binnenplaats. Van het oostelijke bijgebouw is niet zeker dat het bij het gasthuis hoorde. Tegen deze twee bijgebouwen werd een derde bijgebouw neergezet dat bijna tegen het *Lange Huis* aan stond. In de ophogingslaag onder dit gebouw werd materiaal gevonden dat uit de 16de eeuw dateert. Het gebouw is vermoedelijk in de vroege 17de eeuw neergezet. De nieuwe vleugel had een ondiepe fundering en was aan de buitenzijde voorzien van steunberen om de druk van de bovenbouw te ondervangen. Binnen de nieuwe vleugel en tegen de buitenmuren werden bakstenen bakken aangelegd. In deze bakken bevond zich ten tijde van het onderzoek een dikke laag kalkmortel. Waarschijnlijk werden ze gebruikt voor een op dit moment nog onbekend ambachtelijk proces.

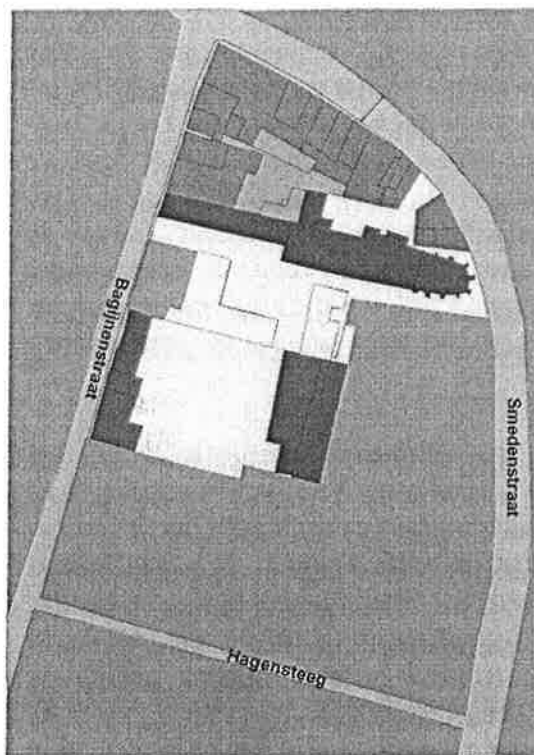
In 1611 kwam een ruil tot stand tussen het Sint-Elisabethsgasthuis en het zogenaamde Waningshuis. Dit was een klein gasthuis waarin arme vrouwen woonden. Aan het begin van de 17de eeuw lag dit gasthuis aan alle zijden ingesloten door gebouwen van het Sint-Elisabethsgasthuis. Vermoedelijk lag het aan de Bagijnenstraat tussen de gasthuispoort en de proveniershuisjes van het gasthuis. Na de ruil kwam het Waningshuis te liggen aan het uiteinde van dit rijtje (kostkopers)woningen. Het Elisabethsgasthuis kreeg daardoor een aaneengesloten rij panden in handen. Waarschijnlijk werden er geen nieuwe gebouwen neergezet maar maakte men eenvoudig gebruik van de al bestaande gebouwen die van binnen werden verbouwd om aan de eisen te voldoen. Op bouwtekeningen uit de 19de eeuw is te zien dat deze vleugel bestond uit enkele samengevoegde panden.

Ook het *Lange Huis* werd in de 17de eeuw grondig verbouwd. Men voegde een extra verdieping toe. Dit werd gedaan door de vloer van de zolder ongeveer één meter te verhogen. De balklaag tussen de begane grond en de eerste etage werd iets meer dan een meter naar beneden verplaatst. Tussen de vloer van de eerste etage en de zolder was nu voldoende ruimte om een extra vloerniveau toe te voegen. Voor de periode tussen de 17de eeuw en het midden van de 19de eeuw zijn archeologisch geen nieuwe verbouwingen aan te tonen. Wel zijn er verschillende historische bronnen die wijzen op in pandige verbouwingen.

Fig. 1: Sporen van de Hofstede Keppel. In het vlak zijn naast de muren van de hofstede ook de grondverbeteringen te zien

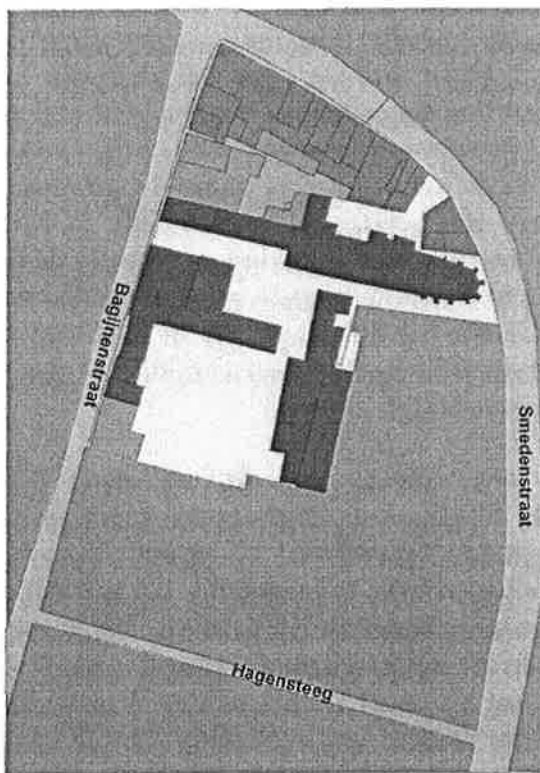
Situatie rond 1525-1550

- Buiten het onderzoeksgebied
- Gebouwen van het Elisabethgasthuis
- Binnenplaats van het Elisabethgasthuis
- Overige gasthuizen
- Particuliere huizen
- Binnenplaatsen andere gasthuizen

Fig. 2: Situatie in de omgeving van Het Elisabethgasthuis rond 1525

Situatie in de 17de eeuw

- Buiten het onderzoeksgebied
- Gebouwen van het Elisabethgasthuis
- Binnenplaats van het Elisabethgasthuis
- Overige gasthuizen
- Particuliere huizen
- Binnenplaatsen andere gasthuizen

Fig. 3: Situatie in de omgeving van het gasthuis in de 17de eeuw

VERVOORT ROBBY

Opgravingen in Dendermonde (Kerkstraat-Sas): site toekomstige stadsbibliotheek (O-VI.)

Naar aanleiding van de bouw van een openbare stedelijke bibliotheek op een braakliggend terrein gelegen in Dendermonde tussen de Kerkstraat en het Sas (kadasterkaart 1° afdeling sectie c 62k, deel 55n en deel 1 e25) besloot het stadsbestuur van Dendermonde het terrein voorafgaandelijk te onderwerpen aan een archeologisch noodonderzoek. Het terrein heeft in het noorden (zijde Kerkstraat) een breedte van ongeveer 48 m. Aan de zuidzijde (kant Sas) bedraagt de breedte van het terrein ongeveer 75 m. De maximale lengte (noord – zuid) bedraagt 125 m. De toekomstige bibliotheek zal ingeplant worden op het westelijke gedeelte van de site.

Met behulp van enkele sonderings sleuven werd getracht de geschiedenis van de site te reconstrueren. De positiebepaling gebeurde aan de hand van de aard van het terrein (aanwezigheid van recente verstoringen zoals kelders en nutsvoorzieningen), de situering van de toekomstige bibliotheek en de bestaande oude plannen van het terrein (plan Popp, De Vlaeminck, huidige kadasterkaart). De evaluatie van het cartografisch onderzoek leverde de

volgende vraagstelling op: wanneer ontstond de bewoning aan de noordzijde van het terrein en wat was de algemene ontwikkeling hiervan? Zijn er sporen van ambachtelijke activiteiten op het terrein (de site bevindt zich immers aan de rand van de stad)? Wat is de geschiedenis en functie van de twee grachten die het terrein van oost naar west doorkruisen? Leert het terrein ons iets over het gebruik van braakliggende terreinen binnen de (laat)middeleeuwse stadsmuren? Zijn er op de site nog resten te ontdekken van de oude percelering, en zo ja, komt die overeen met de huidige?

De noordzijde van het terrein (WP I) werd ontgonnen op het einde van de 12^e eeuw. Het is niet duidelijk of er op deze plaats toen reeds bebouwing was. Verder troffen we resten aan van twee 13de-eeuwse beerkuilen en enkele vrij grote 14de-eeuwse afvalkuilen. De oudst aangetroffen muurresten worden gevormd door enkele vierkante poeren met een kern uit Doornikse kalksteen. De juiste datering is niet duidelijk maar moet gesitueerd worden vanaf de tweede helft van de 14de eeuw.

Mogelijk heeft de aangetroffen greppel (met een noord-zuid tracé) in het verleden dienst gedaan als perceelsafbakening of afwateringsgreppel. Wanneer de gracht in gebruik werd genomen is niet gekend. Zeker is wel dat ze in de loop van de 14de eeuw in onbruik raakte (eerder eerste helft 14de eeuw).

Een tweede zone (WP IV, WP XII, WP XIII) van ongeveer 110 m² werd onderzocht ter hoogte van de noordelijke oost-west doorkruisende gracht. De oudste sporen worden gevormd door twee min of meer parallelle greppels. De greppels met een noord-zuid tracé raakten in de loop van de 14de eeuw in onbruik (eerder eerste helft 14de eeuw).

De oost-west georiënteerde gracht (plan Popp) werd slechts gedeeltelijk onderzocht. We kunnen de breedte van de gracht schatten op ongeveer twaalf meter. De gracht is gedeeltelijk in gebruik gebleven tot het einde van de 19de of het begin van de 20ste eeuw. Wanneer de gracht werd gegraven en wat het verband is met de in het verlengde gelegen Paalgracht wordt hopelijk in de loop van het verdere onderzoek duidelijk.

Op de noordelijke oever van vermelde gracht werden resten ontdekt van een leerlooierij. In totaal troffen we vier houten kuipen aan, gevuld met gemalen (eike)schors, met een diameter van ongeveer 2 m. Eén van de ronde bakstenen kuipen kunnen we eveneens in verband brengen met de leerlooierij. Ze was gedeeltelijk gevuld met kalkafval. Bovenop de kalk troffen we enkele tientallen hoornpitten aan. De rest van de zone werd gekenmerkt door 16de- en 17de-eeuwse afvalkuilen. Een natuurstenen paadje ten oosten van de met kalk gevulde bakstenen kuip leidde naar de gracht en kunnen we eveneens met de activiteiten van de leerlooierij in verband brengen. Ten oosten van de kuipen (bovenop de vermoedelijke perceelsgreppels) troffen we resten aan van een bakstenen (werk)vloer.

Ten zuiden van voormelde gracht werden nog twee zones onderzocht (WP VIII en WP X). WP VIII bevatte resten van een gracht met een breedte van ongeveer 2 m. De gracht doorsnijdt het terrein van oost naar west. Ze is voorzien van een houten beschoeiing, samengesteld uit enkele op elkaar geplaatste planken. De planken zijn verstevigd met vierkante aangepunte palen aan de binnenzijde van de beschoeiing. De gracht dateert van na 1865. Ze is gedempt in het midden van de 20ste eeuw, ten tijde van de bouw van het Sint-Blasius Gasthuis. Verder leverde deze zone nog enkele 18de-eeuwse kuilen op.

WP X leverde resten op van de Bertoutse Veste. Deze dateert volgens A. De Vlaeminck uit de 14de eeuw. Dit zal gestaafd moeten worden door verder onderzoek. De gracht bleef in gebruik tot in de 19de eeuw (plan Popp). In de laatste fase was ze voorzien van een houten beschoeiing bestaande uit enkele op elkaar geplaatste planken, aan de voorzijde verstevigd door opstaande ingeheide palen.

Op het einde van de 19de of in het begin van de 20ste eeuw werd bovenop de gedempte gracht een bakstenen gebouw opgetrokken. Het gebouw werd eveneens gesloopt ten tijde van de oprichting van het Sint-Blasiusgasthuis.

ACKE BERT

Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de Sint-Ghislenuskerk te Waarschoot (O.-VI.)

In september 2005 werden de opgravingen in de Sint-Ghislenuskerk te Waarschoot afgerond. De eerder verkregen gegevens uit het bouwhistorisch onderzoek (zie *Archaeologia Mediaevalis* 2004) konden aangevuld worden met de resultaten van het archeologisch onderzoek. Opmerkelijk was de vondst van twee 14de-eeuwse beschilderde grafkelders in het hoogkoor en van enkele goedbewaarde textielresten in grafcontexten. Bij de reconstructie van de bouwgeschiedenis van de kerk dient er evenwel rekening mee gehouden worden dat er geen nieuw archiefonderzoek werd uitgevoerd. De datering van de (voorheen onbekende) vroegste fasen blijft hierdoor onzeker. In mei 2005 werden de zijbeuken van de ruïneuze kerk afgebroken, enkel de westtoren, de middenbeuk en het koor van het oude gebouw blijven overeind. Op de plaats van de gewezen noordelijke Onze-Lieve-Vrouwebeuk verrijzen momenteel de muren van de nieuwe Sint-Ghislenuskerk.

Bouwgeschiedenis

In totaal konden tijdens het onderzoek maar liefst twaalf verschillende bouwfasen aangetoond worden, de talloze kleinere aanpassingswerken buiten beschouwing gelaten. Kort nadat Waarschoot zich in 1244 losscheurde van de moederparochie Zomergem verscheen een eerste bakstenen kerkje in het dorp. Dit gebedshuis bestond uit een schip, een koor met een vijfzijdige apsis en een smalle noordbeuk. Het blijft onduidelijk of de kerk in deze fase van een toren was voorzien. De ruimte ingesloten door het schip en het koor is ongeveer 13,00 m lang (oost-west), terwijl de breedte varieert tussen 7,50 en 7,65 m. De binnenafmetingen van de noordelijke zijbeuk zijn 8,25 m (oost-west) x 3,35 m (noord-zuid). Het baksteenformaat van de muren van deze vroegste kerk bedraagt 28,5-30,0 x 13,5-14,5 x 6,5-8,0 cm, de muren zijn ca. 0,90 m breed. De mogelijkheid dat het schip zich via een houten constructie verder uitbreidde naar het westen kon niet worden aangetoond. De vondst van een skelet dat overbouwd is door de zuidgevel van de kerk uit deze eerste fase kan betekenen dat de bakstenen kerk een oudere (houten) voorloper had, waarschijnlijk te situeren in het huidige hoogkoor. Sporen van deze voorloper van de 13de-eeuwse bakstenen kerk werden echter niet aangetroffen.

In de tweede fase werd de kerk uitgebreid met een zijkapel (sacristie?) die aan de oorspronkelijke zuidgevel werd gebouwd. Het ontbreken van archiefgegevens over deze zuidelijke zijkapel maken het voorlopig onmogelijk om een exacte datum toe te kennen aan de bouw ervan, maar afgaande op het baksteenformaat (26,0-28,0 x 12,5-13,5 x 6,0 cm) is een 14de-eeuwse datering mogelijk. De ruimte ingesloten door de constructie is 3,97 m lang (oost-west) en 2,11 m breed (noord-zuid). De muren van de kapel zijn ca. 0,83 m breed. Bovengronds was van deze constructie niets meer zichtbaar, ook de bronnen zwijgen erover.

Het optrekken van de westtoren in 1393, een datum die steeds terugkeert in de heemkundige bronnen, wordt als derde bouwphase beschouwd, hoewel deze datering voor discussie vatbaar is. Ten eerste is er het kleine formaat van de bakstenen in de toren. Behalve een smalle strook met bakstenen die tot 26,0 cm lang zijn, zijn geen van de bakstenen gebruikt in de toren langer dan 24,0 cm. Deze baksteenformaten zijn moeilijk te koppelen aan een datering in 1393, zeker als deze vergeleken worden met de grote bakstenen uit de eerste en tweede fase en zelfs uit fasen van na 1393. Ten tweede is er bij de opgravingen in de

zijbeuken en de middenbeuk geen enkele aanwijzing gevonden voor een verbinding tussen de eerste kerkfasen en de toren. Het is pas in 1642, met de aanbouw van de muren aan weerszijden van de kerktoren, dat deze toren ontegensprekelijk in het kerkgebouw wordt opgenomen. Toch wordt ook gewezen op de mogelijkheid dat er een houten verbinding bestond tussen de kerk uit de vroegste fasen en de toren, die geen sporen heeft achtergelaten in het bodemarchief. Hoewel het er dus op lijkt dat de toren jonger is dan 1393, kan er pas na nieuw archiefonderzoek mogelijk uitsluitsel komen over de torenkwestie. Tot dan houden we het op 1393 als constructiedatum van de toren.

Waarschijnlijk bestaat de vierde fase uit de aanbouw van een volwaardige zijbeuk aan de zuidkant van de kerk, ten westen van de bestaande zuidelijke zijkapel. Deze zijbeuk bestaat uit een oostgevel, een zuidgevel en een westgevel. Bovengrondse delen van de oost- en zuidgevel en van de zuidoostelijke hoeksteunberen waren tot voor de recente afbraak van de kerk bewaard in een pijler. De binnenafmetingen van de beuk zijn ongeveer 7,70 m (oost-west) bij 5,35 m (noord-zuid). Het baksteenformaat bedraagt 25,5-27,0 x 12,0-13,5 x 6,0-6,5 cm. Opvallend is dat de westgevel geen aansluiting heeft met de middenbeuk. Mogelijk was er een houten verbinding die geen resten heeft nagelaten in de bodem. Deze fase was niet gekend in de bronnen en mag onder voorbehoud gedateerd worden in de 15de of begin 16de eeuw.

In de vijfde fase (15de-16de eeuw?) werd de smalle noordbeuk uit de eerste fase afgebroken en vervangen door een grotere, volwaardige zijbeuk. De binnenafmetingen van de beuk zijn 6,25 m (noord-zuid) x 10,10 m (oost-west). De oostgevel van de nieuwe beuk was tot voor de recente afbraak nog volledig bewaard en was voorzien van een (dichtgemetseld) spitsboogvenster. Het baksteenformaat van de oostgevel is 24,0-25,0 x 11,5-12,0 x 5,5-6,0 cm, dit van de noordgevel is iets groter, 25,0-25,5 x 12,0-13,0 x 6,5-7,0 cm. Binnen het areaal van de nieuwe noordbeuk, en buiten de ruimte ingesloten door de noordbeuk uit de eerste fase, werden de fundamenteën aangetroffen van tweegrafkelders en van een U-vormig altaar.

De Sint-Ghislenuskerk had erg te lijden onder de godsdiensttroebelen op het einde van de 16de eeuw en bij het begin van de 17de eeuw stond de kerk er erg vervallen bij. Vanaf deze 17de eeuw is er echter meer informatie voorhanden over de evolutie van het kerkgebouw. Een eerste herstelling zou er zijn gekomen in 1615, toen de noordbeuk werd verlengd naar het westen. Funderingsresten van deze uitbreiding van de noordelijke beuk werden inderdaad aangetroffen onder de kerkvloer. De ruimte ingesloten door deze verlenging van de noordbeuk is 7,75 m lang (oost-west) en 5,87 m breed (noord-zuid). Het baksteenformaat is 25,5-26,0 x 12,5 x 5,5 cm. Opmerkelijk is dat de westgevel bestaat uit twee bouwfases (de bakstenen van de oudste fase zijn heel wat kleiner dan die van de noordgevel, nl. 23,0-23,5 x 11,0-11,5 x 5,5 cm!) en dat de westgevel opnieuw niet aansluit op de middenbeuk.

Het was echter wachten tot de bouwcampagne van 1642, toen de noordelijke Onze-Lieve-Vrouwebeuk en de zuidelijke Sint-Ghislenusbeuk verlengd werden tot aan de toren, vooraleer de kerk opnieuw een waardig gebedshuis werd. Het is pas op dit moment dat de toren integraal deel gaat uitmaken van de kerk. Van de uitbreiding van 1642 stond het grootste deel van de muren nog rechtop tot voor de recente afbraakwerken. Het baksteenformaat is 24,0-25,5 x 11,5-12,0 x 5,5-6,0 cm.

In 1730 werd de zuidbeuk vergroot door een verlenging naar het oosten en werd de sacristie vernieuwd. Ten laatste op dat moment werd de zuidelijke zijkapel uit de tweede fase afgebroken. De ruimte ingesloten door de nieuwbouw is ongeveer 12,45 m lang (oost-west) en 5,65 m breed (noord-zuid). De meeste elementen van de uitbreiding van 1730 stonden nog overeind tot aan de afbraak van de kerk in mei 2005. De vloer van de sacristie lag 0,35 m hoger dan de vloer in de rest van de kerk. Dit niveauverschil is te verklaren doordat tot 1844 het vloerniveau in het koor en in de zijbeuken vanaf de pijlers iets hoger lag dan in het

westelijk deel van de kerk. Bij de verbouwingen in 1844 werd dit niveauverschil in de kerk weggewerkt, maar niet in de sacristie. De binnenruimte van de sacristie is ca. 5,50 m (noord-zuid) bij 4,30 m (oost-west).

Door de aanhoudende bevolkingsgroei zag de parochie Waarschoot zich genoodzaakt om reeds in 1786 de kerk opnieuw te vergroten. Zowel aan de noord- als aan de zuidkant werd een grote dwarsbeuk gebouwd, waarbij oude buitenmuren werden afgebroken. De oostgevels van de nieuwe dwarsbeuken werden op hun beurt grotendeels afgebroken bij de uitbreiding van 1844; funderingen van beide muren werden teruggevonden bij de opgravingen. De binnenafmeting van beide transepten is ca. 13,70 m (noord-zuid) bij 11,30 m (oost-west). Tijdens deze bouwcampagne in 1786 werden eveneens de vier natuurstenen zuilen die de middenbeuk begrenzen geplaatst, alsook de twee halfzuilen die tegen de oostzijde van de toren staan. Vier natuurstenen basissen die bij de opgravingen onder het doksaal werden aangetroffen en mogelijk overblijfselen zijn van de ondersteuning van een voorganger van dit doksaal, dateren waarschijnlijk ook uit 1786. In de noordoostelijke hoek tussen het noordelijke transept en de Onze-Lieve-Vrouwebeuk werd de fundering aangetroffen van de oude vontkapel. Het is een quasi vierkante ruimte met binnenafmetingen 3,15 m (noord-zuid) x 3,99 m (oost-west). Waarschijnlijk werd de vontkapel kort na 1786 opgericht; ze bevond zich dan buiten de kerk. Bij de verbouwing van 1844 viel de kapel binnen het kerkareaal en werd ze vermoedelijk afgebroken.

Naar plannen van architect Louis Minard werd de Sint-Ghislenuskerk in 1844-1845 ingrijpend gewijzigd. Aan de noord- en zuidkant van de kerk werd nog eens een transept bijgebouwd, ten oosten van de dwarsbeuken uit 1786. Het noordelijke transept meet 12,00 m (oost-west) bij 13,60 m (noord-zuid), de binnenafmetingen van het zuidelijke transept zijn 12,25 m (oost-west) bij 13,70 m (noord-zuid). Het koor werd afgebroken en vergroot en verhoogd heropgebouwd. Dit nieuwe koor kwam ca. 8,30 m verder oostwaarts dan het oude en werd net als het oude koor voorzien van een vijfzijdige apsis. Ten oosten van de Onze-Lieve-Vrouwebeuk werd een opslagruimte opgetrokken. De kerkvloer werd heraangelegd en hierbij werd het bestaande niveauverschil in de kerk weggewerkt. Ook de toren ontsnapte niet aan de vernieuwingsdrang van Minard. De binnenstructuur van de toren werd weggestoken achter voorzetmuren en tegen de oostzijde van de toren verscheen een groot doksaal. Door de constructie van een rondboog voor de originele oostelijke torendoorgang werd een optische illusie gecreëerd van een symmetrische doorgang tussen toren en middenbeuk. De steunpilaren van deze oostelijke spitsboogdoorgang werden weggemoffeld of afgebroken. Het doksaal heeft de recente afbraakwerken niet overleefd, zodat de oostzijde van de toren binnenkort opnieuw in zijn volle glorie te bewonderen zal zijn.

In 1871 verscheen ten zuiden van de bestaande sacristie uit 1730 een tweede sacristie. De ontwerper van de nieuwe sacristie was L. Blanckaert. De zuidgevel van de oude sacristie werd door deze aanbouw binnenmuur en de twee vensters erin werden dan dichtgemetseld. De nieuwe sacristie meet 5,50 m (noord-zuid) bij 5,55 m (oost-west). In 1909 werd ten noorden van de opslagplaats uit 1844 een tweede bergruimte aangebouwd. Dit gebouwtje meet 3,25 m (noord-zuid) bij 4,00 m (oost-west) en werd in 1992 opgenomen bij de bestaande winterkapel.

Begravingen in de Sint-Ghislenuskerk

Archeologisch onderzoek in een oude kerk gaat altijd gepaard met het aantreffen van skeletten. Meer gegoede burgers hadden er vroeger maar al te graag wat geld voor over om binnenin de kerk, liefst zo dicht mogelijk bij het altaar, begraven te worden. De arme drommels die zich dit niet konden veroorloven kwamen terecht op het kerkhof rondom de kerk. Omwille van hygiënische redenen (begrijpelijk!) werd het onder Jozef II in 1784

verboden om de overledenen in de kerk te begraven. Dit betekent dat er meer dan 500 jaar lang mensen zijn begraven in de kerk te Waarschoot, tussen 1250 en 1784. Bovendien werd bij de herhaaldelijke kerkuitbreidingen steeds een deel van het kerkhof opgenomen binnen het kerkareaal. Skeletresten in de Sint-Ghislenuskerk kunnen dus zowel van begravingen binnen de kerk zijn, als van oudere begravingen op het kerkhof die later in de kerk kwamen te liggen. De menselijke resten in de kerk waren volgens aloude, maar nu vergeten christelijke gebruiken begraven: op hun rug, met het hoofd in het westen en de voeten in het oosten. Skeletten met een omgekeerde oriëntatie (hoofd in het oosten, voeten in het westen) duiden op priestergraven. De achterliggende bedoeling van deze begravingwijze is dat de gewone stervelingen bij het Laatste Oordeel, bij hun verrijzenis, recht naar het oosten kijken, waar God verwacht wordt te verschijnen. De priesters werden omgekeerd begraven om op dat moment hun kudde te kunnen gadeslaan (zij waren blijkbaar al overtuigd van Gods genade!). De grafkisten waren in het algemeen nog goed te reconstrueren: een donkere, rechthoekige band van het vergane hout gaf de vorm aan en meestal was een groot aantal (verroeste) spijkers bewaard. Sporadisch werden nog (delen van) houten planken aangetroffen. Bij de teraardebestelling werden de lijken gewikkeld in een lijkwade, maar van deze lijkwaden werd niet meer teruggevonden dan de naaldjes die dienden om de doek dicht te spelden. Het overgrote deel van de opgegraven skeletten binnen de kerk was van 'gewone' stervelingen. Het gaat om 73 begravingen, allen west-oost georiënteerd. De mensen zijn bijgezet in een houten kist. Bij twee skeletten aangetroffen in de zuidelijke zijkapel was de houten kist beslagen met ijzeren banden en voorzien van driehoekige handvatten op de hoeken. In twee gevallen lag de overledene op zijn rechterzij, maar alle andere mensen lagen op hun rug in de kist. De positie van de onderarmen en de handen kon ook verschillen. De handen over elkaar op het bekken, doorgaans rechteronderarm boven de linkeronderarm, kwam het meest voor. In enkele gevallen lagen de armen languit naast het lichaam, op de buik of waren de handen gevouwen op de borst. Zeven skeletten zijn duidelijk toe te schrijven aan jonge kinderen. Het totale aantal mensen dat in de loop der tijd in de Sint-Ghislenuskerk begraven werd, is ongetwijfeld een veelvoud van de opgegraven 73 skeletten. Er werd niet overal in de kerk opgegraven en er werden heel wat losse botten en schedels aangetroffen.

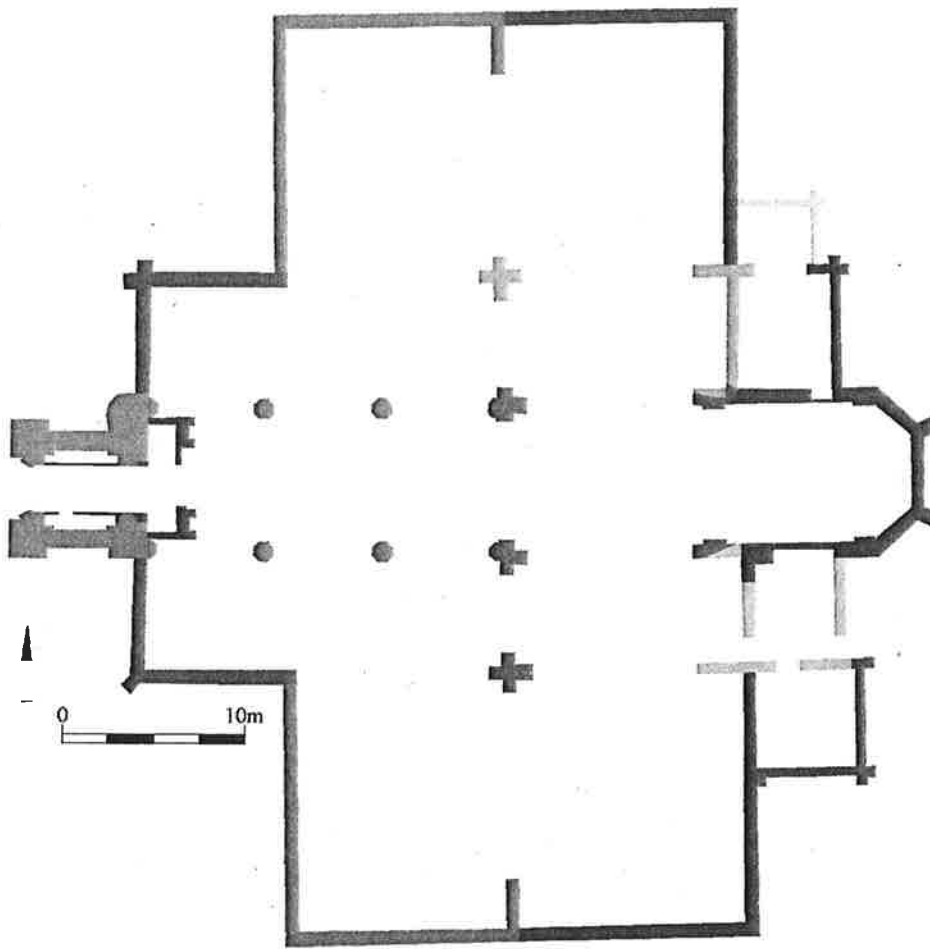
In het onderzochte gedeelte van de kerk werden in totaal (restanten van) zeven grafkelders teruggevonden, vijf in het hoogkoor en 2 in de Onze-Lieve-Vrouwebeuk. Twee grafkelders uit het hoogkoor kunnen als uitzonderlijk beschouwd worden. Het betreft twee beschilderde grafkelders die zich op de beste plaatsen in de kerk bevinden; zo ver mogelijk oostwaarts in het oude koor en aan weerszijden van het verdwenen oude altaar. Ondanks het feit dat de kelders beschadigd zijn door latere begravingen en door het verlagen van de vloer in 1844, bieden ze een prachtig voorbeeld van middeleeuwse grafschilderkunst.

De zuidelijke kelder is versierd met zwarte beschilderingen die op de witgepleisterde kelderwanden zijn aangebracht. Op de westelijke wand, het hoofdeinde, is een kruisigingsscène afgebeeld: Christus aan het kruis, geflankeerd door Maria aan Zijn rechterzijde en Johannes de Evangelist aan Zijn linkerzijde. Een zittende figuur op een bank, mogelijk Maria met Kind, siert de oostwand. Op de lange zijden van de kelder zijn kruisen van verschillende grootte en type afgebeeld, met daartussen op elke wand één niet nader te identificeren menselijke figuur. Bij het vrijleggen van de kelder werden geen sporen van een bijzetting gevonden. Vermoedelijk zijn in 1844 de menselijke resten gelicht uit de kelder en werd hij volgestort met zand en puin.

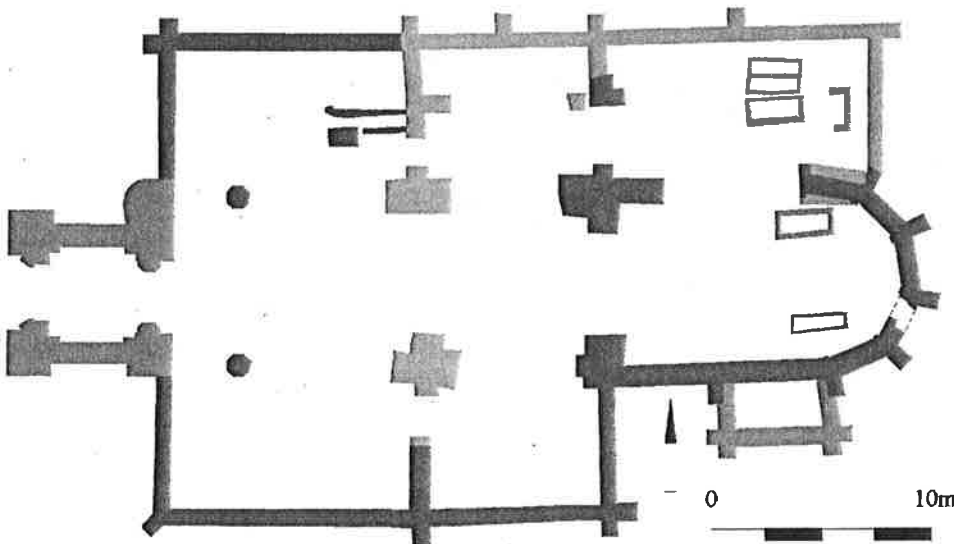
De noordelijke kelder is zelfs voorzien van kleurbeschilderingen. Op de westelijke wand opnieuw een kruisigingsscène, op de oostelijke wand een figuur staand tussen twee pilaren. Op de lange wanden zijn heiligenfiguren afgebeeld: op de noordelijke wand vermoedelijk Johannes De Doper, op de zuidelijke wand Sint-Christoffel. Alle wanden zijn extra versierd met vele rode, vijfbladige bloemetjes. Op de bakstenen vloer van de kelder

waren de resten bewaard van een houten kist die was bekleed met ijzeren banden. Vreemd genoeg was de kist niet gevuld met menselijke resten, maar met een laag klei. De reden hiervan is onbekend. De beschilderde kelders werden door Anna Bergmans van het V.I.O.E. gedateerd in de 14de eeuw. Ze behoren tot een begrafenistraditie die vooral bekend is in de streek rond Brugge. Goedele Reyniers zorgde voor een eerste behandeling van de schilderingen, maar het valt nog af te wachten of deze unieke kunstuitingen de afgelopen winter zullen overleefd hebben.

Zoals eerder vermeld worden bijzettingen van priesters gekenmerkt door hun afwijkende oriëntatie: hoofd in het oosten en voeten in het westen. Op basis van deze karakteristieken was het mogelijk om vier skeletten te herkennen als priesterbegravingen, allemaal in de Onze-Lieve-Vrouwebeuk. Opmerkelijk was dat bij twee van deze graven goedbewaarde textielresten werden aangetroffen. Beide skeletten werden in hun geheel uit de grond gelicht. Specialisten van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium legden op een deskundige wijze het gewaad los van het eerste skelet. De kazuifel was over het lichaam gelegd en aan de zijkanten wat onder de priester gemoffeld. De man lag er dus niet volledig in. Het textiel is een geweven stof belegd met zilverbrokaat met een hoog kopergehalte. Dit koper is mee verantwoordelijk voor de groene kleur van de kazuifel en van enkele botten. Bij het vrijleggen van het gewaad werden ook enkele plukken stof (wol?) van de voering/opvulling aangetroffen, naast fragmenten van een lederen riem of band ter hoogte van de schouders. Meest opmerkelijke vondst was echter een ander priesterskelet, aan de oostkant van de uitbreiding van 1615. Behalve het skelet was een prachtig gewaad bewaard, versierd met allerhande motieven. Na lichting werd het gewaad in samenwerking met mevr. Natalie Ortega, docente conservatie en restauratie van textiel aan de Hogeschool Antwerpen, en haar laatstejaarsstudente Leslie Fonteyne blootgelegd. De persoon was gekleed in een broek en een mannenvest met talrijke knopen en had lange kousen aan. Hierboven droeg hij een kazuifel in goudleder. Al deze kledingsstukken, alsook het gewaad van het eerder aangehaalde voorbeeld, worden momenteel verder onderzocht en geconserveerd aan de Hogeschool Antwerpen.

- 13de eeuw
- 14de eeuw?
- 1393
- 15de/16de eeuw?
- 15de/16de eeuw?
- 1615
- 1642
- 1730
- 1786
- 1844
- 1873
- 1909

- 13de eeuw
- 14de eeuw?
- 1393
- 15de/16de eeuw?
- 15de/16de eeuw?
- 1615
- 1642

La nécropole mérovingienne de Pont-à-Celles/Viesville: premiers résultats (Ht.)

La découverte s'inscrit dans une campagne d'évaluations archéologiques préalables à l'implantation d'un zoning industriel d'une centaine d'hectares sur les communes de Pont-à-Celles/Viesville et Pont-à-Celles/Luttre. Dans un premier temps, il s'agissait d'évaluer quatre parcelles (Pont-à-Celles, 7e Div., Sect. A, n° 336 à 339 – coord. Lambert 152,916 est/131,641 nord) couvrant une superficie de 78,7a, où du matériel mérovingien avait été récolté par des prospecteurs. L'évaluation a été menée du 31 août au 30 novembre 2005 par l'asbl Recherches et Prospections archéologiques en Wallonie (RPAW) et par le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en Province de Hainaut.

La surface concernée par l'aménagement du zoning est particulièrement riche en vestiges archéologiques : en effet, la chaussée Bavay-Cologne traverse toute la zone d'est en ouest et mène au vicus de Liberchies, situé à 1,5 km au nord-est du terrain évalué. En outre, depuis quelques années, des sondages clandestins sont effectués sur le site, dont sont issues plusieurs céramiques mérovingiennes.

Le premier objectif était de cerner l'étendue de la zone archéologique sensible et confirmer la présence d'une nécropole d'époque mérovingienne. Étant donné la surface réduite du terrain et la nature des vestiges suspectés, il a été décidé de creuser onze tranchées continues parallèles orientées nord-est / sud-ouest, larges de 1,80 m et distantes de 10 m, cette approche nous semblant plus appropriée que la méthode habituelle des tranchées de 10 x 2 m disposées en quinconce. Le plan complet de dix-huit de tombes est apparu dans les tranchées d'évaluation ; la fouille de cet échantillon a permis de mettre en évidence leur état de conservation, répondant ainsi au second objectif de l'évaluation.

Cinq tranchées se sont révélées positives ; situées approximativement au centre du terrain, elles sont regroupées dans un espace de 1300 m² environ. Vingt-sept tombes ont été relevées, et dix-huit d'entre elles fouillées, situées 30 à 60 cm sous la surface. Souvent le matériel affleure directement sous la couche arable, ce qui indique un degré d'érosion assez important. En outre, les ossements ne sont conservés que sous la forme de traces argileuses brun foncé.

Toutes les tombes sont orientées nord-est/sud-ouest, suivant une organisation en rangées, évaluées à une dizaine. Elles présentent un plan rectangulaire et datent de l'époque mérovingienne. Une seule tombe se distingue par son plan carré; cette tombe à incinération remonte manifestement à l'époque romaine, plus précisément au Haut-Empire. Aucune des sépultures mises au jour pendant l'évaluation n'avait subi de pillage.

Plusieurs types de cercueils ont pu être identifiés: il peut s'agir de troncs évidés éventuellement pourvus de gouttières (base saillante et incurvée d'une ou plusieurs parois du cercueil) aux extrémités ou de coffres en planches pouvant également présenter des gouttières latérales et aux extrémités. Dans un seul cas, un coffre étroit est déposé dans un tronc évidé. Souvent, les cercueils en planches reposent sur ceux traverses; ce dispositif n'est jamais observé dans le cas des troncs évidés.

Le matériel est abondant et varié. La plupart des tombes contiennent de un à quatre récipients en céramique déposés aux pieds, sauf dans un cas où le vase repose près de la tête. Les bijoux sont nombreux et consistent notamment en fibules rondes en alliage de cuivre et argent ornées de grenats, et en fibules ansées digitées ou aviformes en alliage de cuivre. Quelques paires de boucles d'oreille en argent ou en alliage de cuivre à pendant polyédrique

en grenat ont également été récoltées, l'une d'entre elles étant pourvue d'un fin anneau torsadé en argent. Un bracelet composé de grosses perles en pâte de verre colorée est parfois passé au poignet; dans un cas la défunte porte un bracelet massif ouvert en alliage de cuivre. Le cou est parfois orné d'un ou plusieurs colliers de perles en pâte de verre très colorée ou en ambre. Les boucles de ceinture en alliage de cuivre ou en fer sont nombreuses; certaines présentent un ardillon scutiforme. Dans certains cas, une aumônière est suspendue à la ceinture, contenant divers ustensiles: fragments de silex, anneaux en alliage de cuivre ou en fer, et également une fiche à bélière et une clef en fer.

Le défunt peut être accompagné de divers ustensiles en fer, les plus fréquents étant les couteaux. Deux seaux en fer ont également été prélevés, et deux petites haches. Les fusaïoles en terre cuite sont également bien représentées.

L'obole à Charon n'est jamais attestée. Dans deux cas, une monnaie illisible en alliage de cuivre a été déposée sur la poitrine du défunt; une monnaie bien identifiée a également été récoltée: il s'agit d'un antoninien de Philippe II, frappé à Rome en 246-247; percée en médaille, elle était intégrée dans un collier de perles en pâte de verre.

Le verre est rare, puisque les fouilles n'ont jusqu'ici livré qu'un seul récipient décoré de filets blancs.

Une tombe à incinération du Haut-Empire se trouvait légèrement à l'écart au sud de l'ensemble. Il s'agit d'un coffre presque carré (94 x 85 cm), dans lequel les ossements calcinés ont été déposés (dans un contenant qui a aujourd'hui disparu), accompagnés de trois marmites – dont une pourvue de son couvercle – d'un plat et d'une coupe en céramique commune sombre, d'un gobelet, d'une aryballe, d'une assiette imitant une forme de terre sigillée et d'un petit bol en verre. Un grand clou en fer complète l'ensemble, ainsi que trois fragments de tuiles au sommet du dépôt.

Les trois mois d'évaluation ont permis d'atteindre les objectifs fixés. D'une part, nous savons désormais qu'une nécropole mérovingienne était implantée à cet endroit; bien cerné, cet espace funéraire couvre une superficie d'au moins 1300 m². D'autre part, la fouille de dix-huit des vingt-sept tombes identifiées a permis de mesurer le taux d'érosion du site. Même si celle-ci a fait disparaître les traces du couvercle et de la partie supérieure du cercueil, le mobilier funéraire et les restes humains sont dans la plupart des cas bien conservés.

La datation des vestiges ne peut encore être précisée et les informations encore trop lacunaires ne permettent pas d'avancer un phasage. Il semblerait toutefois que l'occupation du cimetière ait été continue, vu la régularité des orientations et l'homogénéité de l'ensemble.

À ce stade, nous pouvons supposer que la nécropole contient au moins une soixantaine de tombes. La fouille d'un tel cimetière permettrait d'enrichir la connaissance des rites funéraires mérovingiens, jusqu'ici limitée à une étude du matériel et sans tenir compte des modes d'inhumation. En outre, une mise en relation avec le *vicus* qui a précédé et l'émergence du village au haut Moyen-Âge apporterait de nouveaux éléments sur l'histoire ancienne de la région.

ANNAERT RICA

Nieuw onderzoek op de middeleeuwse nederzetting te Edegem-Buizegem (Antw.)

Gedurende de maanden juni tot oktober 2005 voerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) een preventief archeologisch onderzoek uit op de gronden van de toekomstige woonverkaveling tussen de Jan Verbertlei en de Boniverlei te Edegem. Op het

noordwestelijke uiteinde van de in totaal 4,5 ha grote verkaveling, was een gekende archeologische site aanwezig. Op basis van deze gegevens op de Lokale Archeologische Advieskaart (LAA) stuurde de gemeente Edegem de verkavelingaanvraag door naar de cel archeologie van de Afdeling Monumenten en Landschappen (AML). Deze adviseerde een preventief archeologisch onderzoek van de gekende site en een proefsleuvenonderzoek op de rest van het terrein. De verkavelaar, Topoplan bvba financierde voor een gedeelte het mechanische graafwerk, de gemeente Edegem zorgde voor logistieke steun en het VIOE voerde het onderzoek uit.

Wat de topografie betreft, is *Buizegem* gelegen op het hoogste punt in de omgeving (20 m boven Zero D) ongeveer 850 m ten noorden van de Edegemse beek. Deze laatste behoort tot het bekken van de Struisbeek die zelf afwatert in het bekken van de Schelde. De site ligt net ten westen van de waterscheidingslijn tussen Schelde- en Netebekken.

Ten noorden van de vallei van de Edegemse beek strekt zich een hoger gelegen droog zandleemplateau uit dat geografisch deel uitmaakt van het 'Land van Boom'. Het tertiaire substraat van dit plateau bestaat uit grove, mariene glauconietzanden ('zanden van Edegem') en is bedekt met pleistocene niveo-eolische zandleemsedimenten met textuur B-horizont (w-Lba) en gedeeltelijk uit zwak gleyige zandleemgronden met textuur B-horizont (w-Lca). Het klei-zandsubstraat begint er op geringe of matige diepte.

Volgens de toponymische gegevens behoort *Buizegem* samen met drie andere Edegemse plaatsnamen (*Edegem*, *Ghipengeem-Grijpegem* en (*H*)*eisengheem*) tot de vroegmiddeleeuwse *-ingaheem*-formaties. *Buizegem* wordt dan gekoppeld aan de persoonsnaam *Buso*. Deze vier plaatsnamen behoren tot een dichte groep *-ingaheem*-namen rondom Antwerpen. Er is duidelijk een verband tussen deze dichte groep vroegmiddeleeuwse toponiemen en de vruchtbare leembodem van deze zone onmiddellijk ten oosten en zuidoosten van de stad Antwerpen.

In de historische bronnen wordt *Buizegem* voor het eerst vermeld in 1159 als *mansus* geschonken door een zekere Ausilia aan de abdij van Tongerlo. De vroege nederzetting groeide uit tot het eerste dorpscentrum van Edegem met kerkje.

De eerste vermelding van de kerk dateert uit 1173 toen Petrus, bisschop van Kamerijk, drie kerken in het aartsdiaconaat Antwerpen schonk aan de kerk van Sint-Gorik te Kamerijk nl. de kerken van *Buizegem*, *Itegem* en *Ouwen*. Het personaat van deze drie kerken was toen in handen van een *clericus*, Walterus de Sancto Martino.

Vanaf 1186 is ook het geslacht van de familie *Van Buyseghem* vermeld. Deze familie wordt gerelateerd aan de motte *Ter Borcht* die in de 10de-11de eeuw aan de huidige *Drie Eikenstraat* (2 km verwijderd van de site *Buizegem*) werd opgeworpen. Het toponiem *Nederbuizegem* verwijst zonder twijfel naar deze locatie die inderdaad veel lager gelegen is (14-16 m boven zero D).

In de loop van de 13de en 14de eeuw nam *Edegem*, in oorsprong een hoeve, die rol van dorpscentrum over. In diezelfde periode wordt te *Buizegem* het *Buizegemhof*, een hoeve met walgracht, vermeld. Deze hoeve die vermoedelijk in oorsprong terug gaat tot de stamvaderen van het geslacht *Van Buyseghem*, werd pas afgebroken bij de bouw van de appartementen in de tweede helft van de 20ste eeuw. Ze bevond zich onmiddellijk ten zuidwesten van het perceel waar het eerste kerkje stond.

Vanaf de 14de-15de eeuw wordt het domein gedifferentieerd in twee verschillende landbouwwitbatingen nl. de *Kleine Buizegemhoeve* met omwalling (het vroegere *Buizegemhof*) en de *Grote Buizegemhoeve* zonder omwalling maar uitgebreider met meer hoevegebouwen. Deze laatste werd in de 14de eeuw opgericht op gronden van de hertogelijke

warande onmiddellijk ten oosten van de hoeve met walgracht. Ook deze hoeve was nog bewoond tot in de 20ste eeuw.

Het oude kerkgebouw dat sedert de 14de eeuw aan verval ten prooi viel, diende vanaf de 16de eeuw geleidelijk aan als steengroeve voor bouwmateriaal. Nog op het kadaster van Popp blijft het betrokken perceel echter de naam *Oud Kerkhof* dragen. Dit perceel blijft tot heden ten dage eigendom van de kerk, momenteel van de kerkfabriek van Sint-Paulus te Antwerpen. Ook de aanpalende straat, de huidige Jan Verbertlei, is op de oude kadasterkaart aangeduid als *Oude Kerkhofweg*.

Ook archeologisch is *Buizegem* reeds langere tijd gekend. Reeds in 1933 ondernamen R. en F. Van Melckebeke opgravingen naar de resten van het afgebroken kerkje in de tuinen van de villa's die er in de periode 1929-1930 gebouwd werden. Tijdens deze opgravingen werden tevens sporen van Gallo-Romeinse bewoning aangetroffen. Deze Romeinse bewoning te *Buizegem* werd nogmaals bevestigd in 1966 toen bij het aanleggen van de riolering in de nieuwe woonwijk daar, een Romeinse waterput met houten bekisting werd ontdekt.

De opgravingen van 1933 brachten ook de uitgebroken muursporen van het middeleeuwse kerkje aan het licht: een oost-west georiënteerd gebouw van 16 m bij 10,4 m. De oorspronkelijke muren moeten zeer dik geweest zijn en opgebouwd uit blokken zandsteen en kalkmortel. Tussen het bouwpuin in de afbraaksleuven werden verder heel wat Romeinse *tegulae* gevonden. De opgravers vonden ook heel wat skeletmateriaal waaruit ze de conclusie trokken dat het kerkhof gelegen was tussen de kerk en de Jan Verbertlei. Ook bij de bouw van de villa's waren eerder reeds skeletresten en sporen van houten kisten waargenomen.

Verspreid over de jaren 1966 en 1967 werden de vaststellingen uit 1933 geverifieerd door R. Van Passen door middel van beperkte steekproeven. In de loop van de jaren '60 werd bij diverse graafwerken in de tuinen nog bijkomend skeletmateriaal teruggevonden.

De Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA) ondernam in 1973 onder leiding van F. Brenders een nieuwe opgravingscampagne in de tuin van de middelste villa (zie B nr. 139c). AVRA legde de uitgebroken muursporen van een Romaans zaalkerkje en de paalsporen van een voorafgaande houtbouw fase bloot alsook een aantal graven. Een tweetal proefsleuven ten zuiden van de kerk op twee percelen gelegen in de huidige verkaveling (zie B nr. 138a en 137c), bracht nog meer graven en volmiddeleeuwse bewoningssporen aan het licht (o.m. een waterput).

Het vlakdekkend archeologische onderzoek van 2005 omvatte het volledige braakliggende terrein dat in 1973 door AVRA met proefsleuven gedeeltelijk geprospecteerd werd. Zoals verwacht sneed het VIOE het eerder gelokaliseerde kerkhof opnieuw aan. Hiervan getuigen verschillende oost-west georiënteerde graven (één graf was noord-zuid georiënteerd). In totaal werd een twintigtal graven geregistreerd waaronder zowel antropomorf uitgegraven graven als smalle, rechthoekige graven al dan niet met kist (tenminste drie kistgraven waren aanwezig). In deze drie types van graven werden oversnijdingen vastgesteld. Nergens waren bijgaven aanwezig. De antropomorf uitgegraven graven zijn vermoedelijk te dateren in de 10de-11de eeuw, terwijl de kistgraven jonger zijn en vanaf de 12de eeuw kunnen geplaatst worden. Het skeletmateriaal was in zeer slechte toestand en niet meer te recupereren. In dit deel ten zuiden van de kerk lijken veel kindergraven voor te komen: tenminste zeven graven hebben een opvallend kleine grafkuil. Een eerste beperkt onderzoek door Marit Vandenbruaene (VIOE) op de schaarse bewaarde tandenresten uit deze graven bevestigde de identificaties als kindergraven. De meeste graven waren nog tot minimum 1 m onder maaiveld bewaard (de kindergraven waren minder diep uitgegraven).

Een gracht (ca. 1,60 tot 2 m breed en ca. 0,70 tot 0,80 m diep vanaf het sleufoppervlak) omsloot het kerkhof. Deze gracht had een gebogen verloop en liep haaks vanaf de Jan Verbertlei in westelijke richting tot onder de aanpalende tuinpercelen. Ten zuidoosten van de plaats waar de kerk moet gestaan hebben, lijnde zich een onderbreking af, te interpreteren als toegang tot het kerkhof en kerkdomein. Ter hoogte van deze ingang was de gracht ook minder breed. In deze toegangszone van het kerkhof waren geen graven aanwezig: een pad naar het kerkgebouw mag hier verondersteld worden. De vulling van de kerkhofgracht was zeer homogeen donkergrijs en bevatte zeer gefragmenteerde keramiekscherven te dateren in de 11de-12de eeuw.

Over de rest van het terrein buiten de kerkhofgracht, tekenden zich verspreide bewoningssporen af, voornamelijk paalkuilen met duidelijk afgelijnde paalkuil, maar ook afvalkuilen. Tot nu werden geen gebouwplattegronden herkend. Een groot probleem vormt het feit dat wel de oude coupe-kuilen van de AVRA-opgravingen uit 1973 opnieuw werden ingetekend maar dat de opgravingsplannen van deze opgravingen inmiddels vernield werden. Omdat deze AVRA-zoeksleuven het ganse opgravingsareaal doorsnijden zal het zonder deze plannen wellicht zeer moeilijk zijn om nog grondplannen van gebouwen samen te stellen.

Tenslotte zijn nog twee waterputten te vermelden. De eerste put werd wellicht tijdens de aanleg reeds opgegeven: het gaat om een verticaal uitgegraven kuil met een diameter van 2 m die tot op een diepte van 2,4 m onder het sleufoppervlak werd uitgegraven. De vulling was zeer homogeen en bevatte geen materiaal. De tweede put bevond zich in het zuidwestelijke deel van het opgravingsareaal. De trechtvormige aanlegkuil had bovenaan een diameter van 6 tot 5 m. De eigenlijke putschacht die vanaf een diepte van 2,5 m werd waargenomen, had een diameter van ca. 0,8-0,9 m. De put reikte nog tot 4,5 m diep onder het sleufoppervlak. Sporen en resten van een houten bekisting (vermoedelijk een uitgeholde boomstam) waren niet meer aanwezig. In het profiel was heel duidelijk zichtbaar dat de bekisting was uitgegraven en waarschijnlijk gerecupereerd werd. De achtergebleven kuil werd nadien opgevuld met nederzettingsafval. Een grote hoeveelheid ceramiek werd gerecupereerd. Enerzijds werd materiaal uit de 9de-10de eeuw vastgesteld, o.a. Badorfkeramiek (grote fragmenten reliëfbandamfoor) en vroeg Maaslands wit aardewerk. Anderzijds was ook typisch 11de-begin 12de-eeuws materiaal aanwezig zoals roodbeschilderd Rijnlands aardewerk, Maaslands wit aardewerk met lensbodem en manchetvormige randen, schelpengemagerd aardewerk en aardewerk van het type Verhaeghe A. De vermenging van verschillende chronologische contexten bevestigt het uitgraven van een oudere waterput.

Verrassend was de ontdekking van een vermoedelijk laat-neolithische grafheuvel waarrond in de metaaltijden (vroeg IJzertijd?) een indrukwekkende circulaire grafstructuur van 53 m diameter met spitsvormig uitgegraven ringsloot werd aangelegd.

De overige te verkavelen oppervlakte werd reeds gedeeltelijk met proefsleuven onderzocht. In de centrale zone tussen de Jan Verbertlei en de Boniverlei waren bewoningssporen uit de IJzertijd en een aantal Romeinse brandgraven aanwezig. Vlakdekkend onderzoek van deze is opgenomen in de planning van 2006. In de zone ten zuiden van de middeleeuwse nederzetting en kerkhof, en ten westen van de Jan Verbertlei, brachten de proefsleuven een grootschalig ontginningssysteem voor kalk en kalkhoudend zand en klei aan het licht. Het gaat om grote rechthoekige kuilen die telkens tot net boven de toenmalige grondwatertafel werden uitgegraven waartussen bankjes in de leem uitgespaard bleven. Heel systematisch werd telkens een nieuwe kuil uitgegraven waarbij de uitgegraven grond diende als opvulling voor de vorige kuil. Deze grootschalige ontginning heeft zijn sporen nagelaten in de oorspronkelijke topografie. Alhoewel gelegen op het hoogste punt van de gemeente vertoont het reliëf hier een uitgesproken zink in het terrein. Een hoogteverschil van meer dan 1 m tussen deze zone en deze waar de middeleeuwse bewoning geconcentreerd

was, werd vastgesteld. Toponymisch staat deze zone ook gekend als de *Putten*. Interessant is dat deze ontginning bevestigd wordt in de historische bronnen. R. Van Passen vermeldt in zijn lijvige studie over de geschiedenis van Edegem een akte uit 1352 waarin melding van een pastoor Rutgherus die een bunder land aankocht 'met de opbrengsten die hij had van de mergel die hij uit een perceel land heeft gehaald ter plaatse waar de *Putten* zijn'. Deze operatie van aankoop en mergelen geschiedde met de toestemming van 'P., bisschop van Kamerijk'. Het gaat hier ofwel over Philippus de Marigny gekozen in 1306 en gestorven in 1309 of over Petrus III de Levis gekozen in 1309 en gestorven in 1324. Deze data geven een vrij exacte datering van de archeologische sporen van de kalkontginning nl. tussen 1309 en 1324 en bevestigen ook de bodemkundige bevindingen van prof. dr. R. Langohr die stelde dat de ontginning ongeveer 800 jaar oud moet geweest zijn. Ook in 1518 wordt nog het toponiem *Mergelputte* bij het *Pastorye goet* te Buizegem vermeld. Bovendien droeg een perceel van de *Grote Buizegemhoeve* de naam *Mergelgat*. Het is algemeen gekend dat mergel, een mengsel van grondsoorten met koolzure kalk, gebruikt werd voor bemesting van landbouwgrond. Dat bij deze kalkontginning ook oudere bewoningsresten aangesneden werden verraden enkele IJzertijdscherven en een scherf van een Romeinse *dolium* die in de opvulling van de ontginningskuilen werden teruggevonden.

Bibliografie

- ANNAERT R. 2006: Een vorstengraf te Edegem-Buizegem (prov. Antwerpen)?, *Lunula. Archaeologia protohistorica XIV*, in druk.
- BAEYENS L. 1975: *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Kontich 43 E*, Gent.
- BRENDERS 1973: Edegem: kerk van Buizingen, *Archeologie*, 2, 84.
- BRENDERS 1974: Archeologisch onderzoek naar de kerk van Buizegem. In: R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem*, Edegem, 984-985, afb. 120.
- R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem*, Edegem.

BIS-WORCH CHRISTIANE

Zur Notausgrabung in der Kirche in Fentingen (GDL.)

Als die Gemeinde die Erneuerung der aus dem 20. Jahrhundert stammenden Kirche in Fentingen beschloss und hierzu sowohl die Kirchenkommission als auch die „Kommission des Sites et Monuments“ zu Rate zog, konnte aufgrund deren jungen Baudatums niemand ahnen, dass sich nur wenige Zentimeter unter dem Kachelfußboden große Teile der Vorgängerkirche erhalten haben. Umso spektakulärer der Moment, als Bauarbeiter bei den Vorbereitungen zum neuen Heizungskanal auf einen Sandsteinsarkophag trapezoider Form stießen. Nach Informierung der Gemeindeverantwortlichen und des Nationalmuseums wurden umgehend archäologische Untersuchungen begonnen, die schließlich zu einer zweimonatigen Kampagne führten.

Fentingen kann aufgrund seiner Lage an der alten Handelsachse entlang der Alzette, welche mehrere römische Großvillen miteinander verband (Mersch, Steinsel, Walferdingen, ...), viele römische, aber auch merowingische Funde in der Umgebung der Ortschaft aufweisen. Die römischen Funde rund um die Kirche bis hin zum sog. Stifftenhaus -dem ehemaligen Meierhof- belegen eine römische Präsenz auch innerhalb der heutigen Ortschaft, ohne dass man genauer sagen kann welcher Art diese Besiedlung war, denn leider wurden

weder die Funde noch die Befunde näher beschrieben oder dokumentiert. Da Fentingen zu jenen Pfarreien gehört, die seit dem Trockenjahr 983 an der Bittwallfahrt nach Trier teilnehmen, ist die Existenz einer Kirche ab dem 10. Jh. n. Chr. recht wahrscheinlich, jedoch nur indirekt belegt. Erst ab 1128 wird sicher eine Pfarrkirche bezeugt. Sie ist der Heiligen Dreifaltigkeit und spätestens seit 1600 dem Heiligen Lukas geweiht. Im Laufe des 18. Jh. scheint die Kirche immer baufälliger zu werden, doch es kommt erst ab 1890 zur kompletten Kirchenerneuerung, die in mehreren Etappen bis 1934 andauert.

- *Zu den Ausgrabungen*

Abgesehen von den Störungen durch eine moderne Bodenheizung und auch durch den Neubau des Chores und des Turms, haben sich doch im Bereich des Kirchenschiffes ausgesprochen viele Strukturen erhalten, da dessen Neubau von 1933/1934 auf beiden Längsseiten jew. 80 cm größer ist als der Kirchenvorgänger (siehe Abb. 1, die äußeren Mauerzüge). Insofern ist dies ein Paradebeispiel, wie gefährlich es sein kann, allzu leichtfertig auf die Nichtexistenz von archäologischen Strukturen zu schließen, nur weil das aktuelle Gebäude diesen Anschein erwecken sollte.

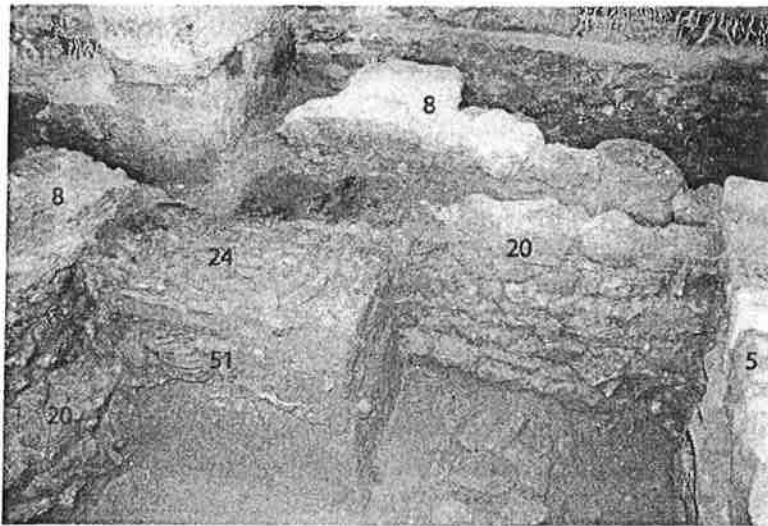

Zu den ältesten Befunden gehört ein kleiner Mauerstumpf (52) in eindeutig römischer Bautechnik, welcher jedoch sowohl vom Chor als auch von mehreren Gräbern gestört wird. Da auch im weiteren Verlauf keine weiteren Mauerreste zu erfassen waren, kann die Natur des Gebäudes nicht mehr bestimmt werden. Ein Datierungsansatz ergibt sich lediglich durch die in der ganzen Kirche verteilt gefundenen Münzen, die allesamt dem 3. und frühen 4. Jh. nach Christus angehören.

Ein weiteres, mehrräumiges Gebäude (Abb. 2, nr. 20) von wesentlich einfacherer Mauertechnik befand sich auf der Seite des Kirchturms und wird von diesem, aber auch vom älteren Kirchenschiff (5 resp. 8), so stark gestört, dass weder sein genauer Grundriss zu erfassen ist, noch eine präzise zeitliche Einordnung. Vermutlich handelt es sich hier um jenes Gebäude, welches 1890 beim Bau des Turms angeschnitten und als römisch bezeichnet wird!

Die Einordnung in eine römische oder gar frühmittelalterliche Zeitstellung ergibt sich

im Moment aus rein relativchronologischen Überlegungen heraus: Da ist zunächst Grab 51 von Bedeutung, welches Mauer 20 überlagert.

Über diesem Grab befindet sich nun eine Herdstelle (24), die wiederum von Mauer 8, einer Erweiterung des ursprünglichen Kirchengebäudes aus dem 18. Jh., gestört wird. Es wird wohl nie zu klären sein, wozu diese Herdstelle gedient haben mag. Vielleicht diente sie den Handwerkern beim Bau der Kirche, welche sich aus den Mauern 5, 6 und 7 zusammensetzt (vgl. Abb.1). Die Keramik „vom Typ Autelbas“ sowie sog. „Muschelgrusware“ datieren die Herdstelle leider recht ungenau in die Zeit vom 8. bis in das 12. Jh.n.Chr.. Die Tatsache, dass sich der Zerstörungshorizont über der Herdstelle lediglich westlich des alten Kirchenhaupttraums befindet (sich also nur an die ehemaligen Außenmauer anschmiegt), zeigt, dass die Kirche zu diesem Zeitpunkt schon bestanden haben muss und es liegt nahe, diesen Bau mit der historisch ersten möglichen Nennung aus dem 10. Jh., spätestens jedoch mit dem Datum 1128, in Verbindung zu bringen. Dementsprechend müssen die Mauern 20, zu denen auch ein Drainagekanal gehört, älteren Datums sein. Unsicher bleibt allerdings, ob sie römischen Ursprungs sind oder eher einer nachrömischen Bauphase angehören.

Abgesehen von Grab 51, das prinzipiell auch zeitgleich mit der Kirche (5/6/7) bestanden haben kann, belegen weitere von den Kirchenmauern 5 und 6 gestörte Gräber, dass das Gelände vor deren Errichtung schon als Friedhof genutzt wurde. Außerdem zeigen Nagergänge an, dass das Terrain zumindest eine Weile lang frei lag und nicht überdacht war. Allerdings konnte aufgrund der mangelnden Befunde nicht nachgewiesen werden, ob sich in Mauer 20 eine zu diesem frühen Horizont gehörige Vorgängerkirche verbirgt.

Mittig in der Kirche (5/6/7), die als Vorgänger der heutigen Kirche zu bezeichnen ist, befand sich nun der Sarkophag (vgl. Abb. 1), dessen Lage, aber auch dessen Einzigartigkeit innerhalb der Kirche unweigerlich an ein Stiftergrab denken lassen. Allerdings überlagert er mehrere ältere Gräber, darunter eine Sammelbestattung dreier älterer Männer, von denen zumindest Einer sichtlich erschlagen worden ist. Sie belegen, dass der Friedhof schon vor Anlage des Sarkophages bestanden hat. Im Blick auf die schon erwähnten, von der Kirche gestörten Gräber könnte man sich sogar vorstellen, dass das Grab im Zusammenhang mit dem Bau des Gebäudes 5/6/7 zu sehen ist, d.h. dass wir es hier durchaus mit einem Stiftergrab zu tun haben könnten, jedoch erst für eine zweite Bauphase. Inwiefern es zum ersten Friedhof

ebenfalls eine Kirche gegeben hat und wie diese zeitlich anzusetzen ist, muss leider offen bleiben.

Der Sarkophag wurde aus einem Block luxemburger Sandstein zu einer trapezoiden Form herausgearbeitet. Die unverzierten Wände sind z. T. kaum 5cm dick und durch den Erddruck in zahlreiche Teile gerissen. Auch der Deckel weist zahlreiche Sprünge auf. Im Fußbereich könnte dies allerdings auch von einer späteren Öffnung des Sarkophags herrühren, denn es lagen dort zwei Individuen, von denen das vermutlich ursprüngliche Grab nunmehr am Fußende zusammengelegt lag. Zum Zeitpunkt der Niederlegung des Jüngeren muss es noch in Teilen zusammenhängend gewesen sein, denn Füße und Unterschenkel waren noch im Verbund. Die Füße staken zudem in feinen Lederschuhen, von denen ein Grossteil geborgen werden konnte. Die sorgfältig sortierte Lagerung der Knochen (linke Körperhälfte links, rechte Körperhälfte rechts) ist auffällig und könnte daraufhin deuten, dass beide Toten in engem Verhältnis zueinander standen. Eine erste Voranalyse zur DNA ergab, dass es sich bei der lang ausgestreckten, jüngeren Bestattung, bei der noch Reste eines Pelzbehangs geborgen werden konnten, wohl um eine Frau handelt. Die zweite Analyse steht jedoch noch aus, so dass wir noch nichts zu eventuellen Verwandtschaftsverhältnissen sagen können. Auch eine Datierung ist leider noch nicht möglich: sie ergibt sich vielleicht aus der Restaurierung der organischen Reste sowie der unumgänglichen C-14 Analyse.

BUTLER HELEN, DE MEULEMEESTER JOHNNY, EIROA JORGE, POISSON JEAN-MICHEL,
SHQOUR REEM & VAN DEN BREMT AN¹

Arlon/Autelbas: l'abbaye cistercienne de moniales à Clairefontaine (Lux.)

Depuis 1997, la Direction de l'Archéologie (MRW) mène des fouilles thématiques et systématiques sur le site de l'abbaye de Clairefontaine, fondée en 1247 par la comtesse luxembourgeoise Ermesinde.

Chaque année, ces fouilles de grande envergure ajoutent de nouvelles données à notre compréhension de l'évolution architecturale des bâtiments monastiques. Au stade actuel des recherches, cette évolution s'échelonne sur quatre phases principales dont trois liées aux transformations de l'église abbatiale. Les bâtiments conventuels connaissent des modifications supplémentaires, mais sans que celles-ci correspondent à un changement fondamental dans le volume de l'église. En fait, l'histoire architecturale de l'abbaye de Clairefontaine constitue celle d'un chantier presque continu et certains faits archéologiques ne représentent qu'un état provisoire des bâtiments en relation avec l'une ou l'autre phase de travaux.

Les fouilles du monastère étant plus ou moins terminées, en 2004, les fouilles se concentrent depuis lors sur l'aile du « moutier », aile de travail par excellence. Mais rappelons en bref les grandes phases de l'évolution du monastère et leurs caractéristiques principaux.

Clairefontaine I : l'abbaye primitive de la seconde moitié du 13e siècle au 14e siècle consiste en une église mononef avec, à l'ouest, une tribune occidentale au-dessus d'une «église inférieure» et, à l'est, le sanctuaire. Le monastère primitif couvrait une surface

¹ Helen Butler (Department of Medieval History, *Trinity College Dublin*), Johnny De Meulemeester (Direction de l'Archéologie, *Ministère de la Région wallonne, Namur*), Jorge Eiroa (Departamento de Prehistoria, Arqueología, Historia Antigua, Historia medieval, *Universidad de Murcia*), Jean-Michel Poisson (*Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris/LyonII – UMR 5648 du CNRS, Lyon II*), Reem Shqour (*Archaeologia Mediaevalis*) & An Van den Bremt (*Archaeologia Mediaevalis*).

d'environ 45 m sur 10 m (*extra muros*) divisée en trois pièces (du nord au sud salle capitulaire, salle de séjour, cuisine et réserve ?) par des murs de refend. Ces salles seront réaménagées à plusieurs reprises.

Clairefontaine II : la grande abbaye des 14e/15e siècles présentait des nouvelles envergures, par l'agrandissement de son église lors d'une reconstruction quasi totale et par la construction d'un cloître à l'est du monastère au flanc de l'extension de l'église. La création du cloître accentua enfin la clôture exigée par Cîteaux. Les bâtiments conventuels existant furent convertis en aile des Converses. Plusieurs murs intérieurs furent rasés entraînant une nouvelle disposition des pièces. Probablement, les fondations d'un certain nombre de murs au sud de l'aile des converses appartenaient aux latrines. Dans le préau, les bâtisseurs aménagèrent un bassin central.

Clairefontaine III : l'abbaye fut probablement reconstruite au 16e siècle quand les moniales revenaient vivre à Clairefontaine après une courte période d'absence pendant laquelle des moines d'Orval y résidaient. Mis à part le mur méridional de la nef, toute l'église, avec le chœur, fut arasée pour permettre la construction d'une nouvelle église de type basilical, à bas-côtés et à transept non saillant, avec un sanctuaire à chevet plat, pourvue de deux chapelles dans le prolongement des bas-côtés. Le plan plus ou moins trapézoïdal du cloître primitif fut transformé et agrandi vers l'est. Le cloître devint un carré et, dans cette optique, l'aile orientale de l'abbaye fut rasée et reconstruite 3,50 m plus à l'est. L'aile des converses existante fut radicalement transformée, alignée sur la largeur des autres ailes par la construction d'une nouvelle façade occidentale sur toute sa longueur.

Clairefontaine IV : la grande abbaye du 18e siècle représente un dernier effort des moniales pour faire face aux torrents de boue qui envahissaient régulièrement leur abbaye ; elles firent rehausser le terrain d'environ 1,50 m. L'église garda, sans doute, son aspect de l'époque précédente et son volume : assez distante du ruisseau et se situant plus haut sur la pente, l'église était probablement moins atteinte par les inondations et ne souffrait que de la nappe phréatique et des sources. Dans l'aile des converses la ruelle des Converses fut prolongée jusqu'au milieu de l'aile où elle butait sur un nouveau mur de refend et une porte vers le cloître. L'aile orientale de l'abbaye fut, elle aussi, rebâtie au-dessus de caves voûtées. En surface, les bâtiments de Clairefontaine V sont généralement agencés selon le plan existant. Avant les fouilles, seuls quelques vestiges du quartier de la clôture de cette abbaye du 18e siècle étaient visibles. En revanche, le quartier des Hôtes avec quelques bâtiments de la ferme datant de 1734 a survécu à la suppression de l'abbaye.

En 2005, la recherche s'est concentrée sur la zone de la ferme qui se situait à l'ouest du monastère (contrairement à la ferme du 18e siècle – en partie conservée – qui se trouve à l'est. Pour l'époque de la fondation du monastère et de sa première période de fonctionnement (*Clairefontaine I*), nous manquons des traces (en bois ou pierre) des bâtiments agricoles. D'après les textes sur l'histoire de l'abbaye, la comtesse Ermesinde mettait des dépendances de son château à la disposition des religieuses pour leur permettre d'être déjà présentes sur le site pendant la construction du monastère. Les fouilles ont dégagé un bâtiment – probablement carré dont la technique de construction diffère totalement des constructions monastiques. Les murs emploient e.a. des blocs récupérés sur des bâtiments romains ; l'historiographie locale parle d'une villa romaine dans la vallée de Clairefontaine quelques centaines de mètres à l'ouest de l'abbaye et les couches médiévales du site conservent régulièrement des tessons romains. Ce bâtiment fut transformé en cave – probablement au 15e siècle et abandonné au 16e siècle.

C'est peut-être encore au 14e siècle (*Clairefontaine II*), lors de l'agrandissement de l'église et de la construction d'un cloître, que le monastère existant fut transformé en aile des converses. Des fragments d'architecture récupérés sur l'église et le bâtiment conventuel furent employés dans la construction des bâtiments de la ferme : les fondations d'un grand bâtiment rectangulaire dont la charpente du toit (ou un étage) fut soutenue par quatre colonnes récupérées, sans aucun doute, sur l'église, conservait plusieurs fragments d'architecture en réemploi. Ce bâtiment a pu servir de grange. A côté, un bâtiment carré servait peut-être de cuisine comme en témoigne son âtre.

Probablement au 15e siècle, l'espace occupé par la grange fut réaménagé en supprimant les colonnes et dans l'angle sud-est du bâtiment fut implanté un grand four (à pain).

Puis, ces espaces furent réaménagés par l'implantation d'un grand âtre de presque 4 m de largeur devant lequel le reste de la pièce fut dallé de pierres. Il est probable que cette espace bien aménagé et confortable fonctionnait comme lieux de séjour des dames lors de la transformation de l'abbaye au 16e siècle. En tous cas encore pendant ce siècle, cette chambre un peu luxueuse fut réduite par l'introduction d'un large couloir dans l'axe du couloir méridional du cloître du monastère réaménagé.

Les transformations ultérieures nécessitent encore une étude plus approfondie et des fouilles supplémentaires doivent éclairer les évolutions du 17e siècle, époque où fut construit un escalier à vis à nouveau avec des matériaux récupérés sur des bâtisses réaménagées. En tous cas, au 18e siècle la ferme fut transférée à l'est du monastère, là où elle se situe encore maintenant. A cette occasion, tous les bâtiments encore en élévation du complexe occidental furent rasés pour faire place au nouveau mur de clôture occidental. A suivre...

CHALLE SOPHIE

Céramique médiévale et moderne issue du site rural d'Esplechin (Ht.)

Deux campagnes de fouilles, menées en 1993 et en 2001 par la Direction des Fouilles du Ministère de la Région wallonne, ont révélé les traces d'une occupation rurale au hameau de Maraîche, sur le site d'Esplechin (commune de Tournai). L'étude quantifiée du matériel céramique récolté lors de ces opérations fut menée au Centre de Recherches d'Archéologie Nationale (UCL-CRAN) et consignée dans un rapport déposé en juin 2005. Elle s'inscrit dans le cadre plus global d'une recherche doctorale réalisée sous la direction du Professeur R. Brulet et portant sur la céramique médiévale et post-médiévale de la partie occidentale de la province du Hainaut.

La céramique récoltée à Esplechin consiste en 5430 tessons pour nombre minimum de 958 individus. Elle provient presque exclusivement de fosses dépotoirs et d'épandages mis au jour à proximité d'un habitat rural dont aucune structure n'a encore pu clairement être identifiée. L'étude du matériel archéologique a permis de situer l'occupation du secteur entre le 14e et le 16e siècle, voir le 17e siècle.

Une grande majorité de cette céramique est de production régionale. Les contextes les plus anciens ont livré les restes de vaisselles communes en terre cuite grise, notamment de pichets, de tèles, de couvre-feu à décor incisé ou encore de grands pots ovoïdes à fond lenticulaire. Parmi les récipients en terre cuite rouge, quelques pièces de qualité, globalement plus récentes, étaient présentes au sein des assemblages : quelques fragments de plats et de pots à anse de panier décorés à la barbotine et/ou *a sgraffiato*. Des récipients de cuisson façonnés à partir de deux argiles superposées, l'une rouge et l'autre blanche, ont également été observés.

Les seuls produits d'importation identifiés sont les grès. Il s'agit pour l'essentiel de cruches et cruchons, à pâte grise et couverte salifère brune à grise, peu ou presque pas décorés, provenant en majeure partie des ateliers rhénans de Raeren. Les contextes 14e et 15e siècle ont également livré des restes de proto-grès de provenance inconnue ainsi que de gobelets, à pâte claire parfois rehaussée d'un engobe argileux, produits à Siegburg.

Cette étude a permis de mieux cerner les modes d'utilisation et d'approvisionnement de la vaisselle en terre cuite dans la périphérie de Tournai. Comparativement aux découvertes faites en centre urbain, les proportions plus importantes de poterie commune, souvent multifonctionnelle, et moindres de vaisselle décorée, produit plus luxueux, mises en évidence à Espelchin attestent du rang modeste des occupants du site et des activités rurales qui y furent pratiquées. Ces céramiques s'inscrivent dans la pure tradition de ce qui se fait à Tournai, où les ateliers, dont l'existence est aujourd'hui bien attestée, sont très productifs à l'époque. L'état actuel de nos recherches nous autorise à envisager un approvisionnement en poterie par les habitants de Maraîche à Tournai même. Toutefois, l'éventualité d'une production plus locale, sous influence tournaisienne, n'est pas à exclure.

En définitive, nous avons aujourd'hui de bonnes connaissances sur la céramique fabriquée, importée et utilisée à Tournai. Nos acquis concernant la poterie provenant des sites situés en périphérie de ce centre urbain sont nettement moins importants. Seule la multiplication d'études de ce genre nous permettra de mieux comprendre les phénomènes de production, de consommation et de distribution de la céramique en Hainaut occidental.

DE GRUYSE JANIEK & HILLEWAERT BIEKE

Archeologisch Onderzoek Alteby (Assebroek)(W.-VI.)

- *Vooronderzoek (1999)*

In 1999 werden door de toenmalige Stedelijke Archeologische Dienst van Brugge proefsleuven getrokken op de terreinen van de verkaveling Alteby (Assebroek, Blekerijstraat-Nijverheidsstraat). Dit braakliggend terrein was uit archeologisch oogpunt interessant: de bodems in de randgemeenten zijn meestal minder verstoord dan in de binnenstad en hebben bijgevolg een rijk archeologisch potentieel. Uit het proefsleuvenonderzoek bleek dat men in het verleden een groot gedeelte van de terreinen opgehoogd heeft. De reden hiervoor is te zoeken in de lokale topografie: het betreft hier namelijk erg laaggelegen gebieden, die vaak te maken gehad hebben met wateroverlast. Een tweede vaststelling uit het verkennend onderzoek was dat er zich in de uiterste westelijke zone middeleeuwse bewoningssporen bevonden. Om een beter zicht te krijgen op de aard, de uitgestrektheid en de betekenis van deze resten, werd er beslist dat een grootschaliger onderzoek noodzakelijk was in deze zone.

- *Archeologisch onderzoek (2005)*

De Groep Huyzentruyt, één van de bouwheren van het woonproject Alteby, stelde gedurende één maand een projectarcheoloog aan om archeologisch onderzoek uit te voeren in de westelijke zone van het bouwterrein. Het veldwerk kon afgerond worden na drie weken en leverde ondanks de moeilijke werkomstandigheden (wateroverlast) toch enkele interessante resultaten op.

In het westelijk gedeelte van het opgravingsterrein troffen we de fundering aan van een vrij groot gebouw. De fundering bestaat uit een rechthoekige concentratie

baksteenfragmenten; volledige bakstenen en kalkmortel ontbreken. Het grondplan van het gebouw is onvolledig: de fundering strekt zich immers verder uit, zowel in noordelijke als in zuidelijke en oostelijke richting. Wel kon vastgesteld worden dat het gaat om de fundering van één buitenmuur en vier binnenmuren.

Tegen de buitenmuur van het gebouw werd een grote langwerpige kuil gegraven, waarin hoofdzakelijk bouwafval en enkele scherven uit de 18de/19de eeuw gevonden zijn. Het gebouw is in elk geval ouder dan de afvalkuil en is met andere woorden te dateren voor de 18de/19de eeuw. Om de ouderdom van het gebouw nauwkeuriger te bepalen werden alle baksteenfragmenten uit de fundering manueel verwijderd. Slechts op deze manier konden we nagaan of er zich aardewerk tussen de fundering bevond en of er baksteenfragmenten waren waarvan we een (gedeelte) baksteenformaat konden nemen. Op basis van beide elementen - aardewerk en baksteenformaat - kunnen we uiteindelijk besluiten dat de fundering uit de 14de-15de eeuw dateert.

Bijkomend werden er een zestigtal boringen uitgevoerd om een beter inzicht te krijgen in de stratigrafie van de bodem en het ophogingsproces. Langs de Nijverheidsstraat bleek er oorspronkelijk een vrij brede depressie voor te komen, die in de 13de-14de eeuw plaatselijk opgehoogd werd. Men bleef echter kampen met wateroverlast: het dikke veenpakket boven het natuurlijk zand getuigt van de natte omstandigheden. Niettemin werd het terrein in de late Middeleeuwen (14de-15de eeuw) bewoond, maar door de onvolledigheid van het grondplan is deze bewoning erg moeilijk te interpreteren.

DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY

De verdwenen Sint-Niklaaskerk van Oostduinkerke (W.-VI.)

Over de verdwenen Sint-Niklaaskerk van Oostduinkerke – de zgn. Visserskerk – is weinig geweten. De kerk brandde af in 1940 tijdens de Duitse inval, waarna de resten gebruikt werden als verhardingsmateriaal bij de aanleg van de startbanen van het vliegveld in Koksijde. Naar aanleiding van het “cultuurhistorisch project ter revalorisatie van de maritieme erfgoedsite Nationaal Visserijmuseum” – roepnaam; Het zeil wordt in de top gezet! – dacht men eraan de contouren van de kerk op het plein naast het museum te visualiseren. Het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed werd aangezocht om de exacte locatie van de kerk middels proefsleuven te bepalen. Dit kreeg zijn beslag in de tweede helft van de maand mei 2005. De gemeente Koksijde bekostigde alles.

Schuin over de verwachte funderingen werden twee zoeksleuven getrokken. Onmiddellijk werden we geconfronteerd met een nieuw staaltje van “Deutsche Grundlichkeit”. De funderingen waren immers tot de laatste baksteen uitgebroken. De funderingssleuven waren evenwel nog herkenbaar en reveleerden een driebeukig kerkgebouw. De buitenwerkse breedte komt op ongeveer 20 m. De binnenwerkse breedte van de middenbeuk bedraagt zo’n 6 m.

In de tweede sleuf werden ook twee ijzerzandstenen funderingen aangetroffen. Dit correspondeert met een westtoren die op het bewaarde iconografisch materiaal als ingang functioneert. Hierbinnen werden de resten van minstens twee gemetste grafkelders geconstateerd. De baksteenformaten (23,5 x 11,5 x 5,5 cm, 23 x 11 x 5 cm) verwijzen – niet dwingend weliswaar – naar de late 15de en de 16de eeuw.

Het aanwenden van ijzerzandsteen suggereert een bouw in de 12de-13de eeuw. In 1135 wordt “Dunacapella” voor het eerst vermeld. Dit evolueert later tot “Dunkercke” en in

12?? uiteindelijk in “Ostdunkercke” om het verschil te maken met Duinkerke in Noord-Frankrijk.

Het bouwen van een imposante westertoren gebeurt in West-Vlaanderen uiterst zelden. Enkel bij kathedralen of in belangrijke steden, vb. de Sint Pieterskerk in Ieper, kon dit voorvallen. Voor Oostduinkerke moet dan ook aan een ander scenario gedacht worden.

Het lijkt erop dat de ijzerzandstenen toren ofwel de vieringtoren geweest is van een transeptloos, driebeukig kerkgebouw of de toren van een eenvoudige zaalkerk. Westtorens worden in West-Vlaanderen gemeengoed vanaf het eind van de 15de eeuw en in de 16de eeuw, met een eventuele wederopbouw begin 17de eeuw, na de beeldenstorm.

Hier zal men bij de verbouwing dan ook de Romaanse kerk op uitzondering van de toren afgebroken hebben en een nieuwe, driebeukige kerk gebouwd hebben ten oosten van de toren. Volgens de schaarse bronnen zou dit op het einde van de 16de eeuw (verwoesting in 1590), gesitueerd kunnen worden. Baksteenformaten of andere aanwijzingen om dit al dan niet te staven hebben we evenwel niet!

DUFOUR JEAN-YVES

Roissy-en-France (Val-d'Oise) : Le château. Origine et développement de la résidence seigneuriale d'un village du Pays de France (Fr.)

La fouille menée sur la totalité du corps central du château de Roissy, et sur une partie de sa basse cour, nous permet de reconstituer sept siècles d'évolution d'un petit édifice de campagne.

De la première moitié du 12e siècle, ne sont conservés que quelques vestiges témoignant d'une construction sur poteaux plantés. Quelques silos sont diffus dans la basse cour.

L'occupation pré-castrale (seconde moitié du 12e siècle) est plus riche; elle livre les traces d'une première enceinte (toute symbolique), de nombreux silos et un bâtiment utilisant la pierre et le plâtre. Le domaine en pleine expansion est celui d'un paysan aisé, qui vit avec son lignage et une partie de sa production (porcs et céréales) dans le noyau central d'habitation.

Vers 1225, le petit seigneur de Roissy fait table rase de cette maison à pan de bois pour ériger une tour-résidence sur une plate-forme entourée de fossés. La maison forte de Roissy témoigne d'une éphémère phase de fortification, sans doute l'œuvre d'un chevalier.

Dans la basse cour, les constructions n'évoluent pas aussi rapidement. Dans la première moitié du 13e siècle, la présence d'une mesure de terre et bois signale un habitat dispersé au sein du domaine. Dans la seconde moitié du 13e siècle, un bâtiment octogonal à pan de bois et au toit conique sert de bergerie. A faible distance, deux maisons rectangulaires aux parois de terre permettent le logement d'une (ou deux ?) famille de domestiques.

Au 14e siècle, la maison seigneuriale de Roissy n'a plus aucun rôle militaire; ces fossés ont été comblés dès le milieu du 13e siècle, et elle n'est dotée d'aucune enceinte. Le seigneur fait creuser des caves à celliers latéraux pour stocker son vin. La nature seigneuriale du domaine est réaffirmée par la découverte dans la basse-cour de rejets liés à l'usage du four banal.

Le «Fief d'En-Haut» de Roissy connaît une importante phase de travaux à la fin du 15e siècle: la vieille tour est transformée en un long corps d'hôtel dont la façade est renforcée de nombreux contreforts. La basse-cour se cristallise et fait le choix d'une construction en dur et d'une conception visiblement fonctionnelle : un pigeonnier et une bergerie ont été identifiés à la fouille.

Au milieu du 17e siècle, le vieil hostel est restructuré et agrémenté de deux grands pavillons latéraux. Des offices et caves sont installées en sous-sol. Les jardins prennent une forme classique, une orangerie est construite.

L'ultime reconstruction du château intervient vers 1708. La maison de plaisance à la mode au début du 18e siècle est l'oeuvre d'un architecte célèbre.

Au début du 18e siècle., une maison de plaisance au goût du jour est bâtie sur l'ancien château.

Les dépendances sont recomposées au nord de l'avant cour. Elles en sont séparées par la grande écurie qui a surtout une fonction d'apparat.

GOFFIN YVES & DOPERÉ FRANS

De priorij van Groenendaal in het Zoniënwoud te Hoeilaart. Ontdekking van een gewelfde zaal uit de Bourgondische periode op de plaats van de voormalige oostvleugel van het kloostervierkant (Vl.-Br.)

- *Inleiding*

Tijdens de winter van 2003/ 2004 werd een instorting vastgesteld in het talud dat de oude gewelven van het klooster over en langsheen de Ijse (een zijtak van de Dijle) bedekt. De aanaarding van deze gewelven, die van de 18de-19de-eeuwwisseling dateren, vervult sinds een dubbele functie:

1. het bewaren van de hoofdriool van de priorij en van de aanpalende overblijfsels van het kloostervierkant (beide relictien zijn beschermd als monument)
2. overwinteringsmogelijkheden voor verschillende soorten vleermuizen.

Naar aanleiding van de instorting besliste de Houtvesterij Groenendaal (hoofd ir. P. Huvenne) de schade te bepalen en te herstellen. Dit leidde tot een mechanische opgraving van de gewelven, richting oostelijke vleugel, alsook het graven van een bijkomende sleuf op de plaats van de scheidingmuur tussen deze vleugel en de kloostergang. Alle verrichtingen gebeurden tijdens de maanden mei en juni 2005 onder toezicht van vertegenwoordigers van de afdeling Monumenten & Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap. Het belangrijkste resultaat was de ontdekking van een nog deels gewelfde zaal bestaand uit twee beuken en vier traveeën in het noordelijk uiteinde van de oostelijke kloostervleugel. NB: het is niet onnodig te herinneren dat de oostelijke vleugel van een abdij (zowel bij de benedictijnen als de cisterciënzers) volgens het klassiek schema 2 niveaus telt en dat de gelijkvloers als volgt wordt ingedeeld: vertrekkende van het kerkkoor treft men resp. de sacristie, de spreekkamer, de kapittelzaal, een dwarse passage ruimte (O-W georiënteerde gang), een traphal en de monnikenzaal.

- *Bouwhistorische en -archeologische onderzoeken*

De zaal, waarvan ongeveer een helft kon worden onderzocht, is gelegen op het laagste niveau van de oostelijke vleugel, waar hij tot aan het nog bestaand Ijsegewelf reikt. Verrassend genoeg ligt zijn vloer onder een dertigtal cm grondwater. Het eindresultaat van het onderzoek is voornamelijk gebaseerd op de recente archeologische bevindingen, de bestaande iconografie en enkele nuttige historische bronnen uit de laatmiddeleeuwse periode die door Sander Pierron in zijn meesterwerk *Histoire illustrée de la forêt de Soignes* werden

overgenomen. Er werd een bijzonder aandacht geschonken aan de architectuur, het metselwerk en de houwtechniek van de gekapte stenen.

Samengevat, heeft het onderzoek tot de volgende bevindingen geleid:

De zaal is wel degelijk gelegen op het niveau van de voormalige benedenverdieping van het kapittelgebouw meer bepaald aan zijn noordelijk uiteinde waar hij langs een zijdelingse opening met de reftervleugel doorloopt. De halleruimte telt twee beuken en vier traveeën van elk 3.15 m breedte en is nog voor een klein gedeelte gewelfd. De zaal dateert van de eerste bouwfase van het gebouw. Deze bouwfase gaat terug tot de late middeleeuwen en meer bepaald tot het midden van de 15de eeuw – tussen 1430 en 1450, zoals blijkt uit de houwtechniek van de gekapte zuil-, scheiboog- & poststenen. (naar het onderzoek van F. Doperé) In overeenstemming met het traditioneel schema van een monnikenklooster vertoont deze grote ruimte twee gewelfde beuken en één reeks zuilen. Waarschijnlijk diende deze ruimte als multifunctionele zaal voor de kanunniken.

De historie van de priorij van Groenendaal (1343-1795), eertijds befaamd voor zijn kopiïsten en boekbinders, leert ons dat het kloostervierkant tijdens de late middeleeuwen tweemaal door overstromingen werd verwoest (1395, 1472), in het jaar 1435 te gronde werd afgebrand en in 1437 herbouwen dankzij de steun van hertog Filips de Goede. Jammer genoeg bestaan er in de beschikbare bronnen geen gedetailleerde beschrijving over de toestand van de geteisterde gebouwen en nog minder over de herstellingswerken. Ondanks de afwezigheid van die gegevens, is het logisch te veronderstellen dat de geteisterde gebouwen wel degelijk opgehoogd werden en de kamers van het laagste niveau meteen verlaten en afgesloten werden. Twee recente archeologische bevindingen ter hoogte van het eerste niveau steunen deze veronderstelling:

1. de bevinding dat twee oorspronkelijke openingen - een venster in de noord muur van de kanunnikenzaal en een deur in de scheidingmuur met de kloostergang - dichtgemaakt werden met een metselwerk van oude (lange) bakstenen en harde kalkvoeg

2. de hoogte van het grondwater, zowel in de zaal (33 cm boven de oorspronkelijke stenenvloer en circa 10 cm boven de bakstenen vloer) als in de aanpalende kloostergang, beide ruimtes die van de eerste bouwfase dateren.

Boven de resterende gewelven van de zaal werd een tweede bouwniveau gevonden bestaand uit ca. 1 meter muuropbouw met een metselwerk van lange bakstenen en zandvoeg. Deze elementen zijn overblijfsels van een grote kamer, gelegen aan het uiteinde van de oostvleugel, en van de gang die na de eerste helft van de 17de eeuw boven het Ijsegewelf werd aangelegd. Zij stemmen duidelijk overeen met een gedeelte van het priorkwartier zoals afgebeeld op een plattegrond van 1785 en horen tot de latere bouwfases van het klooster.

- *Slotbeschouwingen*

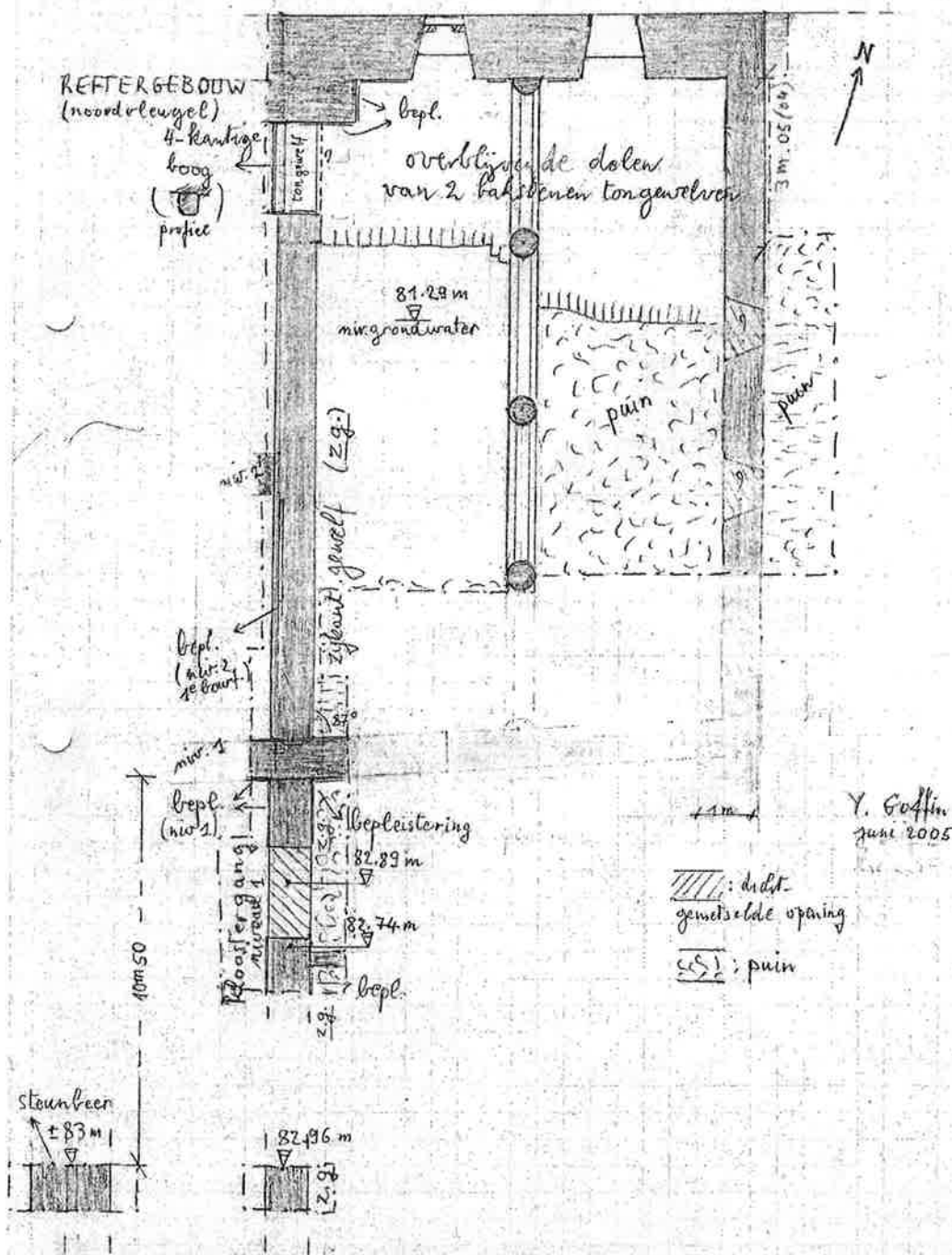
Er bestaat geen twijfel dat het buitengewoon historisch belang van deze middeleeuwse kanunnikenzaal, daterend van het bewind van hertog Filips de Goede, en de uitzonderlijke bewaring van zijn architecturale elementen (o.m. de elegante geleding van de perfect gekapte zuilen en scheibogen en de mooie omlijsting van de vensters in de noordelijke gevel) de ontsluiting van het geheel verantwoordt. Dit houdt in:

1. de voltooiing van het archeologisch onderzoek, hetgeen de zaal in haar geheel, de vloer en de omliggende ruimtes inhoudt

2. de restauratie van het gewelf en van andere mogelijke ontbrekende elementen, weliswaar in het respect van de charta van Venetië en van de ecologische vereisten. Vanzelfsprekend bedoelt men hier met ecologische vereisten de bescherming en van het Zoniënwoud, en van de winterverblijfplaats van de vleermuizen.

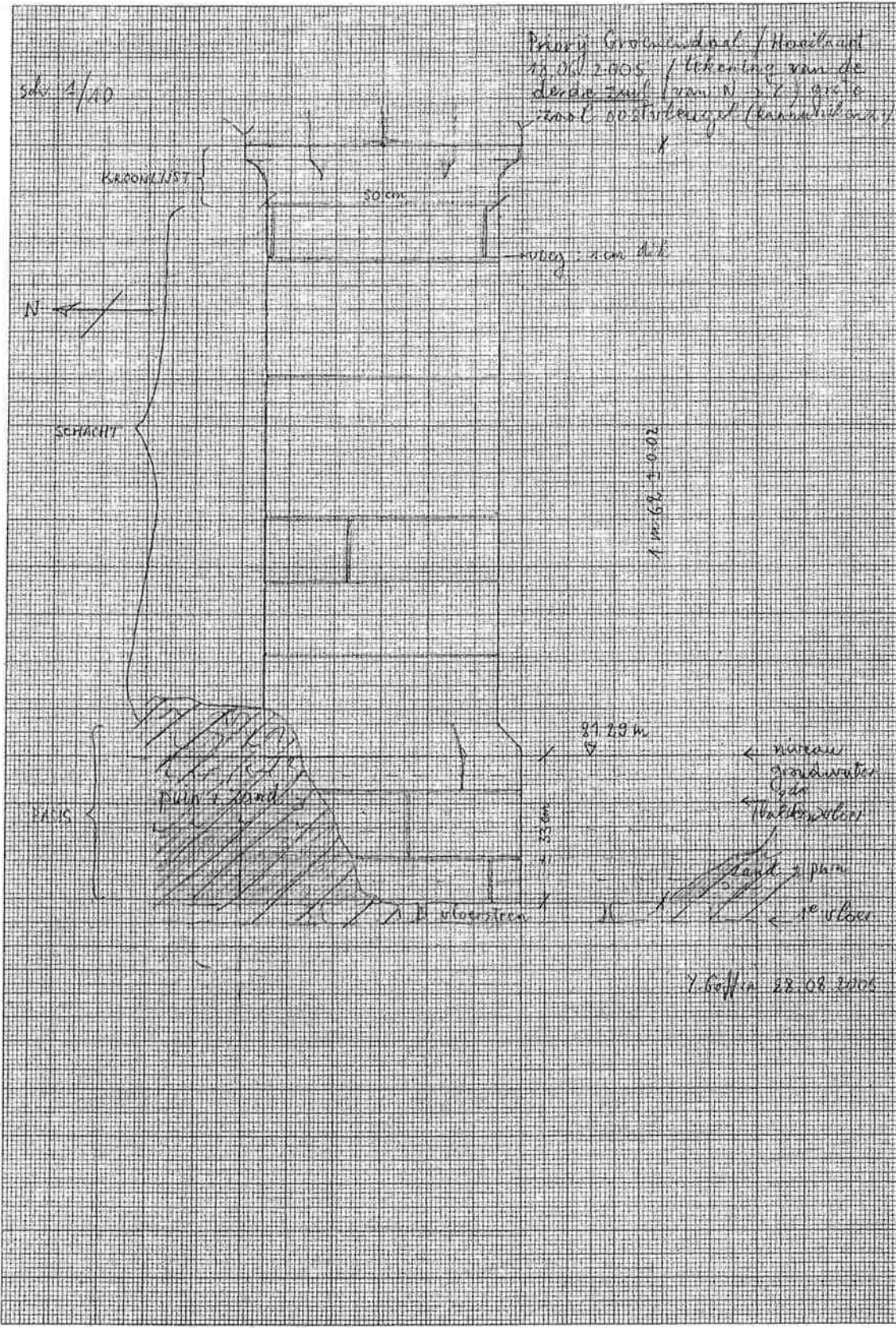
Voormalige priorij van Groenendaal : KANNUNIKENGEBOUW
 Plattegrond van de kannunikenzaal (niveau 1) (oostvleugel)
 / 2 breken (tongewelven), 4 travéeën, 5 zuilen, 5-kantige ribben

IJSEGEWELF

sch. 4/10

Profiel Groenendael / Hoviltacht
15 Okt. 2005 / tikering van de
derde zaai van N 2/1 (aange-
maal oostwaarts (aanvullend))

Y. Goffin 22.08.2005

Corroy-le-Grand (Chaumont-Gistoux). Un établissement autour de l'an mille (Bt.-Wal.)

Le Service de l'Archéologie (MRW, Direction de Brabant wallon) a fouillé préventivement un terrain à bâtir de 0,57 ha situé rue de Manypré, sur le territoire de l'ancienne commune de Corroy-le-Grand.

Les traces d'un parcellaire médiéval y ont été retrouvées. Près de quatre cent structures ont été repérées et fouillées.

Une série de fossés parallèles et perpendiculaires les uns aux autres délimitent trois anciennes parcelles de taille semblable. Les limites sud de ces parcelles ont disparu, soit qu'elles aient été détruites lors des travaux d'élargissement de la rue de Manypré, soit qu'elles se trouvent de l'autre côté de la voirie.

Les trois parcelles comportaient chacune un bâtiment sur poteaux. Des trous de poteaux (prof. env. 1 m ; diam. env. 0,70 m) jumelés attestent d'une charpente massive en ce qui concerne le bâtiment de la parcelle médiane particulièrement bien distincte.

Cet habitat est délimité au sud-ouest par un large fossé en V. Au-delà de celui-ci, implantée en bordure de la première terrasse naturelle située hors de la zone inondable du Piou, se trouve une zone concentrant plusieurs fonds de cabanes associés à des fours.

La céramique atteste d'une occupation allant du 10e au 14e siècle. Aucun matériel plus récent n'a été retrouvé. Quelques tessons gallo-romains ont également été récoltés.

HELLER FREDERIC & DE WAELE ERIC

Nivelles: vestiges d'une ferme au lieu-dit La Palette (Bt.-Wal.)

Le Service de l'Archéologie (MRW, Direction du Brabant wallon) a effectué une fouille de sauvetage à Nivelles du 3 au 7 septembre 2004 durant les travaux de terrassement de la voirie du lotissement de la Palette (sit. cad. : Nivelles, 3e Div., Sect. E, 3e feuille, n° 369d).

Les vestiges d'une partie d'un corps de ferme de plan rectangulaire (L. 14,65 m ; l. 5,50 m) ont été mis au jour. Le bâtiment est orienté sud-ouest nord-est, la façade au sud-est étant partiellement longée par un chemin pavé. Le bâtiment se prolonge vers le nord-est, hors emprise de la voirie.

Tel qu'il a été dégagé, le plan se compose de trois pièces en enfilade. Du point de vue chronologique on peut distinguer trois phases sur la base des matériaux de construction : moellons de grès calcaire liés au mortier de chaux, briques (23 x 10 x 5,5 cm) avec mortier de chaux et réfections relativement récentes, un sol cimenté par exemple. La présence d'une ferme à cet endroit sur la carte de Ferraris montre qu'elle existait au moins depuis le 18e siècle. Les bâtiments ont été rasés il y a une trentaine d'années. Le matériel archéologique récolté appartient au 20e siècle.

Après l'intervention archéologique les vestiges ont été à nouveau enterrés, cette fois sous le ballast d'assise de la voirie. Les structures prolongeant le bâtiment vers le nord-est et le sud-est seront fouillées lors de la seconde phase des travaux du lotissement qui prévoit la construction de maisons et d'immeubles à appartements.

Nivelles: la ferme du Fief de Rognon (Bt.-Wal.)

Le Service de l'Archéologie (MRW, Direction du Brabant wallon) est intervenu en 2004 à Nivelles, rue du Fief de Rognon, pour suivre les travaux de terrassement de la construction de trois immeubles mitoyens à appartements. Le lieu-dit «Fief de Rognon» se localise sur un versant de la Thisnes et domine le centre de Nivelles depuis le sud-est. Un vaste terrain, bordé à l'est par la rue du Fief de Rognon, au sud par le chemin Saint-Pierre et à l'ouest par une pâture, est désigné comme «friche et ruines» sur les plans de situation de l'architecte. Il témoigne pour l'heure encore, avant sa très prochaine urbanisation complète, du fief de Rognon signalé dans les sources textuelles dès 1210. Seules les ruines d'une grange en long, à savoir quelques pans de murs en briques et un portail cintré millésimé de 1790, se distinguent actuellement sous la végétation. Le caractère historique du paysage se manifeste aussi par la présence voisine de la tour Renard du 13e siècle et d'une ferme remontant au 16e siècle. Les ruines de la grange appartiennent à la ferme du Fief de Rognon ou ferme Compère dont la plupart des bâtiments ont été rasés en 1977.

Le suivi archéologique des travaux de terrassement pour le premier immeuble s'est avéré négatif, hormis la mise au jour déterminante, en limite sud de l'excavation, du long mur nord du quadrilatère de la ferme disparue, perpendiculaire à la rue. Les travaux de terrassement des deux immeubles suivants ont été exécutés en même temps. Grâce à la collaboration du maître de l'ouvrage Sotraba S.A. d'Arquennes et du sous-traitant pour le terrassement, le suivi archéologique a pu se transformer en une fouille de sauvetage. Celle-ci a été réalisée par une équipe de trois personnes en moyenne, du 28 avril au 13 mai 2004. La fouille a porté sur l'emprise à bâtir, d'une superficie d'environ 620 m², correspondant à la partie nord-est de la ferme. Elle a été exécutée en utilisant au maximum la pelle mécanique.

Le bâtiment de la phase I remontant au 17e siècle présente un plan en L et est composé de trois pièces en enfilade selon un axe ouest-est. Les murs sont maçonnés en moellons de grès calcaire liés avec un mortier jaune foncé. Lors de la phase II (18e siècle), le bâtiment existant est agrandi surtout à l'ouest où il est flanqué d'un bâtiment particulièrement long (33,15 m), sur caves voûtées, du moins dans l'emprise de l'excavation. L'extrémité ouest de ce bâtiment a pu être localisée par quelques sondages. Le mur gouttereau nord du bâtiment de la phase I est doublé pour atteindre la même épaisseur que le mur de la nouvelle construction ; il passe ainsi de 0,65 m à 1 m. Un puits et une citerne relèvent de cette phase II. La phase III voit entre autres la construction d'une maison d'habitation sur l'angle nord-est de la ferme durant le premier quart du 20e siècle. La suite des travaux de construction, avec accompagnement archéologique, est prévue pour le début du printemps 2006.

HELLER FREDERIC & DE WAELE ERIC

Villers-la-Ville: la porte de la ferme de l'ancienne abbaye (Bt.-Wal.)

En juillet et août 2004, le Service de l'Archéologie (MRW, Direction du Brabant wallon) a effectué les relevés en plan et élévation de la porte de la ferme de l'ancienne abbaye de Villers-en-Brabant à Villers-la-Ville. Construite sous l'abbatiat de Jacques Hache (1716-1734), cette porte est située au sud de l'abbaye ; elle perçait l'enceinte qui séparait le grand enclos de l'abbaye et l'enclos de la ferme ; elle servait de passage monumental à la drève de la ferme qui reliait l'exploitation agricole au grand moulin. Actuellement, la muraille a disparu de part et d'autre de la porte. Celle-ci s'élève par son côté est sur le haut mur de rive

gauche de la Thyle qui coule 3,20 m plus bas, tandis que du côté ouest elle se trouve au pied d'un escarpement rocheux. Il n'en subsiste que la façade sud avec le passage muré et la tour ouest conservée jusqu'au premier étage. L'étude archéologique du bâti des ruines de la porte de la ferme s'impose dans le cadre du projet de remise en circulation de la drève.

Comme on peut le voir sur la gravure de Bertherham parue en 1726, la porte de la ferme présentait un corps transversal de trois travées sur deux niveaux avec un portail en plein cintre encadré de deux pavillons à toiture pyramidale. En outre, la vignette de gauche de la gravure représente la porte au premier plan : la porte y est vue du sud et, contrairement à aujourd'hui, elle est séparée de la Thyle par un important talus qu'enjambe le mur d'enceinte après avoir franchi la rivière au-dessus d'une arche. Sur le plan du géomètre De Rycke de 1797, la Thyle est recouverte directement au nord du mur d'enceinte et le long de la porte de la ferme jusqu'au petit moulin. Vers 1850, la porte de la ferme fut transformée en villa par la veuve de Ch.-L. Huart dont la famille fut propriétaire du site abbatial de 1820 à 1893. Sur le plan cadastral ayant servi à l'expropriation des ruines en 1892, la Thyle est toujours recouverte sur le même tronçon qu'en 1797, alors qu'aujourd'hui elle coule à ciel ouvert. Le même plan de 1892 indique clairement que la tour ouest de la porte de la ferme subsiste et qu'elle est accolée en hors d'œuvre à la villa Huart. Celle-ci fut détruite vers 1900 ou au début du 20e siècle.

Malgré son état de ruine actuel, la porte de la ferme correspond bien à celle qui est visible sur la gravure de 1726 et qui avait pris la place d'une autre porte représentée sur la gravure de Vorstermans le Jeune de 1659. La façade sud, qui a servi de façade arrière à la villa Huart, est de style néo-classique et utilise abondamment la brique. Sa longueur actuelle est de 10,70 m et sa hauteur conservée atteint 7,60 m. Le passage, muré lors de la construction de la villa Huart, est haut de 5,70 m et large de 3,55 m.

La porte de la ferme doit encore faire l'objet de sondages afin d'établir un cahier des charges archéologique complet dans le cadre du certificat de patrimoine de sa restauration et de sa réouverture. Les sondages auront pour objectifs de relever le plan du bâtiment du 18e siècle et d'apporter des informations sur la porte du 17e siècle, voire d'une porte encore plus ancienne, sur la muraille d'enceinte qui a disparu, ainsi que sur la construction de la villa Huart au milieu du 19e siècle.

HELLER FREDERIC & DE WAELE ERIC

Waterloo: vestiges de fours à briques (Bt.-Wal.)

Durant l'été et l'automne 2004, le Service de l'Archéologie (MRW, Direction du Brabant wallon) a suivi les terrassements préalables à la construction de trois immeubles à Waterloo, au lieu-dit « prairie Taminiaux », un site étonnamment préservé à l'intérieur d'une zone urbanisée. Le lotissement couvre une superficie de 3,5 ha et prévoit l'implantation de dix immeubles à appartements.

Deux fosses présentant des traces plus ou moins importantes de rubéfaction et une zone de limon orange rubéfié ont été mises au jour par les travaux. Ces structures ont été localisées, enregistrées et décrites. Elles n'ont pas été fouillées car elles ont été préservées en tout ou en partie et scellées sous les nouvelles constructions.

La coupe d'une fosse traversée par une profonde excavation indiquait deux périodes d'utilisation : la structure d'origine, plus étroite, avait été élargie et son fond subsistait sous le niveau de la base de la structure recreusée. Le fond de la structure originelle présentait des traces de rubéfaction et celui de la structure postérieure se marquait par une couche de

charbon de bois. Hormis des fragments de terre indurée par le feu, une rapide investigation n'a pas livré le moindre matériel archéologique.

Le substrat naturel est une excellente terre à brique. Il paraît vraisemblable que la prairie Taminiaux ait abrité des fours à briques ou à tuiles durant les Temps modernes.

HOORNE JOHAN

Voorlopige resultaten van het archeologisch noodonderzoek aan de Vaartstraat te Wielsbeke (W.-VI.)¹

Toen de West-Vlaamse Intercommunale aan de Vaartstraat in Wielsbeke (W.-VI.) een nieuwe industriezone van ca. 10 ha plande in te richten adviseerde Sam De Decker van de Afdeling Monumenten & Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap om eerst een proefsleuvenonderzoek uit te voeren, zodoende het archeologisch potentieel van het terrein te bepalen.

Nadat in februari 2005 bleek dat deze steekproef positief was, werden bepaalde zones afgebakend om over te gaan tot een noodopgraving. Na het nodige onderhandelwerk werd een samenwerkingsverband tussen verschillende partners op poten gezet: de WVI besliste om alle kraankosten op zich te nemen, de gemeente Wielsbeke nam voor vijf maanden een projectarcheoloog aan, later verlengd met één maand verwerking, en het VIOE leverde materiaal en op regelmatige basis arbeiders. Daarnaast kon tijdens de opgraving gerekend worden op talrijke vrijwilligers, allen afkomstig van de Universiteit Gent. Bovendien bleek ook de heemkundige kring 'Juliaan Claerhout' zeer bereid zijn steentje bij te dragen, door de grondbemaling voor het opgraven van een waterput te bekostigen.

De opgraving² nam plaats gedurende de zomer van 2005, van mei tot en met september, terwijl de eerste basisverwerking in oktober gebeurde. Er werd van de 10 ha ongeveer 1,5 a 2 vlakdekkend opgegraven, terwijl de rest nogmaals, maar ditmaal zeer gericht, onderzocht werd met sleuven. Het terrein bevindt zich op een vruchtbaar plateau langsheen de Leie, op de overgangszone tussen zand en zandleem.

Eerste resultaten

De verwachte IJzertijdsporen werden inderdaad aangetroffen, zij het in een redelijk lage verspreidingsgraad. Er zijn een perceleringssysteem bestaande uit grachten, enkele spiekers, een silo, kuilen, paalsporen en twee waterputten ontdekt en gedocumenteerd. Het weinige aardewerk kan gedateerd worden op de overgang van Late IJzertijd naar vroeg Romeins. Duidelijk Romeins zijn echter vijf brandrestengraven die zich verspreid over de site bevonden.

Naast deze sporen zijn het natuurlijk vooral de middeleeuwse die hier belicht zullen worden. Op bepaalde delen van het terrein zijn er grote zones, die vooral via sleuven werden onderzocht, met volmiddeleeuwse grachten die blijkbaar een perceleringssysteem vormden. Naast deze verspreide sporen, bevindt er zich ook een interessante zone in vlak VI.

¹ johan.hoorne@telenet.be

² <http://users.telenet.be/johanhoorne/vaartstraat>

Met dank aan : V. Ameels, J. Bourgeois, W. De Clercq, Sam De Decker, M. Dewilde, G. Noens, J. Vanlaecke. En natuurlijk aan de vele vrijwilligers (w.o. : B. Bartholomieux, M. Berkers, A. Corselis, J. Decorte, B. De Smaele, N. Eggermont, N. Iserbyt, K. Keppens, L. Lombaert, L. Messiaen, E. Schynkel, K. Sturtewagen, N. Vanholme, E. Van de Velde, M. Van de Vijver, T. Van Geertruyen, S. Van Vynkt)

Deze zone met daarin verschillende paalsporen en kuilen en de aanzet van een grote ondiepe (antropogene?) depressie werd omsloten door een ondiepe gracht. Uit enkele van deze paalsporen kon, na het uitbreiden van het vlak, zowaar een huisplattegrond herkend worden. Twee parallelle rijen van een zestal paarsgewijs geplaatste paalsporen vormen het skelet ervan, een éénschepig gebouw met een lengte van 15 m en een breedte van 5 m. Mogelijk bevindt er zich een ingang in het midden van de noordwestelijke zijde, aangezien er twee palen i.p.v. één, zoals in de andere zijde, zich niet ver van elkaar bevinden.

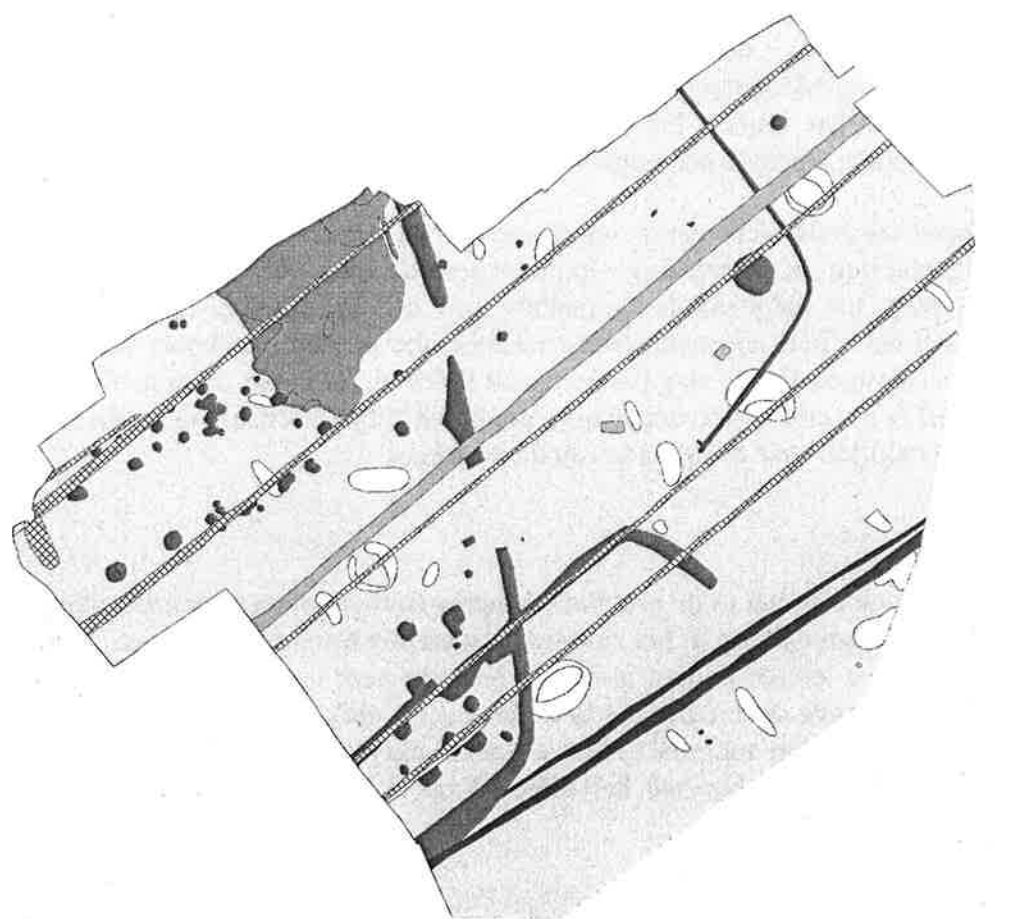
Vlak ten noorden van de structuur werden ook nog een aantal andere paalsporen opgemerkt, maar of deze bij de plattegrond horen is niet helemaal duidelijk. Mogelijk vormden ze onderdeel van een latere aanbouw, of zijn ze een aanwijzing dat het oorspronkelijk om een drieschepig exemplaar gaat, waarbij de zuidoostelijke wand verdwenen zou zijn. Deze stelling is niet hard te maken, aangezien de hoogteopnames indiceren dat de plaats waar die wand zich zou bevinden net minder diep is afgegraven dan de rest, en er geen enkele aanduiding is van bijkomende paalsporen. Een andere mogelijkheid is dat de extra paalsporen niet in direct verband met het huis stonden, voorlopig is dit de piste die we volgen wegens te weinig harde bewijzen voor de andere hypothesen.

Net zoals bij de oudere vondsten van deze landelijke site is het lage aantal vondsten een probleem naar datering toe. In de vulling van een van de paalsporen werd een vrij karakteristiek stuk scherf gevonden. Het gaat om een roodbeschilderd scherfje, soms ook wel als 'pingsdorfaardewerk' bestempeld; wat op een datering van 10de tot 12de eeuw wijst.

Ook vlak III levert in de toekomst misschien nog meer middeleeuwse resultaten op. In dit van de andere vlakken geïsoleerde vlak bevinden zich opnieuw heel wat sporen en structuren. Een opmerkelijke vondst is een hutkom (ongeveer 2,5 bij 3 m) met drie palen in elk van de korte zijdes. Het aangetroffen handgevormd aardewerk is nog niet gedetermineerd, maar een datering in de vroege Middeleeuwen is allesbehalve uit te sluiten. Vlak bij deze structuur liggen mogelijk de resten van een slecht bewaard tweede hoofdgebouw. Het gaat om een rij met talrijke paalsporen waaraan parallel een as met drie paalsporen ligt met op gelijke afstand daarvan opnieuw de aanzet van een parallelle rij paalsporen. Van deze laatste 'wand' zijn slechts de eerste paalsporen bewaard, aangezien net daar de kraan onzorgvuldig, en bijgevolg te diep afgravend, te werk ging. Deze tweeschepige structuur zou ongeveer 4,5 bij 15 m meten. Of het daadwerkelijk om een gebouw gaat valt nog te bezien, alhoewel we deze optie voorlopig openhouden, verder onderzoek is echter noodzakelijk. Helaas is er in de paalsporen niet één scherf opgemerkt waardoor een gepaste datering bijzonder moeilijk te bepalen zal zijn.

Besluit

Tijdens de opgraving op de site te Wielsbeke-Vaartstraat werden naast sporen uit de Late IJzertijd en Romeinse periode ook middeleeuwse structuren aangesneden. Blijkbaar gaat het in vlak VI om een erf bestaande uit (minstens) één éénschepig hoofdgebouw van vijf bij vijftien meter, enkele paalsporen, wat kuilen en een begrenzend gracht, op basis van het weinige aardewerk gedateerd op 10de tot 12de eeuw. Mogelijk sluit een volmiddeleeuws perceleringssysteem bestaande uit verschillende grachten hierbij aan. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of de hutkom die werd aangetroffen in vlak III in de vroege Middeleeuwen kan geplaatst worden, en of er een bijkomend, ditmaal tweeschepig, hoofdgebouw aangetroffen werd.

Wielsbeke - Vaartstraat 2005

0

50m

HOORNE JOHAN & STURTEWAGEN KATRIEN

Speuren naar de Middeleeuwen op het Villershof (Erps-Kwerps, gem. Kortenberg) (Vl.-Br.)¹

In *Archaeologia Mediaevalis* 2005 werd al kort melding gemaakt van het noodonderzoek op het Villershof te Erps-Kwerps (gem. Kortenberg, prov. Vlaams-Brabant) dat uitgevoerd werd in het najaar van 2004. Ondertussen is ook de verwerking, met bijhorende tentoonstelling en tentoonstellingsbrochure, bijna rond en kunnen we de definitieve resultaten voorstellen.

¹ Met dank aan : J. Bastiaens, I. Bourgeois, J. Bourgeois, N. Cleeren, W. De Clercq, Guy De Mulder, K. De Grootte, H. Degryse, J. Delrue, J. Deschieter, A. Ervynck, Y. Hollevoet, W. Sevenants, J. Van Heesch, J. Vanlaecke en W. Wouters.

De archeologische interventie op de sociale verkaveling aan de Kammestraat begon naar aanleiding van de vondstmelding van de sporen en resten van een vroeg- tot volmiddeleeuwse nederzetting door Walter Sevenants (Archeologische Werkgroep Kortenberg) aan de Afdeling Monumenten & Landschappen. Na onderling overleg besloten de provincie Vlaams-Brabant, het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed en de gemeente Kortenberg samen te werken teneinde een opgraving op te kunnen starten.

Toen na december 2004 bleek dat de opgravingen heel wat resultaten opleverden werd gedacht aan de volgende stap: de verwerking. Opnieuw besloten de provincie Vlaams-Brabant, de gemeente Kortenberg, het Erfgoedhuis Kortenberg vzw en Cera foundation de handen in elkaar te slaan, terwijl het VIOE zijn natuurwetenschappelijke diensten aanbood. In augustus 2005 kon Katrien Sturtewagen aan de slag (twee maand fulltime, tot maart 2006 halftime) met het opgravingsarchief, in november vervoegde oorspronkelijk projectarcheoloog Johan Hoorne haar met twee maand halftijds voor de opmaak van de synthese.

- *De site*

De site bevindt zich centraal in de provincie Vlaams-Brabant op een zachte helling met top in het noordwesten en een dalletje in het zuidoosten waar het bronnengebied van de lokale Weesbeek zich situeert. De lemige bodem is op het hoogste punt van de site nog vrij goed gedraineerd, terwijl het grootste deel matig nat is en het laagste stuk uit natte leem bestaat. De verkaveling besloeg iets meer dan anderhalve hectare, maar aangezien zowel nutsleidingen als wegtracés reeds aangelegd waren bestond het effectief op te graven terrein uit drie grote stukken van in totaal 7000 m².

Naast de middeleeuwse sporen die hier aan bod komen werden ook nederzettingssporen uit de Late IJzertijd aangetroffen, waaronder een achtpalig bijgebouwtje, drie spiekers en wellicht een waterput. Andere periodes worden slechts vertegenwoordigd door losse vondsten.

- *Merovingische periode*

Na determinatie van het aardewerk en bestudering van de grondsporen bleek dat er veel meer Merovingische sporen op de site zijn dan aanvankelijk verondersteld. In totaal gaat het om een 39tal sporen waarvan vooral paalsporen en hier en daar wat grotere kuilen. In zes sporen werd er duidelijke Merovingische keramiek aangetroffen. Door de lage verspreiding van de grondsporen is het onmogelijk gebleken om mogelijke relaties ertussen te bespeuren, structuren zijn er m.a.w. niet in te vinden.

Toch trekken drie specifieke contexten onze aandacht. Sporen 285 en 288 liggen vlak naast elkaar tegen de zuidoostelijke wand in sleuf I. Structuur 285 is een 0,8 m diepe en 1,3 m brede kuil met vlakke bodem en min of meer vlakke wanden. De gelaagdheid met afwisselend donkergrijze en houtskoolrijke leem met daarin brokken verbrande leem is vrij kenmerkend. Spoor 288 komt vrij goed overeen met die eerste maar daar ontbreekt de onderste halve meter. Naast een aantal afgezaagde hoornpitten en redelijk wat ander botmateriaal bevatten de sporen ook heel wat aardewerk, het gaat voornamelijk om wandfragmenten (32) en in mindere mate bodems (7) en randen (4) van Wolbwandtöpfe in Mayen-waar. In 285 werd een randfragment uit glas aangetroffen, terwijl in 288 twee ijzeren werktuigen goed bewaard waren. Het gaat om een 27,5cm lange 'priem' of 'staaf' die overal vierkant in doorsnede is behalve aan de punt waar ze rond is, de zijde bedraagt 0,7cm. Het tweede ijzeren werktuig zou een burijn kunnen

zijn, met een lengte van 24 cm. Langs één uiteinde is het hol rond en 2,3 cm in doorsnede, de andere zijde die diende om het hout te bewerken is een platte U-vorm in doorsnede.

Nog opmerkelijker is spoor 533 uit vlak II, of liever de archeologica die het opleverde. Het gaat om een kuil met V-vormig profiel en vlakke bodem (op 0,8m) die zich in het grondvlak aftekende als ovaal met diameter 1,6 en 1,3 m, met daarin een dunne ronde houtskoolrijke band met doorsnede 1,2 m. De vulling bestaat uit een opeenvolging van een lichtgrijze laag met daaronder een donkere houtskoolrijke band, terug een lichtgrijze uitgeloopte laag en daaronder opnieuw een houtskoolrijke band die eronder langs westelijke zijde een lichte oranje band heeft, tot slot is er een grijzige laag, met houtskoolband en onderaan opnieuw een licht oranje bandje die mogelijks wijst op lichte verhitting van de bodem.

In het spoor werden een aantal bijzondere vondsten gedaan. Naast gewoon reducerend gebakken aardewerk met grove verschraling, geglad reducerend aardewerk en Mayen-waar (in totaal 48 wanden, 4 randen en 1 bodem) werden scherven van een oxiderend gebakken biconische pot met radstempelversiering aangetroffen (1 rand, 21 wanden, waarvan 11 met versiering). Het profiel is op de bodem na reconstrueerbaar, het zou om een 15cm hoge en op de knik 20 cm brede pot gaan met een hals van 13 cm en een naar buiten gevormde lip met diameter 15 cm. De radstempelversiering bestaat uit zeven (op enkele scherven acht) parallelle horizontale banden met een doorlopend motief met een schuin kruis en twee verticale strepen. Naast het aardewerk vonden we ook drie kralen in glaspasta, twee ervan waren blauw van kleur en spiraalvormig, de andere was roodbruin en was doorweven met enkele witten lijnen. Een groter exemplaar (2,5 bij 2 cm) bestond uit donkerrode barnsteen en was in doorsnede langwerpige zeshoekig. Ook metalen objecten ontbraken niet, het gaat om een klein mes (17 cm lang, 2 cm breed lemmet, 1,5 cm breed handvat), een kram of haak, en een sterk verweerd mogelijk onderdeel van een gesp. Opvallend is de overeenkomst met de grafinsbedel van een traditioneel vrouwengraf. Het bizarre is dat het spoor geen enkele overeenkomst vertoont met een primaire grafcontext, zowel inhumatie als crematie. Het blijft gissen naar een mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van een grafinsbedel in dit vreemde spoor. Of een zeer slecht bewaard menselijk skelet uit sleuf I er in verband mee te brengen is, of zelfs of het om een Merovingische mens zou gaan is onmogelijk te achterhalen.

- *Karolingische periode*

Verspreid over het terrein bevinden zich in totaal vier sporen die in de Karolingische periode gedateerd kunnen worden. Het gaat ondermeer om twee paalsporen (sleuf II) en een grotere kuil (sleuf I). Het enige wat we van deze sporen kunnen afleiden is dat hun aanwezigheid vlak bij het noorden (en dichterbij de top van de helling) mogelijk wijst op meer sporen in die richting. Daarnaast werden in volmiddeleeuwse contexten ook hier en daar Karolingische scherfjes (van Badorf- en Hunneschanz-aardewerk) gevonden. Een ander intrusieve vondst was het zilveren muntje dat tijdens de oorspronkelijke werfcontrole van W. Sevenants werd aangetroffen. Het gaat een nabootsing van een Keulse denarius van aartsbisschop Bruno uit de 10de eeuw.

Het vierde Karolingische spoor is van veel groter belang. Het gaat om een pottenbakkersoven van het type veldoven. De structuur wordt gekenmerkt door zijn sleutelgatvorm, waarbij de oven rond is met een diameter van 1,10 m en een diepte van 0,40 m, het westelijk daarop aansluitende stookkanaal is langwerpige ovaal met een breedte van 0,45 tot 0,50 m en diepte 0,25 m. In totaal is de structuur 2 m lang. De vulling van de oven is

grijsachtig met redelijk wat houtskool erin, onderaan een houtskoolrijke lens en over het algemeen heel wat aardewerkfragmenten. De moederbodem rondom de oven is oranje-rood verkleurd, wat wijst op verhitting in situ. Vlak bij de overgang van stookkanaal naar oven bevindt zich een natuursteen.

Het aardewerk bestaat uit 722 scherven, waarvan 643 wandscherven en 59 randfragmenten, er waren ook 2 volledige profielen en 18 ondefinieerbare scherven. Bij één wandscherf was er een tuitje (van circa 2 cm) aanwezig. Alle stukken waren reducerend grijs gebakken, handgevormd (mogelijk op één randfragment na, die overigens ook een druppel met 'glazuur' vertoonde) en behoorden voor het merendeel toe aan kogelpotten. Deze bezaten een ronde of bolle bodem, een bol lichaam (soms ietwat uitgerekt) en een naar buiten geplooid rand, waarschijnlijk op een trage draaischijf nagedraaid. Verder vertonen de fragmenten een relatief harde bakking en een verschraling met fijne kwartskorrels. De grootte van de recipiënten varieert, de binnenopening op de hals van de potten bedraagt maximaal 15 cm, minimaal 7cm, waarbij het gemiddelde rond de 11 cm ligt. Slechts voor twee potten is ook de hoogte en de breedte op de buik bepaalbaar, het gaat bij de grootste pot om respectievelijk 17 en 20 cm en bij de kleinere versie 10 en 12 cm. Vermoedelijk waren er oorspronkelijk grotere exemplaren tussen.

Op 10 fragmenten, 7 wand- en 3 randscherven, komt een stempelindruk met wafelijzerpatroon voor. Het wafelpatroon bestaat uit drie parallelle lijnen met links en rechts vijf rechthoekige blokjes, waarbij die aan de bovenzijde licht afgerond zijn. De middelste rij bestaat uit vijf langwerpige rechthoekjes. In totaal is ze 1 cm breed en 2 cm lang. Het valt echter wel op dat bij verschillende afdrukken bepaalde blokjes niet ingedrukt waren. Op basis van de randfragmenten met voldoende grote wand kon de positie van de stempel op de pot achterhaald worden : steeds twee tot drie centimeter onder de rand, op de schouder van het recipiënt. Eén scherf vertoonde 1 stempel, vijf 2 stempels, er waren er drie met 3 stempels en eentje met mogelijk 4 of 5 stempels. De indruk werd dus niet systematisch over de hele pot aangebracht. Op één wandscherf werd nog een ander type stempelindruk gedetecteerd alhoewel het zeer vaag is, het valt het best te omschrijven als een half zonnetje met aanhangsel waarbij het een maximum doormeter van 1cm heeft. Mogelijk zijn de stempelindrucken louter een versieringselement, doch een handelaarsmerk of een gemeenschapsteken mogen zeker niet uitgesloten worden.

Naast de vele fragmenten van kogelpotten is er nog een merkwaardig stuk aangetroffen. Het gaat om een klein, bolvormig voorwerp waarvan het bovenstuk langs één kant nog oploopt en waarbij de bodem meerdere malen doorboord was. De gaten zijn gemaakt met een voorwerp niet dikker dan een speld maar wat de bedoeling en bijgevolg de functie ervan was, is niet te achterhalen. Er zijn evenwel aanwijzingen dat het eventueel om een scheplepel zou kunnen gaan, maar verder onderzoek is noodzakelijk.

Het aardewerk vertoont geregeld breuken die gebeurd moeten zijn tijdens het bakken en dat wellicht in een laat stadium. Wat de misbaksels veroorzaakt heeft is niet meer te achterhalen, maar mogelijk ging het om een plotse toevoer van zuurstof of te hoge temperaturen, misschien was de klei niet genoeg gemagerd, of misschien waren de potten te nat in de oven geplaatst.

Op basis van het materiaal kan deze vondst in de late 9de tot 10de eeuw geplaatst worden. De vondst van de pottenbakkersoven heeft duidelijk aangetoond dat hoewel dit de enige tastbare structuur is, er toch in de directe omgeving van de site zich een nederzetting uit

die tijd moet bevinden, wat ook weerspiegeld wordt door de vondst van intrusieve artefacten en de schaarse grondsporen. Het is overigens vrij logisch dat alle activiteiten die brand- en ontploffingsgevaar inhielden uit de nederzetting zelf gebannen werden. Slechts één andere pottenbakkersoven uit de Karolingische periode in Vlaanderen is ons bekend: deze te Merelbeke – Caritas, die vergelijkbaar is naar vorm en naar vondsten toe (DE CLERCQ & DE GROOTE 2004; DE CLERCQ et al. 2002).

- *Volle Middeleeuwen*

Veruit de meeste grondsporen stammen uit de volle Middeleeuwen. Opnieuw gaat het om paalsporen, kleine en grote kuilen, maar ditmaal veel talrijker aanwezig. De verspreiding van de sporen is vrij groot, alhoewel vooral de concentraties in het noordwesten van sleuf II, en het zuidoosten en het noordwesten van sleuf I opvallen. Alhoewel talrijke paalsporen, zowel groot en klein, aanwezig zijn, soms zelfs in clusters is het toch vrij moeilijk gebleken structuren te herkennen.

Eén mogelijk hoofdgebouw bevindt zich tegen de noordwestelijke sleufwand van vlak I. Een rij van 5 paalsporen die zich op een regelmatige afstand van ongeveer 1,5 m liggen zouden mogelijk de zuidwestelijke wand vormen terwijl de dubbele nokstaander zo'n 2 m buiten de as van het vermoede eerste palenpaar zou moeten liggen. Andere paalsporen ontbreken wegens verstoringen en hun vermoede positie buiten de sleuf. Mocht deze structuur zich symmetrisch verhouden dan zou het eventueel om een ongeveer 12 op 6 m grote volmiddeleeuwse houtbouw kunnen gaan, die NW-ZO georiënteerd ligt. Eén van de eerste sites waar een vergelijkbaar type herkend werd was te Herk-de-Stad (WOUTERS et al. 1996). Veel andere gebouwplattegronden werden ontdekt op het HSL-traject in de provincie Antwerpen (VERBEEK et al. 2004).

Verder naar het zuiden, en lager op de helling, vinden we in sleuf I drie vierpalige spiekers met zijden van gemiddeld 2,6 m. Deze structuren sluiten bij elkaar aan en hoewel er geen oversnijdingen zijn liggen ze toch niet perfect in dezelfde lijn, ze sluiten grosso modo wel aan bij de oriëntering van het mogelijke hoofdgebouw. Westelijk houdt er zich eventueel nog een groter bijgebouw met één standgreppel op. Oostelijk van deze zone liggen eveneens aansluitend enkele grote kuilen die mogelijk als activiteitszones kunnen geïnterpreteerd worden. Bij de meest zuidoostelijke vinden we trouwens enige paalsporen terug die kunnen behoren tot een soort bovenbouw. Deze kuil sluit trouwens aan bij twee kuilen waarin duidelijk resten van metaalbewerking te vinden zijn, waaronder talrijken ijzerslakken. In sleuf II kunnen voorlopig geen geloofwaardige plattegronden of structuren gereconstrueerd worden. Er bevinden zich op de site in totaal een achttal haardkuilen (waarvan zes in sleuf II), het gaat om ovaal ingegraven structuren met een maximale doorsnede van 1m, soms in een ondiepe kuil aangelegd.

Het aangetroffen materiaal bevat naast wat steen (w.o. Enkele fragmenten van maalstenen en een slijpsteen), ijzeren voorwerpen (vnl. spijkers, maar ook een mes), een benen priem, botmateriaal (w.o. Een volledig runderskelet) en natuurlijk voornamelijk aardewerk (1311 scherven, één spinschijfje en wat recuperatie van Romeinse dakpannen). Ongeveer 33% is import [daarvan 62% maaslands (270 scherven) en 38% roodbeschilderd (167 stukken)], de rest of 66% is lokaal grijs reducerend aardewerk (874 scherven). Op basis van deze keramiek wordt de volmiddeleeuwse fase gedateerd in de 11de-12de eeuw. Een leuke vondst was een groot fragment van een rammelaar in Andenne-waar.

- *Besluit*

De opgravingen op het Villershof te Erps-Kwerps hebben naast nederzettingssporen uit de Late IJzertijd en wat losse vondsten uit andere periodes vooral de Middeleeuwen in het daglicht gesteld.

De weinig dense en erg verspreide Merovingische sporen bewijzen de nabijheid van een nederzetting. Drie vondstcontexten zijn van belang gezien het materiaal dat ze opleverden. Spoor II.533 is het opmerkelijkst daar het, ondanks geen conventionele grafcontext te zijn, toch alle gebruikelijke archaeologicae van een grafboedel bevatte.

Het Karolingisch pottenbakkersoventje, het tweede bekende uit Vlaanderen, is wellicht de belangrijkste vondst van de opgraving te noemen. Ze leverde typisch kogelpotaardewerk, met hier en daar een wafelpatroon als stempelindruk, uit de late 9de tot 10de eeuw op.

Ronduit de meeste sporen dateren uit de volle Middeleeuwen. Het gaat om paalsporen, kleine tot erg grote kuilen, en wellicht haardkuilen. Half buiten de sleuf verscholen bevindt zich misschien een volmiddeleeuws hoofdgebouw, ook enkele bijgebouwen konden gereconstrueerd worden. Daarnaast zijn er verschillende activiteitszones opgedoken, zoals de kuilen met metaalbewerkingresten en de ingegraven structuren. De meeste paalgaten konden echter niet aan een structuur worden toegewezen. De densiteit van de sporen is echter zo hoog dat we hier ontegensprekelijk van een volmiddeleeuwse nederzetting kunnen spreken.

Het archeologisch onderzoek heeft niet enkel de Middeleeuwen op een louter lokaal niveau in het daglicht gesteld, de Karolingische pottenbakkersoven is ontegensprekelijk een belangrijke vondst voor Vlaanderen.

Beknopte bibliografie

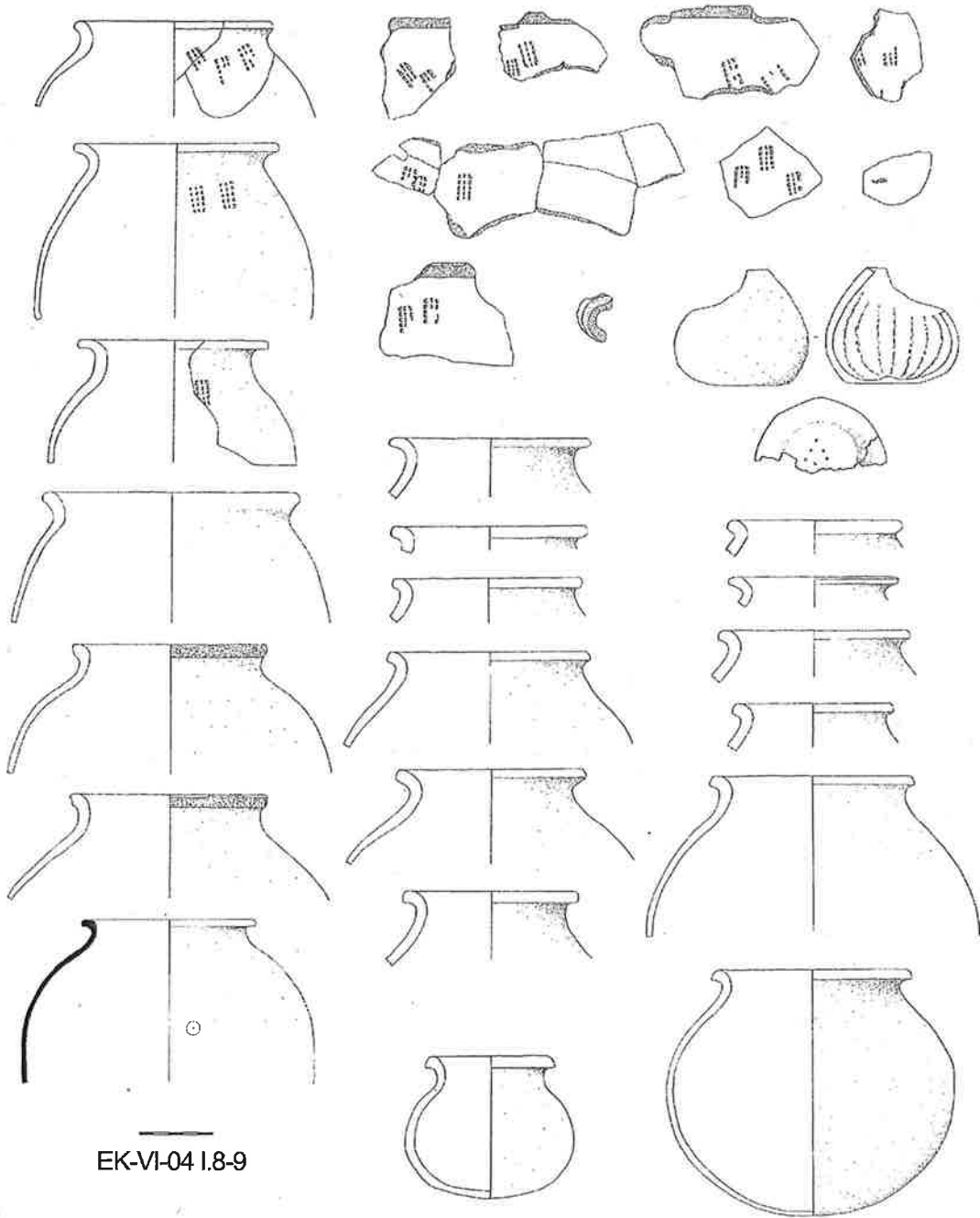
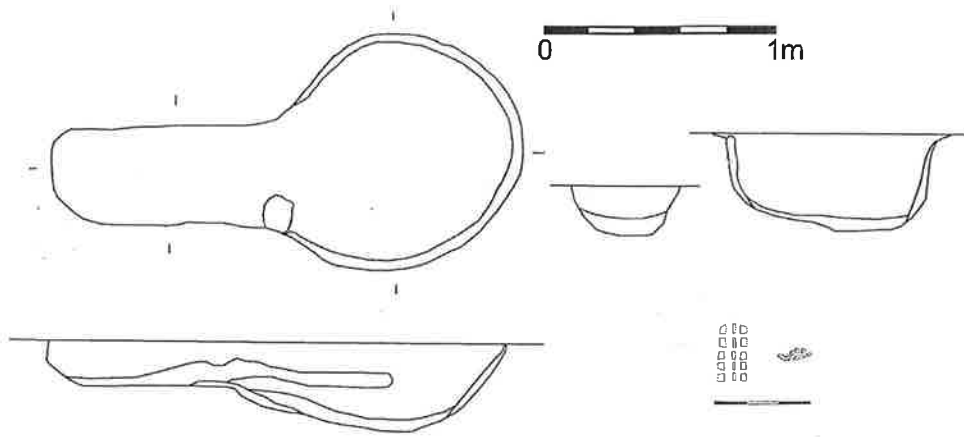
DE CLERCQ W. & DE GROOTE K., 2004. The organisation of pottery production in rural environment at the transition of early to high middle ages in Flanders. A 10th century pottery kiln found in Merelbeke (east-Flanders, Belgium). In: S.N., Abstracts of the Xth Annual Meeting of the European Association of Archaeologists. II-Interpreting Material Culture, Lyon, 210-211.

DE CLERCQ W., DESCHIETER J. & DE MULDER G., 2002. Merelbeke, Poelstraat: bouwwerf PVT Caritas. Vroegmiddeleeuwse begraafplaats en nederzetting. In : Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium, Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2001, Gent, 159-166.

HOORNE J. & STURTEWAGEN K., in voorbereiding. Leven en dood op het Villershof. Kortenbergse sporen van Brabants verleden. Erfgoedhuis Kortenberg, Kortenberg. (= Publicaties van de Archeologische Werkgroep Kortenberg, 1)

VERBEEK C., DELARUELLE S. & BUNGENEERS J., 2004. Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen. Antwerpen.

WOUTERS W., COOREMANS B. & ERVYNCK A., 1996. Landelijke bewoning uit de volle middeleeuwen in Herk-de-Stad (prov. Limburg). In : Archeologie in Vlaanderen, V, 159-177.

EK-VI-04 I.8-9

Een 'verdrongen' middeleeuwse herenhoeve te Schoondijke. Interimverslag van het archeologisch onderzoek (prov. Zeeland, gemeente Sluis) (NL.)

Gedurende de maand november 2005 ging aan de Einsteinstraat in Schoondijke een opgraving van start in opdracht van de gemeente Sluis. Deze opgraving greep plaats in het kader van de uitbreiding van het bedrijventerrein Techno Park Zeeland in Schoondijke.

Het archeologische veldonderzoek duurde zeventien werkdagen en werd uitgevoerd door ADC ArcheoProjecten (Amersfoort) in nauwe samenwerking met het wetenschappelijke onderzoeksproject 'Verdwenen cultuurlandschappen in het grensgebied van Vlaanderen en Nederland'. Dit project van het Vlaams-Nederlands Comité (VNC) is een samenwerkingsverband van de Universiteit Gent (UGent) en de Wageningen Universiteit (WUR), waarin ook Robert M. van Dierendonck – provinciaal archeoloog Zeeland bij de Stichting Cultureel Erfgoed (SCEZ, Middelburg) – participeert.

Vooronderzoek door RAAP (Amsterdam), ADC ArcheoProjecten en het VNC-project toonden aan dat zich in een deel van het terrein archeologische sporen bevinden, mogelijk van een omwalde hofstede die tijdens de Tachtigjarige Oorlog in 1583/1585 ten gevolge van militaire inundaties verdrong. Aanvullend historisch onderzoek door Nele Vanslebrouck (UGent, VNC-project) zou de mogelijkheid moeten bieden om een aantal aspecten in de materiële cultuur en achterliggende sociaal-economische betekenis beter te begrijpen.

Tijdens de werkzaamheden kon het vaste opgravingsteam (Jeroen Vanden Borre, Alexander Lehouck en Johan Claeys) rekenen op het verfijnde machinewerk van aannemersbedrijf Traas en Ova BV en werd het team bijna gedurende de gehele termijn bijgestaan door enkele enthousiaste vrijwilligers (m.n. Dagmar Germonprez, Carlo Jengember, Veerle Pauwels en Jelle Vandenberghen) en amateur-archeologen (Piet en Paul Blomme, die instonden voor de metaaldetectie), waarvoor onze welgemeende dank. De bemonstering voor het palynologische onderzoek werd uitgevoerd door Vanessa Gelorini (UGent, VNC-Project) dat momenteel verder geanalyseerd wordt. De studie van de paleogeografische context wordt verder onderzocht door Geuch de Boer (WUR, VNC-project).

• *Vooronderzoek*

Op basis van een karterend booronderzoek, in 2003 uitgevoerd door RAAP, kon een goed beeld verkregen worden van de kwartairgeologische opbouw van het plangebied en een vrij grote archeologisch besmette zone in kaart gebracht worden, waarvan de datering globaal in de late middeleeuwen werd gesitueerd. De resten werden gelokaliseerd op de hoger gelegen zandige afzettingen van een voormalige geul.

Op grond van die resultaten werd verder onderzoek aanbevolen in de vorm van proefsleuven. Dit onderzoek diende duidelijkheid te verschaffen over de (fysieke) bewaring, de aard en de betekenis van de site.

Tijdens het proefsleuvenonderzoek, in 2004 uitgevoerd door ADC ArcheoProjecten, werden inderdaad bewoningsporen uit de late middeleeuwen aangetroffen: funderingen, opstaand muurwerk en vloerresten van minstens één gebouw, lineaire sporen – mogelijk grachten of sloten – en kuilen. De bewoningsporen werden met enige voorzichtigheid gesitueerd tussen het einde van de 14de en de 16de eeuw. Binnen het aardewerk complex was het relatief grote aandeel fragmenten van melkteilen en kommen opvallend, waaruit men een sterk agrarisch karakter van de site afleidde.

Uit onderzoek van het VNC-project "Verdwenen Cultuurlandschappen in het grensgebied van Vlaanderen en Nederland" kon verder bepaald worden dat de site zeer waarschijnlijk in verband kon worden gebracht met een niet met naam genoemde omwalde hofstede ("*hofstede metten walle, singhelen ende bogaerde*"), die wordt vermeld in de ommeloper van het waterschap van de Oude Yevene (1550-1551), waarbinnen het opgravingsareaal is gelegen.

Die vaststellingen noopten tot een uitgebreider onderzoek. De opgravingen zouden verder ook van belangrijke wetenschappelijke betekenis zijn omdat door interdisciplinaire studie van het cultuurlandschap in de regio Oostburg is gebleken dat bewoningssites over het algemeen bijzonder moeilijk op te sporen zijn, wat verdere reconstructie van het middeleeuwse cultuurlandschap enorm belemmert. De landschapstransformatie gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en daaropvolgende jaren van 'renovatie' was zeer ingrijpend geweest voor het oude landschapsconcept, zodat maar weinig middeleeuwse bewoningsstructuren structureel/ topografisch bewaard of herkenbaar zijn gebleven.

- *Voorlopige resultaten en inzichten*

De aanwezigheid van een *hofstede metten walle, singhelen...*, zoals vermeld in de historische bronnen, kon tijdens het archeologisch onderzoek worden bevestigd. De aangetroffen laatmiddeleeuwse site is minstens tweeledig: we kunnen een opperhof- en een neerhofstructuur onderscheiden die beide volledig door een grachtstructuur worden omgeven. In de archeologische literatuur spreekt men van hoeve met walgracht (Eng.: *moated site*; Fr.: *site fossoyé*).

Door omstandigheden werd het archeologisch onderzoek voornamelijk gericht op het neerhof. Tijdens de werkzaamheden rees het besef dat de hoofdbewoning nog niet werd aangesneden. Daarom moesten aan het einde van de werken de werkputten noodzakelijkerwijs worden uitgebreid, teneinde daarover toch enig inzicht te kunnen verschaffen. Het archeologisch onderzoek verliep de laatste week vrij moeizaam ten gevolge van overvloedige regenval. Daardoor konden niet alle facetten van de site even grondig worden bestudeerd. Toch kan men terugkijken op een erg geslaagde onderzoekscampagne, waarvan de resultaten een nieuw en/ of genuanceerd licht werpen op het middeleeuwse landschapsbeeld, de bewoning in westelijk Zeeuws-Vlaanderen en de bewoning nabij de middeleeuwse dorpskom van Schoondijke in het bijzonder. Ook over de aard van de landschapstransformatie sinds het einde van de 16de eeuw, waaronder de overstromingsproblematiek, zijn er meer concrete gegevens ingewonnen.

- *Neerhof*

Op het 'neerhof' of het erf grepen over het algemeen allerlei bedrijfsactiviteiten plaats. Dat weten we uit de studie van vergelijkbare sites in Noordwest Europa, onder meer in Vlaanderen en Holland. De sporen waren hier echter niet erg overvloedig en duiden erop dat de activiteit hier beperkt was tot enkele specifieke bezigheden.

Er werd een bakstenen fundering van een lang en smal gebouw aangetroffen (binnenwerkse maten ca. 27 x 6 m). De bouwdatum mogen we wellicht eind 15de of in de loop van de 16de eeuw situeren. De fundamenten van de westmuur werden gebouwd op de vullingen van een oudere greppelstructuur, die noord-zuid georiënteerd doorheen het grootste deel van het erf liep. De studie van het vondstmateriaal uit die contexten zal over de datering dan ook meer duidelijkheid scheppen.

Er werden geen deuropeningen opgemerkt, wat waarschijnlijk te wijten is aan het feit dat de muren niet echt in opstand bewaard bleven. Enkel van de zuidelijke en oostelijke muur

van het gebouw kon worden uitgemaakt dat het opstaande muurwerk uit baksteen was opgetrokken: bijna het volledige muurwerk was als een kaartenhuisje uit elkaar gevallen en lag nog in verband aan de buitenzijde van het gebouw. De hoogte van dit muurwerk werd minstens op 2.00 m berekend. Over de andere zijden van het bouwwerk is niets met zekerheid bekend, doch het weinige bouwpuin duidt erop dat deze waarschijnlijk uit vakwerk, opgetrokken met hout en leem, bestonden. Aangezien dit gedeelte boven de permanente watertafel is gelegen, kunnen we er in dat geval van uit gaan dat elk spoor hiervan verdwenen is. Het beperkte aantal teruggevonden daktegels laat ons vermoeden dat het dak grotendeels met riet, stro en/of hout was gedekt. Ook hiervan werd geen enkel verder spoor aangetroffen.

Het staat buiten kijf dat er bouwkundig weinig aandacht werd besteed door de bouwheer: het bouwwerk werd slecht gefundeerd en er ging weinig belangstelling naar de stevigheid en de afwerking van het metselwerk, dat overigens volledig met recuperatiemateriaal werd opgetrokken. Dat lijkt niet zo verwonderlijk, want het gebouw is hoogstwaarschijnlijk enkel in gebruik geweest als stalling. Daarop wijst vooral het hoge fosfaatgehalte rondom en binnen het gebouw. Ook de ruimte-indeling met smalle tussenmuren neigt tot deze interpretatie. Een aantal elementen doen ons zelfs vermoeden dat het om een paardenstal zou kunnen gaan, doch in dit verband is verder onderzoek evenwel aangewezen.

Rondom het gebouw was het erf gedeeltelijk verhard door een bakstenen rondgang of pad. Op een aantal plaatsen vonden we een pad terug waar de bakstenen op de lange zijde werden gelegd, de overige delen werden verhard met steengruis. Op de rest van het neerhof werd geen enkel spoor van verharding opgemerkt.

Er werden ook twee kuilen aangetroffen met een paardenbegraaving (het skelet lag in anatomisch verband) en enkele circulaire sporen die mogelijk wijzen op een hooiopper. Enkele andere sporen blijven vooralsnog onduidelijk.

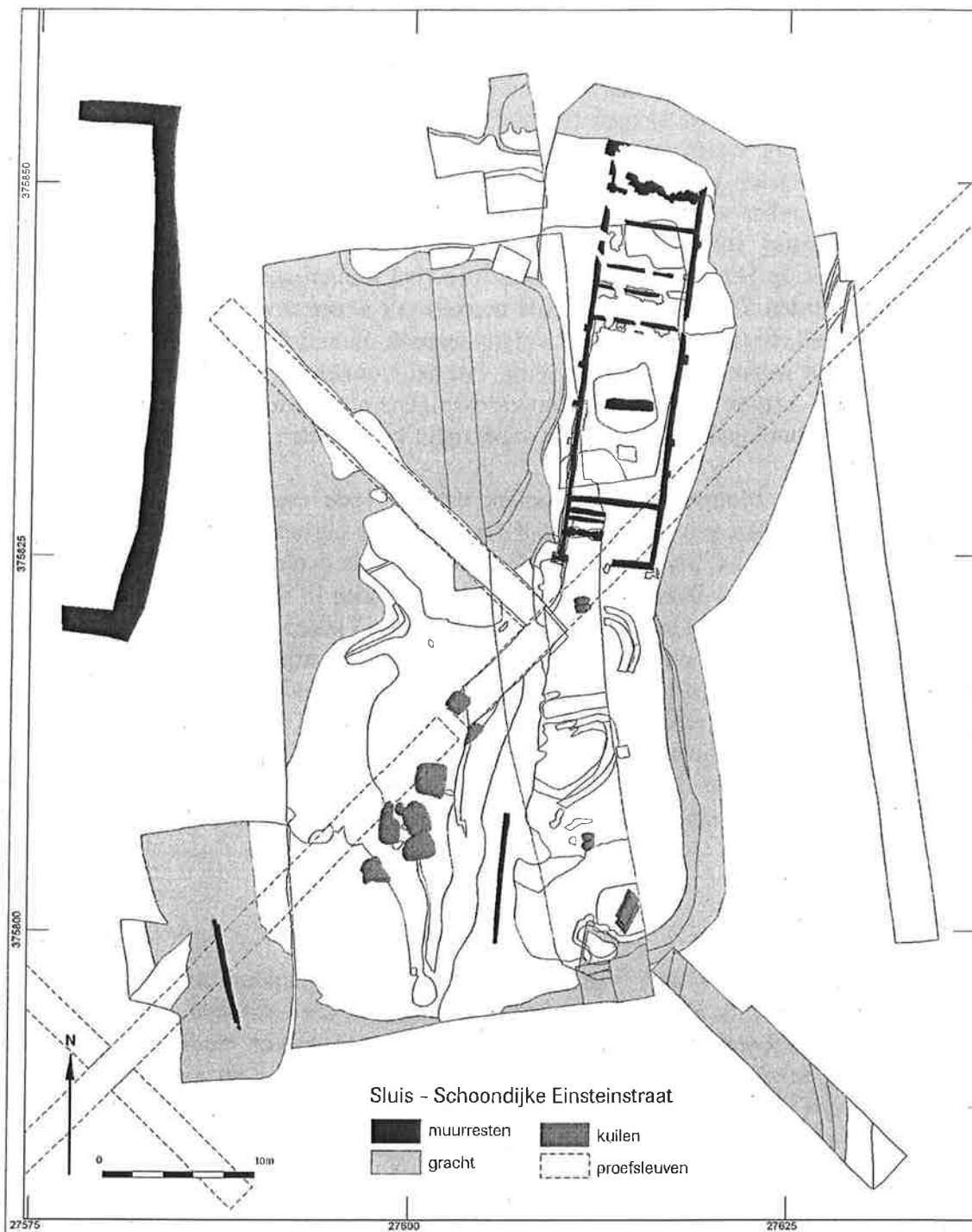

Fig. 1: Algemeen opgravingplan

- *Opperhof*

Ten westen van het opgegraven neerhof kunnen we hoogstwaarschijnlijk het opperhof of 'wooneiland' situeren. Opper- en neerhof worden gescheiden door een brede gracht. Aan de zijde van het vermoedelijke 'wooneiland' werd een imposante muur van 1 m breedte aangetroffen, opgetrokken in een verzorgd metselwerk in stand verband. De muur was

enkele tientallen meters lang. Het metselwerk was gefundeerd in het Pleistoceen zand en was aldus gegraven doorheen het bovenliggende veen en de oudere mariene kleiafzettingen. Een aantal elementen laten toe om de bakstenen muur ten vroegste op het einde van de 13de of in het begin van de 14de eeuw te plaatsen, al kan het ook veel later gedateerd worden. De studie van het vondstmateriaal uit de aanpalende gracht zal de datering weliswaar verfijnen. Op de bodem van die gracht werden grote muurfragmenten en veel daktegels aangetroffen die wellicht afkomstig waren van het hoger opgaande metselwerk. Dit duidt erop dat de gracht regelmatig onderhouden werd, althans tot de opgave van de site en de afbraak van het muurwerk. Naderhand slibde de gracht langzaam dicht. Dit alles wijst eerder op een voortijdige afbraak op het 'wooneiland', waar een (bak)stenen gebouw met aanhorigheden moet verwacht worden. Of we met dit solide metselwerk al een deel van die woning hebben aangesneden of niet, blijft zonder verder veldonderzoek onduidelijk. Mogelijk gaat het ook om een voorstuk of weermuur ter versteviging van het wooneiland of een ondersteuning van een bruggenhoofd. Aan de binnenzijde werden overigens nog middeleeuwse ophogingslagen vastgesteld, wat jammer genoeg niet verder onderzocht kon worden.

De historische bronnen uit het midden van de 16de eeuw geven aan dat de site behoorde tot het landbezit van de heer van *Wieze*, landheer uit het Land van Aalst. Er wordt expliciet vermeld dat hij het perceel via zijn huwelijk met de dochter van *Hellin van Steelant* verkreeg. Deze familie *van Steelant* was hoog aangeschreven in Kust-Vlaanderen en diverse leden binnen die familie werden op hoge posten in de Vlaamse administratie (Raad van Vlaanderen, ...) waargenomen. Het goed werd omstreeks midden 16de eeuw evenwel verpacht. Hoe lang deze "*hofstede metten walle, singhelen ende boghaerde daer Wouter Coutijsere up wuendt*" zich reeds in eigendom van deze familie bevond, is nog onduidelijk. Het feit dat deze hofstede geen toponiem draagt bemoeilijkt het retrogressief onderzoek in eerdere bronnen. Het staat echter vast dat dit perceel een adellijke grondslag heeft! Aanvullend historisch onderzoek zal de voorgeschiedenis van dit perceel hopelijk aan het licht brengen.

- *Grachten*

Op verschillende plaatsen (vijf locaties) werden de grachten rondom het neerhof aangesneden. Vermoedelijk sluit deze in het noordoostelijk deel aan met een watergang of oude restgeul. Het gaat wellicht om een natte gracht, die uitgegraven werd in het veen en de bovenliggende kleiafzettingen. Plaatselijk snijdt de grachtstructuur dwars door de zandige afzettingen van een oudere getijdengeul, die op het ogenblik van de vastgestelde bewoning niet meer aanwezig was. Het gaat om een 'getrapt' profiel met vlakke bodem. De breedte en de diepte variëren, maar werden *grosso modo* op ca. 10-14 m breedte en 2,0 tot bijna 2,5 m diepte vastgesteld. Op één plaats werd een verbreding waargenomen, een ondiepe depressie, wat mogelijk een drinkpoel is geweest. Die 'drinkpoel' liep bijna tot tegen de westmuur van de stalling. Het is niet uitgesloten dat deze structuur jonger is. Verder onderzoek van de vulling van die depressie, kan hier mogelijk meer duiding geven.

Uit de grachtvullingen werd heel wat materiaal verzameld: aardewerk, plaatselijk ook bouwpuin (baksteen, kalkmortel, daktegels en wat natuurstenen elementen), metalen voorwerpen, glas, leer en dierlijke resten. De vullingen van deze grachten kunnen we voorlopig in de 14de-16de eeuw situeren. Verdere studie van het vondstmateriaal zullen later meer gegevens verstrekken.

Analoog met andere voorbeelden kan ook hier wellicht gesteld worden dat de symbolische statuswaarde de meest waarschijnlijke verklaring is geweest voor de

aanwezigheid van de grachten. Uiteraard kunnen die grachten multifunctioneel worden aangewend: drainage, drinkwater voor veeteelt, waterreserves in geval van brand, etc... .

- *De opgave van de site*

De Zuidelijke Nederlanden waren op het einde van de 16de eeuw in de greep van de Spanjaarden en men trachtte dan ook het oprukkende Spaanse leger tot staan te brengen. Omstreeks 1583/1585 werden daarom in het frontierland Zeeuws-Vlaanderen dijken doorgestoken en sluzen open gezet door de Staatsen (het gezag van de Noordelijke Nederlanden). De gevolgen waren doeltreffend: grote delen van het grensgebied kwamen onder water te staan. Die periode van inundatie blijft niet onopgemerkt en laat sporen achter in de bodem: het middeleeuwse landschap werd bedekt door sedimenten van klei en zand, wat erop wijst dat er getijdenwerking was opgetreden. Ook deze site werd hiervan niet gespaard: bovenop het middeleeuwse (laat 16de-eeuwse) oppervlak kon over het gehele areaal een natuurlijk licht grijsbruin en roestig sedimentatiepakket worden waargenomen, dat de site heeft afgedekt en gevrijwaard van verdere destructie. Deze sedimentatie werd afgezet vanuit enkele oude watergangen in de directe nabijheid van de site, die gedurende de inundatieperiode terug onder getijdeninvloed stonden.

Er zijn echter verschillende aanwijzingen die de opgave van de site niet gedurende de inundatieperiode op het einde van de 16de eeuw, maar reeds vóór de aanvang van sedimentatie ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog plaatsen. In eerste plaats is er geen huisraad of zijn er geen gebruiksvoorwerpen aangetroffen op het erf, wat er *kan* op wijzen dat de bewoners het hebben meegenomen bij het naderende onheil. Doch omdat dit areaal geen woonfunctie bevat, hoeft dit ook niet zo verwonderlijk te zijn.

Het sedimentatiepakket dekt de middeleeuwse site en het bovenliggende bouwpuin af, doch merkwaardig genoeg zijn er delen van de bakstenen fundamenteen volledig verdwenen. Verwoest door de slagkracht van water? Wellicht niet, want de aard van de sedimentatie wijst er niet op dat er een (uitermate) sterke stroming aanwezig was. Uitgebroken achteraf voor recuperatiedoeleinden? Zeker niet, want dan zouden er sporen van vergraving/ verstoring in het overstromingspakket zichtbaar zijn. De enige mogelijke verklaring is dan weliswaar te zoeken in afbraak- of verwoestingactiviteit(en) vóór de aanvang van de sedimentatie.

Wanneer de sedimentatie hier precies een aanvang nam, is moeilijk of niet uit te maken. Dit was mogelijk reeds omstreeks 1583/1585, maar het kan ook wat later hebben ingezet. Het overstromingspakket varieert in dikte van enkele centimeters tot meer dan één meter. Feit is dat de sedimentatie omstreeks het midden van de 17de eeuw al afgezet moet zijn, daar men in 1651-52 het octrooi verkreeg om de nieuwe Generale-Prins-Willempolder aan te leggen en aldus het gebied droog te leggen. Kort nadien werden de eerste boerderijen opgebouwd en werd het aanpalende dorp Schoondijke heropgebouwd.

- *Besluit*

Het archeologisch onderzoek, ten behoeve van de uitbreiding van het bedrijventerrein Techno Park Zeeland, heeft een geheel onbekende site aan het licht gebracht dat eertijds niet onbelangrijk is geweest. De site was in het voormalige middeleeuwse landschapsbeeld gelegen nabij Oud-Schoondijke, maar de sporen werden naar aanleiding van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de 'renovatieperiode' achteraf volledig uitgewist. De drastische landschapstransformatie gedurende die periode heeft ervoor gezorgd dat vele bewoningsarealen niet meer of slechts moeilijk op te sporen zijn. Uit het onderzoek is gebleken dat het om een herenhoeve met walgracht gaat in eigendom van een prominente familie binnen de Vlaamse adel. De site is minstens tweeledig werd slechts gedeeltelijk

opgegraven. Hierbij kon vooral inzicht verworven worden in een neerhofstructuur en de middeleeuwse topografie. Over het (residentiële) wooneiland zijn jammer genoeg slechts weinig gegevens verzameld. Daarnaast blijft het patroonverloop van de gracht en de oppervlakte en vorm van het erfeiland echter een probleem stellen. Het opgegraven areaal is te kleinschalig om duidelijke ruimtelijke inzichten te verkrijgen in de gehele site en de relatie met andere topografische elementen in de directe omgeving.

Ondanks nog vele openstaande vragen, leverde het onderzoek evenwel belangrijke wetenschappelijke gegevens op. Het gaat om één van de eerste opgravingen op grotere schaal binnen de landschapsarcheologie van Zeeuws-Vlaanderen. Hierdoor is dan ook een belangrijke methodologische bijdrage geleverd aan het onderzoek van verdwenen cultuurlandschappen in overstromingsgebieden en sterk getransformeerde historische landschappen.

LOICQ SABINE

Une occupation médiévale à Nivelles-sur-Meuse. Résultats de la campagne de fouilles 2003/2004 (Lg.)

Les opérations de fouilles entreprises à Lixhe, dans la commune de Visé, à l'angle des rues de Liège et de la Vouerie, sont consécutives à l'octroi d'un permis de bâtir pour le pré dit « Labroye », par ailleurs bien connus des archéologues puisque de nombreux textes historiques y font référence. Le projet d'aménagement du site, émanant de la Fondation Roi Baudouin, consistait en un lotissement de seize parcelles destinées à accueillir des habitations articulées autour d'une petite place et d'une nouvelle voirie reliée à la rue de la Vouerie, à proximité de la ferme du même nom.

Confiantes à l'équipe de fouille attachée à l'ASBL « Les Chercheurs de la Wallonie », les recherches ont débuté par une première évaluation du site en avril 2003. Sept tranchées de sondages continus ont été ouvertes et au vu de l'importance des découvertes – quatorze sépultures, un pan de mur en tufeau conservé à environ 3m de profondeur, la partie sud de la fondation en silex d'un édifice, un muret en pierres sèches conservé sur une assise ainsi que de nombreux pieux et fosses de dimensions très variables-, il fut rapidement décidé d'étendre le décapage à l'ensemble du terrain.

Stratégiquement bien située, puisque le long de la Meuse, en bordure de l'axe Liège-Maastricht, l'ancienne seigneurie de Nivelles contrôlait les principales voies d'accès tant terrestre que fluviale, à la principauté depuis l'est. L'aspect défensif du lieu est donc manifeste, au même titre, sans doute, que l'aspect économique puisque l'essentiel des échanges commerciaux avec les régions avoisinantes devait se faire via le fleuve. Ce n'est donc pas un hasard, si, de nombreuses traces d'occupation ont été repérées dans les environs déjà pour les périodes les plus anciennes. En ce qui nous concerne, c'est plus particulièrement le début du 8e siècle qui nous intéressait de prime abord, soit l'époque des Saints Lambert et Hubert et donc, le tout début de l'histoire du pays de Liège. Il semblerait en effet que Saint-Hubert possédait une habitation à Nivelles avec les droits seigneuriaux y attachés. Habitation qui se trouvait apparemment à proximité immédiate de la Meuse. L'histoire relate que lors de la translation des reliques de saint Lambert de Maastricht à Liège, le cortège aurait fait halte sur ses terres. Miracles et révélations s'ensuivirent entraînant l'édification d'une chapelle dédiée à saint Lambert en ces lieux, laquelle aurait rapidement été détruite à la fin du 9^e

siècle, à l'époque des invasions normandes. En outre, on constate à partir d'Eracle, vers 950, que les princes de Liège ont toujours possédé le domaine foncier et fluvial à Nivelles-sur-Meuse et ce jusqu'en 1616, date de son passage aux mains de seigneurs laïcs qui fixèrent leur résidence au hameau de Loën. Par la suite, en 1657, selon un document émanant du Prince-Evêque Maximilien Henri de Bavière, le pré « Labroye » fut rehaussé et des bannes furent construites. L'édit autorisant les travaux précise en outre que « cette place avait ci-devant passé 150 ans et servit de cimetière dont les ossements sont mis à jour par les inondations ».

Le 12 mars 1214, Hughes de Pierrepont avait fait transporter à Nivelles les matériaux du pont de Maastricht qu'il avait fait démolir pour empêcher le passage de l'empereur. Le 15 décembre 1236, Jean d'Eppes eut une entrevue avec le comte de Gueldre et, le lendemain, ils signèrent une convention à Nivelles. La paix de Sainte-Walburge, conclue en 1271 entre le Prince Henri de Gueldre et les villes de Liège, de Huy, de Dinant et de Saint-Trond, mentionne la destruction et l'incendie de la maison mais aussi de la chapelle de l'évêque à Nivelles. La propriété fut réédifiée et disparut peut-être dans le courant du 15e siècle lors du conflit qui opposa Guillaume de la Marck à Louis de Bourbon et à Jean de Hornes.

- *Les résultats*

La réalisation des sept tranchées de sondages, préalables aux fouilles proprement dites, avaient permis de repérer les différents apports de terres attribuables au 17e siècle ainsi que les niveaux pédologiques en place.

Ainsi, aux 14 premières inhumations découvertes en bordure de Meuse, sont venues se rajouter une vingtaine d'autres, composant une nécropole d'une trentaine d'individus repartis selon diverses orientations. Si le 8e siècle se présente comme un terminus antequem plausible pour les inhumations situées à cet endroit, des analyses C14 doivent encore être effectuées afin d'obtenir davantage de précisions, le matériel archéologique associé y étant relativement pauvre. Une occupation sur de nombreuses années, marquée par des remplois et des recoupements de sépultures est évidente. Un autre élément doit être également souligné, la disparition d'un nombre indéterminable de structures en raison de l'aménagement des berges le long de la Meuse et, peut-être aussi, du rapprochement du lit de celle-ci vers l'intérieur des terres.

Le secteur sud-est s'est révélé plus prometteur encore et principalement au niveau de la dépression parallèle à la rue de la Vouerie. A une profondeur variant de 2 à 4 m sous le niveau humifère et les différents remblais successifs, un bassin construit à l'aide de blocs de tuffeau local, d'environ 70 X 50 cm, a été découvert. Long de plus de 16 m, il est conservé sur deux assises et forme un retour d'angle perpendiculaire du côté sud-est, conservé, quant à lui, sur 6 assises et atteignant une hauteur d'environ 2 m. L'hypothèse la plus probable est qu'il pourrait s'agir d'un bassin en cale sèche pour de petites embarcations à faible tirant d'eau de type monoxyle.

Une structure de 3 m de long a été observée contre le flanc ouest du bassin. Probablement une fosse à gâcher le mortier, peut-être à mettre en relation avec la construction de ce dernier. De nombreux rejets de charbon de bois, de terre rubéfiée et de construction comblaient la structure établie dans le prolongement de la pente du bassin.

Localisée entre le bassin et le bras de Meuse, une petite canalisation d'environ 1,40 m de hauteur et mesurant plus de 12 m de long pour environ 60 cm de large a été mise au jour

également à 2 m de profondeur. Elle reliait probablement le bassin à la Meuse, malheureusement sa fonction de même que son mode de fonctionnement ne sont pas encore clairement établis. La chronologie et la contemporanéité de ces structures ne peuvent être précisées à l'heure actuelle en raison de l'absence totale de matériel retrouvé dans les niveaux inférieurs. Si le dernier comblement a certainement été effectué dans le courant du 19e siècle, rien n'indique l'époque de construction ni la durée d'utilisation des murs.

Plus au centre du site, au niveau de la quatrième ligne de sondage, la fondation d'un bâtiment constituée d'un blocage classique de pierres, surtout des rognons de silex, noyés dans le ciment et conservée sur une épaisseur d'une vingtaine de centimètres a été dégagée. De plan polygonal, le bâtiment orienté sud-est/nord-ouest présente un «chevet à trois pans» côté ouest et un retour d'angle assez régulier avec un large entraxe, côté est, semblable aux édifices à vocation religieuse. De nombreuses structures internes et externes, essentiellement des pieux, ont été dénombrées sous le niveau d'occupation de celui-ci, ce qui indique clairement qu'il y eu là un bâtiment en bois construit antérieurement à l'établissement en dur. Des traces d'incendie et de fréquents rejets de destruction ont été observés et semblent correspondre aux deux phases d'occupation successives. L'étude céramologique est actuellement en cours et permettra, dans un avenir proche, de déterminer avec certitude la chronologie des édifices.

La partie nord du site, et principalement les secteurs localisés aux alentours du grand fossé (longeant la rue de la Vouerie et perpendiculaire à celle-ci), ont en grande partie livré des structures à vocation artisanale. En effet, une dizaine d'aires de combustion, trois fosses silos, une citerne, plusieurs fosses d'extraction d'argile, ainsi que de nombreux trous de poteaux formant de potentielles constructions en bois ont été fouillées dans ce secteur.

Enfin, une ancienne construction en silex et tufeau localisée à l'angle des rues de Liège et de la Vouerie a été mise au jour lors des derniers jours de fouille. Composée d'un appareillage de pierres de petite dimension, elle conserve 2 murs à angle droit longs de 3 et 5 m pour une élévation maximale de 2 assises noyées dans le mortier. Le sol présentait de nombreuses traces de destruction et le pavement composé de dalles de grès schisteux gris a été très fortement endommagé. Un niveau d'occupation antérieur a, une fois de plus, été mis au jour par-dessous. Localisé à proximité du bâtiment, un puits de même facture, de 2,30 m de diamètre a été partiellement fouillé. Son comblement a essentiellement livré des matériaux de destruction du bâtiment, silex et tufeau, ainsi que des outils de forge.

• *Bibliographie*

BREUER J., 1924. Sépulture mérovingienne à proximité de l'église de Lixhe, *Chronique Archéologique du Pays de Liège*, p. 47.

DEBOUXTHAY P.-J., 1935. Histoire de la seigneurie de Nivelles-sur-Meuse et de l'ancienne paroisse de Lixhe.

MARIEN M.-E., 1971-1972. Partie de mobilier funéraire découvert à Lixhe (province de Liège), *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire*, 43-44, p. 71-80.

RENARD L., 1910. Découverte de tombes mérovingiennes ou carolingiennes à Loën (Lixhe), *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, p. 266-167.

VAN OSSEL P., 1983. L'établissement romain de Loën à Lixhe et l'occupation rurale au bas empire dans la Hesbaye Liégeoise, *Hélinium*, XXIII-2, p. 143-169.

Ondertussen aan de balie “verloren voorwerpen”: de Motte van Schelderode (O.-VI.)

- *De heerlijke woonst van de heren van Rode*

Schelderode, een deelgemeente van Merelbeke, bevindt zich - zoals haar naam ook suggereert - aan de Schelde, die tussen 925 en 1033 de landgrens vormde tussen het toenmalige West-Frankische en Oost-Frankische rijk. Schelderode was de hoofdplaats van het land van Rode, dat als een conglomeraat van kleinere heerlijkheden pas op het einde van de 13de eeuw zijn definitieve vorm kreeg. Door de perifere positie van hun leen binnen het Oost-Frankische rijk konden de heren van Rode hier een belangrijke machtsbasis opbouwen. Het bestaan van een versterkte positie uitte zich mogelijk materieel, bijv. door de bouw van een motte-kasteel. Vanwege de afwezigheid van een sterk centraal gezag stonden zij immers in voor de veiligheid van de inwoners van het gebied en de verdediging van de rijksgrenzen.

Op een kaart uit het Rijksarchief te Gent (Oud archief Bottelare, nr. 104-105) kan de omgeving circa 1675 van de toenmalige heerlijke woonst van de heren van Rode vrij goed worden gereconstrueerd (Fig. 1). Ten westen van de boerderij ‘Hof ten Daele’, dat zich links bovenaan op figuur 1 bevindt, ligt er een circulaire gracht.

Op basis van de vermelde 17de-eeuwse kaart is er in Schelderode schijnbaar sprake van een opper- en een neerhof, respectievelijk de circulaire structuur en het ‘Hof te Daele’. In een domeinrekening van de heerlijkheid van 1353-1354 is er voor het eerst sprake van het ‘Hof ten Daele’ als ‘*le court van dale*’. Op dat ogenblik werd dit hof al verpacht.

De eerste expliciete vermelding van het opperhof van de motte komt voor in het leendenombremment van het land van Rode uit 1458. Uit deze bron blijkt onder andere dat er toen nog resten van muren op het opperhof zichtbaar waren en dat ook de walgracht nog aanwezig was.

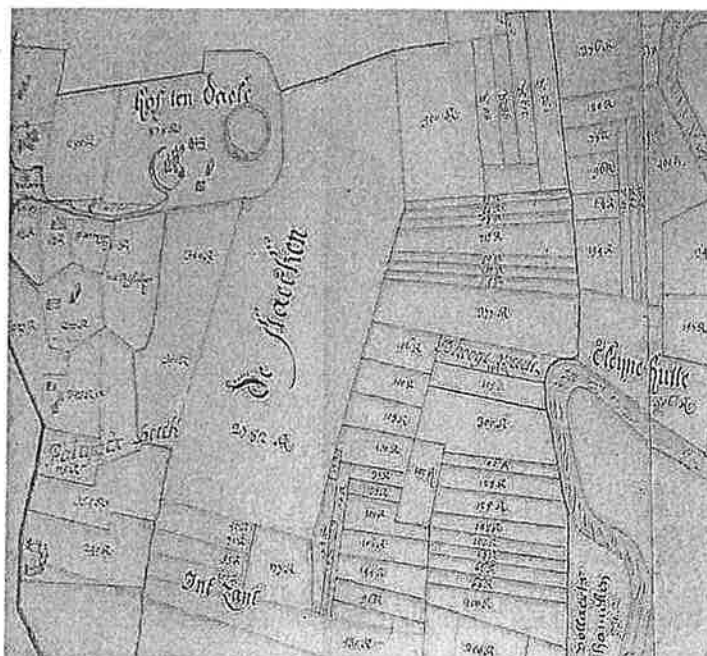

Fig 1: De omgeving van het Hof ten Daele, het noorden bevindt zich rechts onderaan de afbeelding (detail uit 17de-eeuwse kaart, Rijksarchief Gent – Oud archief Bottelare, nr. 104-105)

En dan... na de 17de eeuw is er weinig of niets terug te vinden over het opperhof van de motte van Schelderode. Natuurlijk was er wel historische en archeologische interesse voor het land en de heren van Rode (bijv. sociaal-economische studie door Prof. Dr. E. Thoen (1988)), maar het opperhof van het motte-kasteel bleek verdwenen. Waar bevindt dit opperhof zich nu precies? Ondanks de vele aanduidingen op kaarten en in historische documenten bleef het onvindbaar. Ongetwijfeld moet het 'ergens' in de buurt van het huidige kasteel van Schelderode gezocht worden, maar waar...?

- *De ontdekking van de motte*

Door gebruik te maken van de meest gedetailleerde hoogtemetingen van het huidige digitaal hoogtemodel (DHM) kwam het motte-kasteel in 2005 als het ware terug te voorschijn. Het digitale beeld van deze hoogtemetingen toont ons drie concentrische cirkels (zie fig. 2). Deze kleine niveaunderschillen, die op het terrein nagenoeg niet meer hekenbaar zijn, geven zonder meer de exacte locatie van de motte van Schelderode weer.

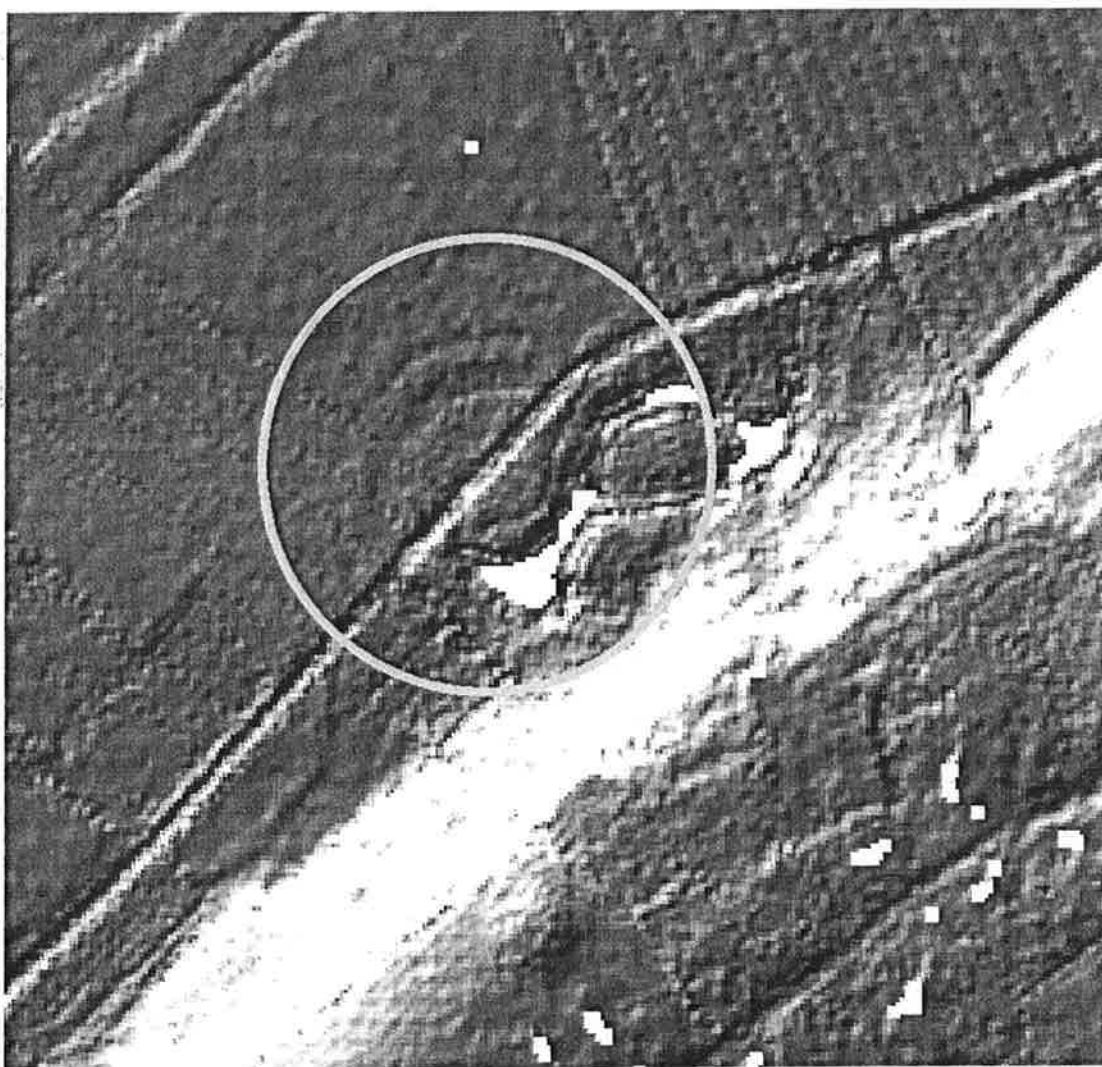

Fig 2: Detail uit DHM ter hoogte van Schelderode en met aanduiding van het opperhof van het motte-kasteel (Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen, MVG-LIN-AMINAL-afdeling Water en MVG-LIN-AWZ-afdeling Waterbouwkundig Laboratorium en Hydrologisch onderzoek (GIS-Vlaanderen)).

Bij nazicht van het luchtfotografisch archief aan de Universiteit Gent blijken de walgrachten rondom het opperhof al in juli 1990 te zijn geregistreerd. Alhoewel deze luchtfoto's bij grondige historisch-geografische onderzoeken in 1992 (Scheldevalleiproject o.l.v. A. Verhoeve) en in 1998 (P.-J. Lachaert) werden geconsulteerd, bleef door de relatieve vaagheid van de sporen een positieve identificatie uit. Bovendien vraagt een juiste interpretatie vaak het oog van een specialist. Hoe dan ook geeft het samenbrengen van DHM en luchtfoto evenwel een definitief uitsluitsel over de precieze locatie.

Eeuwen van 'verdwijning' waren niet gunstig voor de bewaring van het bodemarchief. Oorspronkelijk maakte de Melsenbeek een grootse bocht rondom de motte (cf. Fig. 1). In de late 19de eeuw werd deze kunstmatige beek bij de inrichting van een nieuw kasteelpark rechtgetrokken, waardoor het opperhof van de motte vrijwel doormidden gesneden. Hierdoor bevindt het oostelijke deel van het motte-kasteel zich nu in het park van het kasteel van Schelderode. De gracht werd er een onderdeel van de parkvijver. Het westelijke deel van het motte-kasteel bevindt zich in de Scheldevallei en wordt momenteel als weiland beheerd.

Het overvloedige bouwpuin op het mottelichaam en in de bovenste vulling van de gracht, dat bij recente boringen op het terrein werd aangetroffen, bevestigen alvast dat er op deze locatie een bouwwerk moet hebben gestaan. Dateerbare resten werden er (nog) niet aangetroffen. Talrijke vragen over de precieze verhouding tussen opperhof, neerhof en kerk blijven nog onbeantwoord en verdienen zeker een nauwkeurig historisch-geografisch en/of archeologisch onderzoek.

- *Een toekomst voor het opperhof van de motte*

Het motte-kasteel bevindt zich integraal binnen het natuurinrichtingsproject Merelbeekse Scheldemeersen. Voor dit project vormt de aanwezigheid van deze motte een echte meerwaarde en een unieke kans om natuur- en cultuurelementen in het landschap te kaderen. Omdat ook archeologische opgravingen een éénmalige vernietiging van de archeologische informatiebron betekenen, wordt gestreefd naar een duurzaam behoud én beheer van dit waardevolle relict. De westelijke helft van het motte-kasteel werd opgenomen in het onteigeningsplan van de oeverstrook langs de Melsenbeek. Hierdoor kan de beheerder van deze waterloop, nl. provincie Oost-Vlaanderen, in staat zijn het bodemarchief er correct te beheren. In het kader van het natuurinrichtingsproject wordt er vanaf de bestaande wandelweg, de Scheldeweg, langs de Melsenbeek tot aan de motte een grazige strook voorzien. Hierdoor wordt het perceel ontsloten. Door een infopaneel zal het ruime publiek kunnen kennis maken met dit verloren gewaande stukje erfgoed. Het plannen van verdergaande inrichtingsmogelijkheden, zoals een betere visualisatie van het motte-lichaam, maken momenteel deel uit van een nauw overleg tussen de afdeling Monumenten & Landschappen, de toekomstige eigenaar en de Vlaamse Landschappij.

Bibliografie

LACHAERT, P.-J. *De landschapsgeschiedenis van Schelderode. Ruimtelijke ordening en organisatie van het cultuurlandschap (12de-18de eeuw)*. 2 dln. Gent, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsthesis geschiedenis, 1998, 341p+bijlagen.

LINDEMANS, P. 1952. *Geschiedenis van de landbouw in België*. De Sikkel, Antwerpen, 2 volumes (heruitgave 1994)

THOEN, E. *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*. Gent (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 90).

VERHOEVE, A. (ed.), 1992. *Het Scheldevalleiproject. 1: Een cultuurhistorisch-geografische verkenning*. Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 103 p.

MIGNOT PHILIPPE

Le cimetière de l'ancienne église de Froidlieu (Wellin) (Lux.)

L'exploration du cimetière paroissial de l'église disparue de Froidlieu s'est poursuivie d'avril à octobre 2005. La zone au sud de l'église le long du mur gouttereau a livré une soixantaine de tombes. Ces inhumations comprennent des tombes en pleine terre et des tombes à caisson. On y trouve aussi une petite concentration de sépultures de jeunes enfants à hauteur de la jonction du chœur et de la nef. Au fur et à mesure qu'on se rapproche du chœur, les tombes deviennent plus profondes et les réutilisations sont nombreuses. Au delà du chœur, les tombes retrouvent un alignement assez régulier en rangées déjà observé à l'est et au nord du chevet.

La période d'inhumation est comprise entre le 11e et le milieu du 18e siècle mais une mise en séquence chronologique de ces sépultures semble possible une fois les jonctions établies entre tous les secteurs fouillés.

A. MALEVEZ-SCHMITZ et PH. MIGNOT, Wellin/Sohier : l'église et le cimetière de Froidlieu, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 12, 2005, p. 194-196.

NEURAY BRIGITTE

(Lierneux) Ferme Bricheux (Lg.)

Dans le cadre d'un certificat de patrimoine en vue de la restauration d'une ancienne ferme fortifiée située à Lierneux, le Ministère de la Région wallonne a confié à l'Association pour la Promotion de l'Archéologie de Stavelot et de la Région Liégeoise (APASReL, asbl) l'étude archéologique des bâtiments. Outre quelques recherches en sous-sol, l'étude des élévations a permis de proposer un phasage de l'évolution des édifices sur le site. Les structures bâties les plus intéressantes ont été restituées en 3D sur le logiciel AutoCad, permettant de proposer une visualisation des bâtiments d'origine ainsi que de leur transformation au cours du temps. Une grande ferme ardennaise « en tas » de quatre parçons est le premier édifice élevé à cet endroit. Entièrement en pan de bois et de généreuses dimensions (17,5 m x 18,5 m), elle présente une structure traditionnelle à poteaux montant de fond, un auvent précédant les deux parçons centraux. Une analyse dendrochronologique réalisée par le Laboratoire de Dendrochronologie de l'Université de Liège permet de la situer dans le quatrième quart du 16e siècle. Une importante campagne de travaux dans le troisième tiers du 17e siècle modifie considérablement la physionomie du site, qui se transforme en propriété fortifiée. Outre la pétrification de l'enveloppe de la ferme primitive, un pavillon pratiquement carré (8,50 m x 7 m) aux allures de « maison forte » lui est annexé au nord-est. Une série de bâtiments à vocation agricole sont également élevés, refermant le site autour d'une cour centrale, accessible via un portail charretier à l'est. De nombreux équipements à caractère défensif (meurtrières, tour d'angle au sud-est, verrouillage de porte par poutre de calage) renforcent l'allure austère des murs périphériques et témoignent de l'insécurité de l'époque. La division de la propriété, probablement dès le 18e siècle, se traduit par une série de transformations, altérant les qualités premières de cet ensemble : percements d'ouvertures,

arasements des murs extérieurs, cloisonnements... La dernière phase de travaux, au début du 20e siècle, dénature encore plus profondément l'édifice, par la reconstruction de maçonneries raides recourant à la brique et au béton (reconstruction du pignon nord de la grande ferme, aménagement d'une allée charretière d'étage, transformation d'étables,...).

TILMANT PIERRE-HUGUES

Observations sur les techniques de construction en usage à la forteresse de Poilvache (Yvoir) (Lg.)

Les fouilles réalisées sur le site de Poilvache ces dernières années ont fourni des informations non négligeables quant aux techniques de construction utilisées sur place entre le début du 13e siècle (première mention connue en 1228) et l'année 1430 qui voit l'attaque et la destruction de la forteresse par le prince-évêque de Liège Jean de Heynsbergh. En l'état actuel des dégagements, ces techniques ont trait à l'édification soit des tours de la partie «château» (zone 2), soit des courtines, soit de certains bâtiments appuyés à celles-ci ou bien encore au creusement du fossé situé à l'est du château. Même si les recherches n'ont encore concerné qu'une faible superficie du vaste ensemble formé par le site (près de 3,5 hectares incluant l'emplacement présumé de la basse-cour), il est d'ores et déjà possible d'effectuer un tour d'horizon des pratiques architecturales révélées jusqu'à présent.

Au point de vue chronologique, c'est au niveau du grand fossé qui coupe l'éperon rocheux que peuvent être observées les premières techniques. Ces dernières ont davantage trait à l'exploitation du substrat rocheux qu'à la construction à proprement parler. En effet, en vue de l'édification des maçonneries, d'énormes masses de matériaux étaient indispensables. Elles seront tout simplement fournies localement par les bancs de roche du calcaire du Viséen supérieur sur lesquels la forteresse sera implantée. Les occupants de Poilvache font ainsi d'une pierre deux coups : d'une part ils assurent la défense du site par le creusement d'un fossé de près de 85 m de long et d'autre part ils obtiennent par cette même opération une grande partie des matériaux nécessaires. Cette volonté délibérée d'utiliser le calcaire local rend évidemment impérative une exploitation rationnelle des bancs rocheux. En d'autres termes, on ne peut pas creuser le fossé n'importe comment. Il est donc vraisemblable que dès le départ, le pendage naturel des bancs et leur clivage aient été exploités à bon escient afin d'obtenir les blocs entrant dans la composition des parements des courtines. Les déchets de taille étaient pour leur part utilisés pour le blocage.

Quelles sont les preuves de l'exploitation directe des bancs de roche pour la construction des maçonneries? L'une d'entre elles est fournie par la présence, en surface des bancs de roche sur le flanc nord de la partie «château» du site, de fossiles en grand nombre (coquilles ou coraux). Ils sont observables sur des blocs entrant dans la composition de certains murs (pièces St 11 et St 49). Par ailleurs, en plusieurs endroits, la surface des bancs de roche situés dans le fossé est recouverte de chert noir (concrétion siliceuse extrêmement dure). Certains des blocs de parement de la courtine orientale du château (F 22) présentent toujours cette concrétion. Enfin, l'érosion naturelle du calcaire local a parfois laissé des traces caractéristiques sur les bancs rocheux, par exemple à hauteur de la courtine sud-est de la partie «ville» du site. L'aspect inhabituel qu'a pris la roche par endroit n'a pas dissuadé les constructeurs de l'employer pour intégrer directement les blocs extraits dans le parement de cette courtine, sans les avoir retaillés au préalable. Que ce soit au niveau du grand fossé, du flanc nord du château ou de la partie sud de la ville, on constate donc une exploitation et une

mise en œuvre directe de la roche pour l'édification des maçonneries. Ce fait est par ailleurs confirmé au niveau des murailles par le caractère grossier des blocs employés: dans leur immense majorité ils ne sont pas équarris.

Comment les courtines ont-elles été construites? A ce point de vue les informations proviennent essentiellement du château et dans une moindre mesure de la partie sud-est de la ville. Dans l'un et l'autre cas on constate des pratiques similaires. Tout d'abord ce sont des blocs majoritairement bruts qui sont utilisés. Leur dimensions varient considérablement et leur disposition dans les parements témoigne d'un manque de soin. Cependant, leur mise en place se fait le plus souvent sous forme d'assises. La régularité de ces dernières reste aléatoire et fortement inégale mais il n'est pas toujours possible pour autant de parler d'appareil irrégulier. Le recours à de fins blocs afin d'assurer l'horizontalité des blocs de grandes dimensions est fréquent ; on constate plus rarement l'emploi d'ardoises pour cet usage. Autre caractéristique commune aux courtines du château et de la ville: l'absence presque totale de fondation, dans l'état actuel des recherches. Généralement, sur la roche en place vraisemblablement non retaillée est directement appliquée une couche de mortier de chaux surmontée de la première assise. Il arrive parfois que des blocs soient même posés au contact immédiat de la roche et que le mortier ne soit employé qu'à partie de la première assise.

Quelle que soit la formule retenue, on pourrait s'attendre à ce que la roche soit au préalable nettoyée et débarrassée de toute trace de terre. Ce n'est même pas toujours le cas. Sur une faible partie de son tracé, la courtine nord du château repose sur une couche de terre d'origine naturelle, résultant de la décomposition des schistes présents entre deux bancs de roche. Cette couche de 0,10 m à 0,40 m d'épaisseur n'a pas été ôtée. Un phénomène similaire a été observé au niveau de la courtine est, à hauteur de la partie écroulée de la tour des Bohémiens. A l'ouest de la tour semi-circulaire Nord, la courtine septentrionale du château présente un autre cas de figure assez étonnant. A cet emplacement un sondage a été creusé sur une hauteur de près de 1 m. Il s'est avéré que la maçonnerie ne repose que sur une couche de limon dont l'épaisseur totale n'a pu être déterminée, le creusement du sondage devant être stoppé pour des questions de sécurité. En ce qui concerne la courtine sud du château, les premières assises reposent le plus souvent directement sur la roche en place, avec ou sans l'intermédiaire d'une couche de mortier.

L'impression de manque de préparation qui peut se dégager des observations précédentes doit néanmoins être tempérée. Deux autres sondages pratiqués au pied de la courtine nord du château ont montré que le sommet de la roche a été creusé sur une profondeur assez faible, de l'ordre de 0,15 m à 0,40 m, certainement afin de mieux asseoir les premiers blocs. Il serait abusif dans ces cas de parler de tranchée de fondation mais il est en tout cas indéniable que la maçonnerie a sporadiquement bénéficié d'une attention accrue. Cette dernière est également prouvée par l'existence d'une base au pied de quelques tronçons des courtines du château. Cette pratique est fort irrégulière. De manière générale, par rapport à l'élévation, la base est en avancée sur une largeur qui peut atteindre 0,25 m mais qui peut tout aussi bien diminuer jusqu'à se confondre avec l'élévation elle-même. Sa hauteur varie considérablement, d'une dizaine de centimètres jusqu'à 1 m.

Par rapport aux courtines du château, celles de la ville présentent-elles des traits originaux? Les dégagements effectués jusqu'à présent avec un suivi archéologique montrent que ce n'est pas le cas. Les mêmes techniques ont manifestement été en usage dans cette partie du site. Les courtines sud et sud-est de la ville sont elles aussi directement posées sur la roche en place, avec ou sans l'intermédiaire d'une couche de mortier. La composition des

maçonneries ne change pas: les parements sont toujours constitués de blocs bruts dont la disposition est semblable à celle des blocs employés pour le château. Autre similitude: la présence d'une base qui reprend presque en tout point les caractéristiques de celle décrite précédemment. Son usage est fort irrégulier, des sections entières des courtines en étant totalement dépourvues. Ses dimensions présentent aussi de fortes similitudes.

En ce qui concerne les tours dont sont équipées les courtines, les informations proviennent en majorité de la zone du château. En effet, dans le cadre de la demande de certificat de patrimoine actuellement en cours, elles y ont fait l'objet d'un examen détaillé. Elles se distinguent en premier lieu par le fait qu'elles ont été construites après les murailles, avec un écart chronologique qui ne semble pas pouvoir être inférieur à environ 25 ans, d'après le contexte historique. En vue de leur édification, les courtines devront subir d'importantes modifications : arasement partiel des angles sud-est, nord-est et du centre de la courtine est, et percement d'un accès à travers la courtine nord. Les techniques de construction employées reprennent partiellement les pratiques en usage précédemment pour les courtines. C'est ainsi par exemple que pour la tour de Luxembourg, la première assise du parement externe repose sur la roche calcaire, en l'absence de toute préparation du substrat naturel et de toute base. Intérieurement par contre, les dégagements ont mis en lumière l'existence de trois rangs de base distincts, sur une hauteur totale de 1,40 m.

La partie est de la tour des Bohémiens, écroulée dans le fossé, ne pourra faire l'objet d'une fouille exhaustive pour des questions de sécurité. Seul le parement externe a pu faire l'objet d'une analyse. Par rapport à celui de la tour de Luxembourg, il se distingue par l'existence d'une base dont les dimensions sont inhabituelles par rapport aux bases observées au niveau de certaines courtines du château et de la ville. Côté sud, la base démarre à l'aplomb de l'élévation avec laquelle elle se confond; elle prend ensuite de l'ampleur et son avancée atteint un maximum de 0,45 m. Elle est dans l'ensemble conservée sur une hauteur maximale de 1,40 m. La partie ouest de la tour, encore en partie bien conservée, a malheureusement fait l'objet de consolidations modernes qui en ont dénaturé l'aspect primitif. Le pied de la tour n'a quant à lui pas encore été dégagé.

La tour du Nord a pour sa part bénéficié pour sa construction d'une utilisation judicieuse d'un banc de roche. Ce dernier a été taillé de manière à servir de butoir efficace au pied de la maçonnerie externe. Malheureusement cette dernière ne présente pas partout cette disposition; sur le côté sud par exemple, aucune modification n'a été apportée au pendage du substrat. A cet endroit, les blocs formant la première assise ont été taillé en oblique afin de s'y adapter. Il s'ensuit donc un risque de glissement des blocs. Côté nord, les dégagements doivent être poursuivis afin d'examiner avec précision l'ancrage du parement par rapport au substrat. Intérieurement, aucune tranchée de fondation n'a été mise au jour mais on constate l'existence d'une base pour une section du parement.

Quant à la tour semi-circulaire Nord, elle présente extérieurement (pourtour total : 15,50 m) quelques singularités par rapport aux autres tours. Tout d'abord, côté est, une partie du parement est implantée dans une tranchée de fondation taillée dans le substrat rocheux. Cette tranchée de 5,70 m de long a été creusée de manière fort irrégulière ; sa profondeur et sa largeur varient donc considérablement. Dans le fond a été construite à certains endroits une base sur laquelle a été construite l'élévation. Ailleurs, cette dernière a été édifiée immédiatement. Le creusement de la tranchée n'a pas été poursuivi davantage au nord et à l'ouest, assurément en raison de la disposition de la roche en place. Elle a été remplacée par une base dont la hauteur maximale observée est de 1,40 m. Autre particularité : la présence, à

hauteur de cette base, d'une cavité aménagée dans l'épaisseur de la maçonnerie. Ses parois apparaissent régulières et enduites de mortier. D'après ses dimensions (longueur : 6,35 m ; largeur : 0,30 m ; hauteur : 0,25 m) et son implantation, il est vraisemblable qu'elle ait joué un rôle dans l'édification de la tour. D'après J. de Pierpont, la cavité révélerait l'emplacement d'un madrier de bois mis en place au moment de la construction et qui aurait servi à rigidifier la maçonnerie.

L'aspect par lequel les tours du château se distinguent le plus des courtines est celui de leur parement externe. Plus question ici de blocs bruts de n'importe quelle taille et disposés selon des assises à la régularité douteuse, voire presque inexistante. Le parement des tours est formé de blocs bien équarris de grandes dimensions, mis en place selon un appareillage régulier. D'où proviennent-ils? Manifestement du fossé, ainsi que tendent à le prouver les similitudes dans les hauteurs de certains bancs de roche par rapport à la hauteur des assises. Son exploitation, tant pour la construction des courtines que pour celle des tours, a fait l'objet d'une étude de F. Dopéré (publication à paraître).

Concernant les bâtiments accolés aux courtines, une grande part des informations relatives aux techniques de construction provient des fouilles réalisées dans la partie «ville» du site. Les pièces St 43 et 44 présentent des cas de figure semblables. Leurs murs sont édifiés avec des blocs bruts de toute taille dont la disposition en assises est tout aussi inégale que celle des blocs composant les murailles. Leur ancrage par rapport au substrat rocheux est inexistant : la première assise repose soit sur une couche de mortier appliquée sur la roche, soit sur cette dernière, ou soit encore sur une couche de remblais meubles. Une couche de mortier recouvre parfois la face parementée de certaines parties de maçonneries, au niveau par exemple du mur nord de la pièce St 44. Le mur sud de celle-ci est collé à la courtine sud-est qui primitivement était à cet endroit équipée de deux archères. Afin de ne pas empêcher leur usage, de larges embrasures furent pratiquées dans le mur.

Les fouilles réalisées à l'intérieur de la pièce St 44 permettent de l'interpréter comme une cave dont le plafond semble avoir été soutenu par un madrier vertical disposé au centre, ce qui s'expliquerait par la longueur de la pièce qui avoisine les 8,10 m. Cette technique ne semble pas avoir été employée pour la cave de la maison au Grand Pignon, appuyée à la courtine nord de la ville, qui présente pourtant une longueur similaire. Il convient toutefois de rappeler que dans ce dernier cas, les dégagements réalisés anciennement dans de mauvaises conditions n'avaient bénéficié d'aucun encadrement archéologique. Dans la pièce St 44, la stratigraphie a clairement montré que le ou les niveau(x) supérieur(s) étai(en)t construit(s) en pans-de-bois et torchis, en tout cas pour une partie des murs. Le bâtiment était incontestablement couvert en ardoises. L'usage de briques réfractaires, vraisemblablement pour des cheminées, est attesté. Il l'était déjà pour deux des pièces situées dans le château.

Dans le domaine sensible à Poilvache de l'approvisionnement en eau, la pièce St 49 dont la fouille n'est pas encore achevée a livré pour sa part d'importants fragments d'un chéneau employé pour recueillir les eaux pluviales. Mises à part les ardoises, il n'est pas fréquent de retrouver de tels éléments liés à la toiture. Les dégagements réalisés dans la maison au Grand Pignon avaient livré un épi de faîtage en pierre composé d'un cône surmonté d'une sphère.

En conclusion, même si les fouilles n'ont encore été réalisées à Poilvache que sur une superficie assez faible par rapport à l'ensemble de la forteresse et en des endroits parfois éloignés les uns des autres, de nombreuses informations ont d'ores et déjà pu être récoltées à

propos des techniques de construction. On constate dans l'ensemble une très large exploitation des matériaux locaux, que ce soit pour le château ou la ville, en vue de la construction des courtines et des tours. Mises à part quelques exceptions, l'ancrage de ces maçonneries par rapport au substrat rocheux est généralement faible ou nul. La qualité apportée aux élévations varie considérablement. Autant l'appareillage des courtines peut revêtir un aspect négligé, autant celui des tours du château est soigné. Peu de pièces internes ont pu être jusqu'à présent intégralement fouillées mais les informations recueillies montrent l'usage de techniques similaires à celles employées pour les tours et les courtines. L'une des pièces dégagées disposait d'au moins un niveau supérieur en pans-de-bois. Les fouilles envisagées dans la ville en 2006 devraient nous permettre de vérifier la permanence de l'emploi des différentes techniques observées jusqu'à présent.

Orientation bibliographique

ANTOINE J.-L., 1997. Yvoir, Houx. Poilvache. In : CORBLIAU M.-H. (coord.), *Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namur, p. 505-506.

JAVAUX J.-L., 1996. Poilvache. Ruines du château de Poilvache. In : *Le patrimoine monumental de la Belgique. Wallonie. Province de Namur. Arrondissement de Dinant* volume 22³, Liège, Mardaga, p. 1173-1174.

TILMANT P.-H., TORFS S., VILAIN Cl. et DUPONT Cl., 2003. Yvoir/Yvoir : la forteresse médiévale de Poilvache, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 11, p. 184-187.

TILMANT P.-H., FESLER R., WALEWYNS J.-L., GUILLAIS E., VILAIN Cl., 2003. Yvoir/Yvoir : les résultats des prospections géophysiques sur le site de la forteresse médiévale de Poilvache, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 11, p. 187-190.

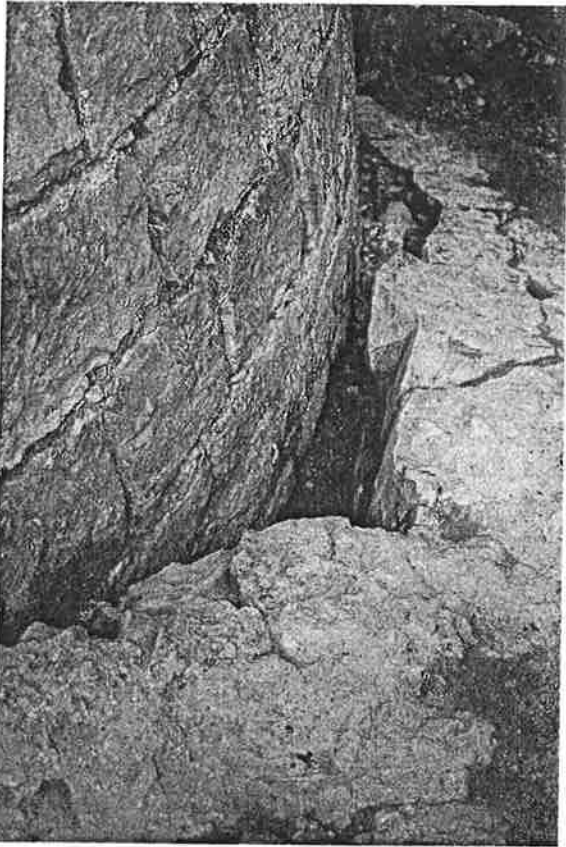
TILMANT P.-H., 2003. La forteresse de Poilvache. Les travaux et recherches réalisés de 1999 à 2002, *Les Amis de Poilvache*, Evrehailles, n° 53, p. 4-18.

TILMANT P.-H., VILAIN Cl. et DUPONT Cl., 2004. Yvoir/Yvoir : la forteresse médiévale de Poilvache, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 12, p. 218-220.

TILMANT P.-H., 2005. Yvoir/Poilvache (Nr). La défense de la ville sur le flanc sud de la forteresse, *Archaeologie Mediaevalis*, 28, p. 39-41.

Tronçon de la courtine sud-est de la ville comportant une base

Tranchée de fondation au pied de la tour semi-circulaire Nord

Implantation des premières assises de la tour du Nord sur le substrat rocheux

Onderzoek naar de verdwenen Sint-Gorikskerk te Kobbegem (gem. Asse) (VI.-Br.)

Tijdens de periode van 16 juli 2003 tot 31 augustus 2005 voerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (V.I.O.E.) (eertijds I.A.P.), met uiterst beperkte middelen, drie opgravingcampagnes uit op de site van de verdwenen Sint-Gorikskerk te Kobbegem. De locatie bevindt zich in de onmiddellijke nabijheid van het 'Torenhof'. De eerste vermelding van de bidplaats, die ons via de archivalia bekend is, klimt op tot 1129. Toch laten de onderzoeksresultaten vermoeden dat de site al tijdens de Gallo-Romeinse periode werd opgezocht. Enkele scherfjes zeepwaar en een randfragment van een terra nigrabeker tonen dit aan. Duidelijke structuren werden echter niet ontdekt. Dit geldt ook voor de Merovingische periode. Uit deze tijd werd een scherf met radstempelversiering aangetroffen.

De oudste gebouwsporen die werden aangesneden bestaan uit een reeks paalkuilen. De palen die in deze kuilen werden aangebracht hebben een diameter van ca. 0,40 m en staan op ca; 2,80 m van elkaar. Over de oppervlakte van dit eerste gebouwtje tasten we volledig in het duister omwille van het feit dat de meeste sporen door latere graafwerken werden vernield en een gedeelte van deze structuur zich vermoedelijk onder een aanpalende tuin bevindt. In een van de paalkuilen en in enkele andere putjes werden aardewerkscherven aangetroffen die in de 9de eeuw kunnen gedateerd worden en vergelijkbaar zijn met vondsten uit o.a. de abdij van Affligem, de Sint-Pauluskapel te Galmaarden en de site Molenborre te Halle. Het gaat in hoofdzaak om fragmenten van kogelpotten. Wanneer dit eerste houten gebouw verdween kon niet met zekerheid achterhaald worden, maar waarschijnlijk gebeurde dit door brand zoals kan blijken uit de tot houtskool herleide palen.

De eerste houtconstructie werd op dezelfde plaats door een nieuw gebouw, eveneens opgetrokken in hout vervangen. De palen van het nieuwe gebouw waren van een iets zwaarder kaliber (ca. 0,50 m) en waren op ca. 3,00 m van elkaar ingeplant. Over de oppervlakte die deze constructie besloeg bestaat geen zekerheid, toch menen we er te mogen van uit gaan dat het om een gebouw van minimaal 11 bij 4 m gaat. Dateringelementen zijn niet voor handen. De aanwezigheid van enkele graven, die door latere funderingen werden doorsneden, laten ons vermoeden dat we hier met een houten kerkje te maken hebben. Na verloop van tijd werd de houten kapel door een eerste stenen kerkje vervangen en net zoals haar voorganger was het oost-west georiënteerd. De vrijgelegde sporen van dit gebedshuis bleven beperkt tot enkele zeer dunne puinbanen. De bouwers blijken onderaan in de funderingsleuf een laagje van fijne ijzerzandsteenbrokjes te hebben aangebracht vooraleer zij het gebouw in witte kalkzandsteen optrokken. Het kerkje was intra-muros minimum 8 bij 5 m groot. In de vulling van enkele graven die met het gebouw kunnen geassocieerd worden bevonden zich enkele scherfjes in roodbeschilderde waar, wat ons laat vermoeden dat de kapel in de late 11de of de 12de eeuw werd opgetrokken. Of dit in verband kan gebracht worden met de overdracht van het altaar aan de Sint-Baafsabdij te Gent in 1129 (cf. *Archaeologia Mediaevalis* 2003, p. 30-31) laten we hier buiten beschouwing. Rond de kerk was een kerkhof aangelegd en ten westen van het gebouw ontgon men in de 13de eeuw leem.

De eerste stenen kapel blijkt tot in de 14de eeuw in gebruik geweest te zijn. Tijdens het oprichten van een nieuw gebouw, net ten westen van de oude kapel integreerde men de eerste stenen constructie als een langgerekt koor. Tijdens deze bouwfase greep er echter wel een asverschuiving plaats tussen de beide gedeelten. In tegenstelling tot de oude kerk waarbij enkel kalkzandsteen als bouw materiaal werd aangewend werd in het nieuwe gebouw ook

gebruik gemaakt van baksteen. De sporen van de 14de-eeuwse kerk bleven eveneens beperkt tot een reeks puinbanen. Een rechtlijnige onderbreking in het puinspoor van de zuidelijke wand laat vermoeden dat hier waarschijnlijk een deuropening was uitgespaard. Opvallend is ook dat de westelijke muur veel breder en dieper gefundeerd was dan de rest van het gebouw. Het lijkt ons bijgevolg aannemelijk dat zich aan deze zijde een klokkentoren bevond. De kerk blijkt aanvankelijk te zijn afgedekt met dakpannen, die in een latere fase door leien werden vervangen. Enkele fragmenten van parementstenen, die in de puinlagen werden ontdekt, vertonen aan de buitenzijde een roze kleur wat laat vermoeden dat de binnen en/of de buitenzijde van de kerk was beschilderd.

Rond de kerk werd een gedeelte van het kerkhof en van een zandstenen kerkhofmuur onderzocht. Het merendeel van de onderzochte graven kunnen in de 14de en 15de eeuw gedateerd worden. Twee ervan bevatten een munt. Het gebruik om aan een overleden persoon een of meerdere muntstukken mee te geven werd eerder o.a. vastgesteld in de Sint-Martinuskerk te Ganshoren en in de kathedraal van Antwerpen. Opmerkelijk bij de onderzochte graven is dat quasi de helft van de menselijke resten van kinderen (waaronder verschillende pasgeboren kinderen) zijn. Het fysisch-antropologisch onderzoek zal door mevrouw Marit Vandenbruaene (fysisch antropologe V.I.O.E.) worden uitgevoerd.

De weinige archiefdocumenten die over de Sint-Gorikskerk gekend zijn laten doorschemeren dat de kapel het tijdens de godsdienstoorlogen zwaar te verduren kreeg, vervolgens verviel en omstreeks 1600 werd afgebroken. Op het terrein kon dit gegeven bevestigd worden. De afbraak gebeurde zeer grondig en diepgaand. De bevolking kon sinds de 15de eeuw terecht in de Sint-Magdalenakerk die ca 700 m ten noorden van de site werd opgetrokken en waarrond zich het laat- en postmiddeleeuwse Kobbegem ontwikkelde. Tijdens de late 19de of de eerste helft van de vorige eeuw werd ten slotte op het voormalige kerksite een pakket grond variërend van 0,50 tot plaatselijk 1,00 m afgegraven om de vijvers die ten oosten van de kerk gelegen waren te dempen. Dit had o.a. tot gevolg dat de recentste graven (15de – 16de eeuw) verdwenen.

Ondanks het feit dat de opgravinggegevens nog moeten worden uitgewerkt mogen we nu al stellen dat het archeologisch onderzoek heel wat nieuwe informatie heeft opgeleverd betreffende de evolutie van de oudste bidplaats van Kobbegem en haar vol- en laatmiddeleeuwse bevolking. We hopen in de toekomst de mogelijkheid te krijgen om de verdwenen dorpskern van Kobbegem, die in de onmiddellijke omgeving van de verdwenen kerk en het *Torenhof* moet gezocht worden, verder te kunnen onderzoeken.

VANDENBORRE HUGO, VAN LANDEGHEM NANCY & DECEUNINCK MARJOLEIN

Onderzoek van de afwerkingslagen in de Ottoonse Sint Laurentiuskerk te Ename (O.-VI.)

Ename was een belangrijke grensplaats in Nederlotharingen, dat in de 10de en begin 11de eeuw deel uitmaakte van het Ottoonse keizerrijk. De grensplaats was een versterkte site met binnen de wallen een donjon en aula. Binnen het archeologisch gegeven in Ename bevindt de Sint-Laurentiuskerk zich ver van de eigenlijke site. Bovendien heeft het kerkgebouw een merkwaardig grondplan nl. dubbelkorig en basilikaal.

Vanaf 1992 tot 2001 is een uitgebreide archeologische campagne o.l.v. Dirk Callebaut uitgevoerd, gekoppeld aan de eerste restauratiefase. Die restauratiefase beoogde het herstel van het Ottoonse karakter van de kerk. Tijdens deze fase werd eveneens een materiaaltechnisch onderzoek door Linda Van Dijck uitgevoerd op alle architectonische elementen.

Tussen januari en december 2005 heeft fase 2 van de restauratiewerken in de Sint. Laurentiuskerk plaatsgevonden. Deze fase omvatte de consolidatie van het oude pleisterwerk gekoppeld aan de inventarisatie en restauratie van de verschillende decoratieve afwerkingslagen. Het onderzoek werd uitgevoerd door Nancy Van Landeghem en Tim Nijs, onder leiding van Hugo VandenBorre.

Het onderzoek van de afwerkingslagen onthulde onbekende muur-schilderingen en pleisters die te situeren zijn tussen het ontstaan van de kerk en de 16de eeuw. Binnen de interne stratigrafie van pleisters en afwerkingslagen wordt een logische opbouw verondersteld. Dit was echter niet het geval in Ename: de schilderingen zijn deels te dateren in de vroegste fase van de kerk en deels vanaf de 14de eeuw.

De vroegste schilderingen kunnen reeds in een aantal fases worden opgedeeld. De medaillons in de dagkanten van de oostelijke ramen van het oostkoor behoren ongetwijfeld tot de oudste in de kerk. De pleister waarop ze zijn aangebracht is duidelijk herkenbaar en nergens anders in de kerk teruggevonden. Het gaat om een extreem harde en uitzonderlijke gladde bepleistering die tot nu toe nog niet in onze streken is aangetroffen in kerkgebouwen. De techniek van de pleister en de wijze van decoreren sluit aan bij de Romeinse traditie.

In de rest van de kerk zijn vervolgens drie pleisters teruggevonden die drager zijn van schilderingen en die stratigrafisch na elkaar te dateren zijn. De oudste is een beperkte, lineaire decoratie op gele pleister in het westkoor. Op deze pleister bevindt zich een kalkwitsellaag waarop een Christuskind op de arm van een grotere figuur is afgebeeld.

De volgende pleister situeert zich op de triomfboog van het westkoor en de schildering hierop bestaat uit een repetitief motief van vogels en vazen aan de ene zijde van de boog en druivenranken aan de andere zijde. Deze decoraties bevinden zich telkens onder figuratieve schilderingen. Op de oostwand van de middenbeuk is een gelijkaardige pleister te vinden. Het vorige onderzoek plaatst de inmiddels befaamde Majestas Domini op de derde pleisterlaag maar dateert de schildering niettemin in 1010 na Chr.

In de lacunes van de gele pleister in het westkoor bevindt zich als recentste uit deze reeks een bruine pleister met daarop een schildering van een draak met leliekruis die stilistisch gezien ten vroegste in de 14de eeuw kan worden gesitueerd. Deze schildering is aangebracht op één enkele witsellaag. Eén witsellaag later is een figuratieve schildering aangebracht die pelgrims voorstelt in een landschap. Het gegeven landschap kan niet voor het midden van de 15de eeuw aanwezig zijn. De aanwezigheid van maximaal twee witsellagen tussen de gele pleister en de schildering met de draak, zorgt voor een onverklaarbare lacune in de stratigrafische opbouw.

Om beter inzicht te krijgen in de problematiek, zijn via C14-datering vijf pleisterstalen geanalyseerd. Daaruit blijkt dat alle, hiervoor beschreven pleisters, merkwaardig genoeg, van voor de brand (1175-1185) dateren.

De bouw van de kerk is tot op heden steeds gelinkt aan de figuur van Herman van Verdun die te situeren is tussen 998 en 1025 na Chr. Het geslacht Verdun heeft sinds 958 belangrijke functies weten te veroveren binnen het Ottoonse bestuur. Het bestuur van Herman

van Verdun wordt beschouwd als de bloei van Ename. Hierna verdwijnt de functie van Ename als grensplaats en is haar rol binnen het keizerrijk uitgespeeld. De datering van de *Majestas Domini* binnen deze bloeiperiode wordt via de verschillende onderzoeksmethodes bevestigd. De aanwezigheid van minstens twee oudere pleisterfases, schijnbaar aangebracht in een tijdsspanne van amper een decennium, roept grote vragen op. Vragen die we in de nabije toekomst hopen op te lossen in samenwerking met het team deskundigen dat in Ename reeds zijn strepen heeft verdiend.

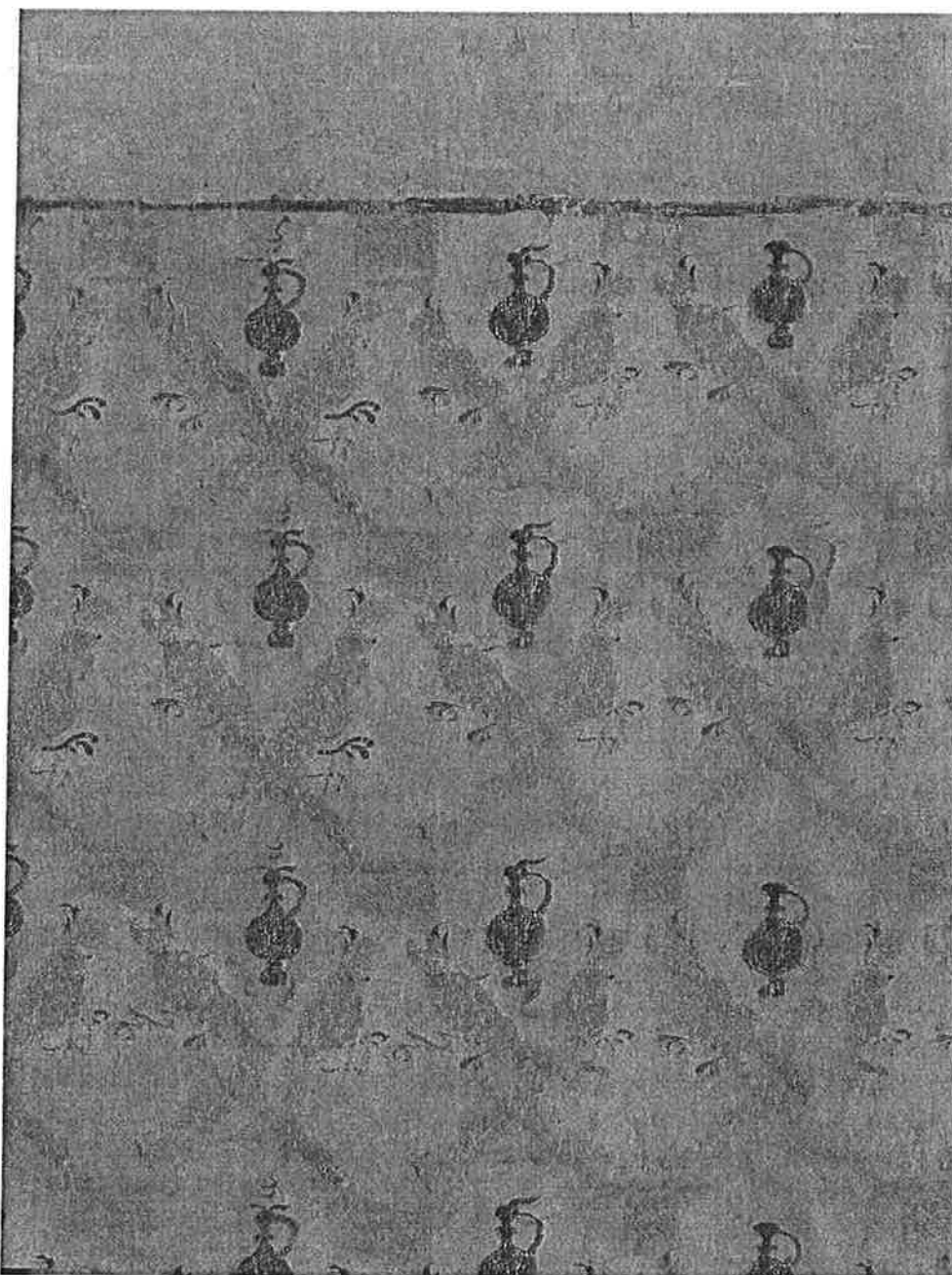

Fig. Reconstructie van het repetitief motief van vogels en vazen aan de noordzijde van de triomfboog

Middeleeuwse offsitestructuren in een hedendaags riolerings-tracé Knesselare-Kluize (O.-VI.)

In het voorjaar van 2004 werd de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD) door de gemeente Knesselare betrokken bij de planning van nieuwe rioleringswerken. Het merendeel van het werk bestond uit het vernieuwen en uitbreiden van het bestaande net. Er werd echter ook door open veld een nieuwe riolering aangelegd om de Kluizestraat met de Beekstraat te verbinden.

Bij de opvolging van dit 400 m lange tracé stuitte de KLAD op enkele offsitestructuren, waaronder een grote drenkpoel voor vee en een oud akkersysteem.

Verschillende grachten van dit akkersysteem kruisten het nieuwe riolerings-tracé. Sommige bevatten enkele fragmenten van reducerend gebakken aardewerk, dat we op basis van vorm en opbouw in de volle middeleeuwen dateren (Fig. 1).

Op de drenkpoel is machinaal een grote coupe gezet (Fig. 2), waarin vijf lagen werden opgemerkt. De bovenste laag 1 was een homogeen, bruin pakket met enkele fragmenten van reducerend gebakken aardewerk. De lagen 2 en 3 vertoonden de karakteristieken van stabilisatielagen; ze waren dun in vergelijking tot de andere, homogeen, humeus tot zeer humeus, en kleurden donkergrijs tot zwart. Laag 3 bevatte daarbij veel restanten van hout. De onderste lagen 4 en 5 waren heterogeen, bruin en bruingeel en vertoonden duidelijk sporen van trampling door hoefdieren (runderen).

De aanwezigheid van de stabilisatielagen 2 en 3 laten uitschijnen dat de drenkpoel op zijn minst twee fases heeft gekend en mogelijk lang in gebruik was. Het is echter nog niet duidelijk hoe lang precies.

Op basis van het aardewerk kon geen opsplitsing gemaakt worden (Fig. 3). Eén randfragment uit laag 1 en een wandscherf uit laag 4, in traag gedraaid en reducerend gebakken aardewerk, blijken te passen. Mogelijk zorgde trampling door runderen bij het gebruik van de poel of recentere bioturbatie voor de verspreiding. Nog een randfragment uit laag 1 is mogelijk afkomstig uit Paffrath; het is vrij hard gebakken en heeft een grove kwartsverschraling. Uit laag 3 kwamen dan weer fragmenten van een handgemaakte kom of pan. Al dit aardewerk kan in de volle middeleeuwen geplaatst worden.

Ook de uitslag van de C-14 lag niet in het verwachtingspatroon. In laag 3 werd een deel van het hout bemonsterd. Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) dateerde het op 1630±30 BP (KIA-27608). Dit komt overeen met 380 AD tot 440 AD (47,9%), 480 AD tot 530 AD (20,3%) of 340 AD tot 540 AD met 95,4% waarschijnlijkheid. Mogelijk is het zgn. oudhouteffect de oorzaak.

Uit elke laag werden de nodige monsters voor onderzoek van zaden, vruchten en pollen genomen. Het laboratoriumonderzoek op deze stalen is momenteel uitbesteed aan de Archeologische Dienst Waasland (ADW). Een tussenrapport lijkt wel de meerfasigheid en het lang gebruik te ondersteunen. We wachten echter het definitieve verslag af om verdere conclusies te trekken. We hopen daarbij ook dat het onderzoek ons in staat stelt een beeld te krijgen van het landschap en van de landbouw op deze plaats in het verleden. Daarmee wordt de historische ingebruikname van de gronden rond wat nu het huidige dorpscentrum is, duidelijk in de tijd gesitueerd.

De aanwezigheid van dergelijke off-sitestructuren laat ons alvast denken aan de nabijheid van een nederzetting of nederzettingen. Een op te volgen zaak wanneer de terreinen zouden verkaveld worden.

Fig. 1: Volmiddeleeuwse kogelpot met naar buitenstaande rand, in reducerend gebakken aardewerk uit de gracht Knes KL 05 S11

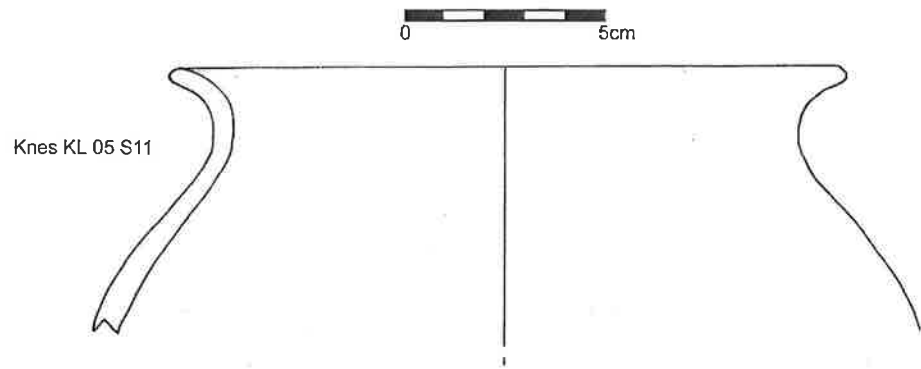

Fig. 2: Detail uit de coupe op de drenkpoel Knes KL 05 S1 met de vijf lagen

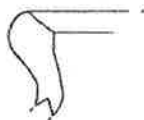
Legende

- 1: Homogeen pakket, bruin tot grijsbruin matig fijn zand, humeus (vettig), stukjes keramiek
- 2: Stabilisatielaag, donkergrijs matig fijn zand, humeus
- 3: Stabilisatielaag, donkergrijs tot zwart, zeer humeus (vettig), met stukken hout (verveend)
- 4: Bruin, heterogeen pakket, fijn zand, bruin-bruingeel, veel rolkeien (silex)
- 5: Zeer heterogeen pakket, bruin-bruingeel-geel matig fijn zand, sporen van trampling

Fig. 3: Aardewerk uit de drenkpoel Knes KL 05 S1

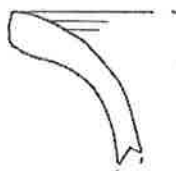
Randfragment van een kogelpot in Paffrath aardewerk

Knes KI 05 laag 1

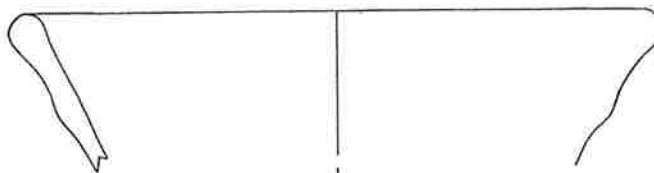

Kogelpot met sterk uitstaande rand in reducerend gebakken aardewerk

Knes KI 05 laag 1 + 4

Kom of pan in handgemaakt aardewerk

Knes KL 05 S1 Laag 3

VANHEE DAVID & HOORNE JOHAN

Een volmiddeleeuwse hoeve met explosieve verrassing Merendree–Molenkouterslag (Nevele) (O.-VI.)

Tijdens een verkennend onderzoek met proefsleuven, uitgevoerd door de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD) op de Molenkouterslag te Merendree (Nevele) en kaderend in een verkavelingaanvraag van de heer Omer De Jaeger, waarop de Afdeling Monumenten en Landschappen een advies met archeologische vooronderzoek als voorwaarde zette, werden heel wat paalsporen en grachten aangesneden. Hierom werd besloten over te gaan tot een noodopgraving op het terrein.

Ondanks verschillende verstorende elementen en de beperking door perceelsgrenzen leverde de noodopgraving toch een herkenbare plattegrond van een drieschepig gebouw op, omringd door afwateringsgreppels (Fig. 1). Het ging om een 11 m breed gebouw. Van de lengte kon slechts 14 m achterhaald worden, maar op basis van gelijkaardige vondsten vermoeden we dat het gebouw rechthoekig en ongeveer dubbel zo lang (een verhouding van 1 op 3) was.

Het volledige gebouw was geconstrueerd uit dubbele palenkoppels, die vier parallelle assen vormen. Ze zijn zo opgesteld dat er een maximaal te benutten binnenruimte ontstaat. Binnen het opgravingsvlak werden vier van deze dubbele palenkoppels aangetroffen. De onderlinge afstand ertussen bedraagt telkens 3,5 m.

Mogelijk is er sprake van een vijfde palenkoppel aan de noordoostelijke kant, maar de afwijkende afstand met de overige palenkoppels en de afwijkende samenstelling – drie palen in het verlengde van de gebouwasen met nog twee bijkomende palen volgens een andere as – maken het niet direct duidelijk of dit dan wel tot een aanbouw of tot een aparte structuur

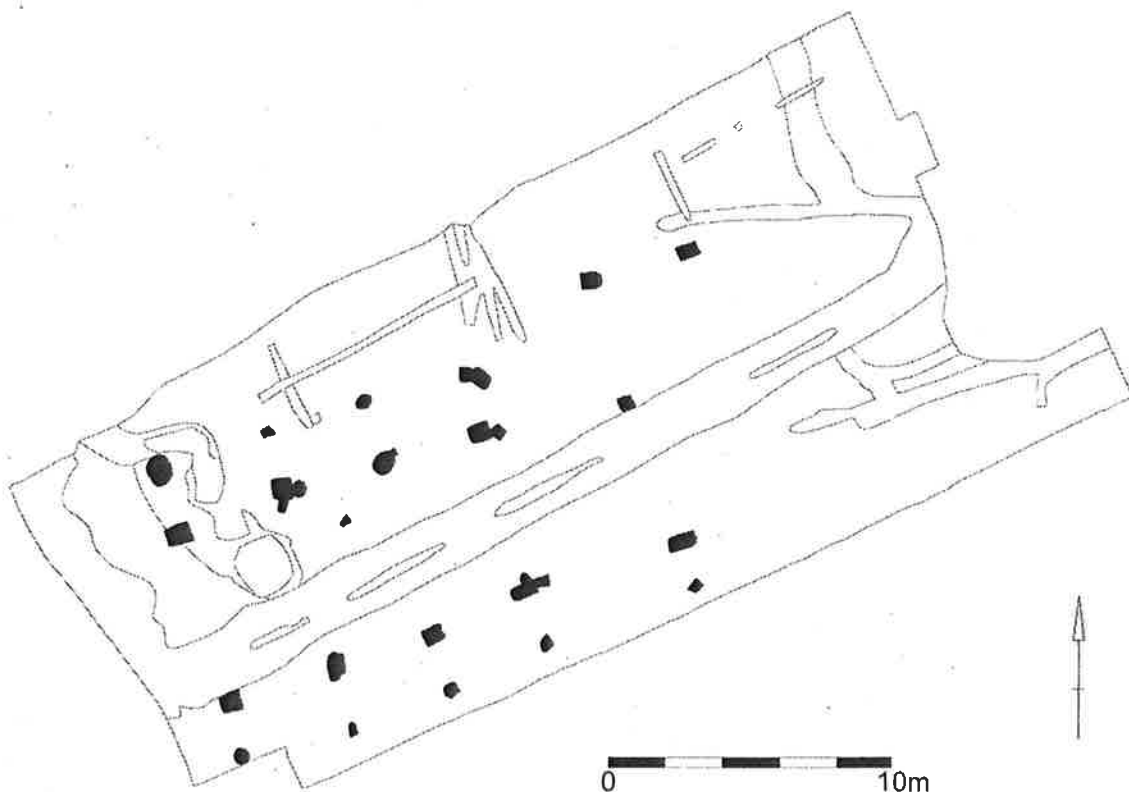
behoort. Het was ook niet mogelijk een verder onderling verband na te gaan door de aanwezigheid van een gracht uit de nieuwe tijden die het gebouw doorsnijdt. Deze maakt het tevens niet mogelijk eventuele extra nokstaanders te achterhalen.

Op basis van de aardewerkvondsten dateren we de constructie in de volle middeleeuwen eeuw. De drie C-14 stalen (KIA-27593, KIA-27588 en KIA-27587), gedateerd door het KIK, geven respectievelijk dateringen van 1040±30 BP, 1030±/- en 1010±30 BP. Na kalibratie geeft dit dateringen van respectievelijk 940 AD tot 1040 AD (88,3%), 950 AD tot 1050 AD (91,0%) en 970 AD tot 1050 AD (81,6%).

Hierdoor ligt deze boerderij zowel naar constructiemethode als naar dateringsresultaten volledig in de lijn van gelijkaardige vondsten uit de KLAD-regio Aalter-Langevoorde (W. De Clercq) en andere voorbeelden uit Zele-Zuid Omleiding (W. De Clercq) en Sint-Andries Brugge-Refuge (Y. Hollevoet & B. Hillewaert).

Naast oude vondsten leverde het onderzoek recenter materiaal op. Midden in het grondplan van de hoeve kwam een kuil met drie intacte gasgranaten uit de Eerste Wereldoorlog aan het licht, een explosieve verrassing die door DOVO vakkundig is verwijderd. We hebben de kuil aanvankelijk als een dump beschouwd. Het is echter mogelijk dat hij deel heeft uitgemaakt van de Duitse verdedigingslijn langs het Schipdonkkanaal, want bij hun aftocht van de IJzer hadden Duitse eenheden er zich in oktober 1918 verschanst, in de hoop de opmars van de offensieve Belgische troepen te vertragen of tegen te houden.

Fig. 1: Grondplan van de site Nev ODJ 05 in de Molenkouterslag te Merendree-Nevele (Oost - Vlaanderen)

Vergeten (graf)relicten nabij de kerk van Lovendegem (O.-VI.)

Midden oktober 2005 werden bij het opbreken van het plein ten noordoosten van de kerk van Lovendegem enkele oude fundamenteen aangetroffen. Na enkele dagen graafwerk legde de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD) er naast de fundamenteen nog een inhumatiegraf en verschillende types grafkelders bloot. Dit was niet verwonderlijk omdat het huidige kerkplein tot ca. 1895 fungeerde als kerkhof.

• DE GRAFMONUMENTEN

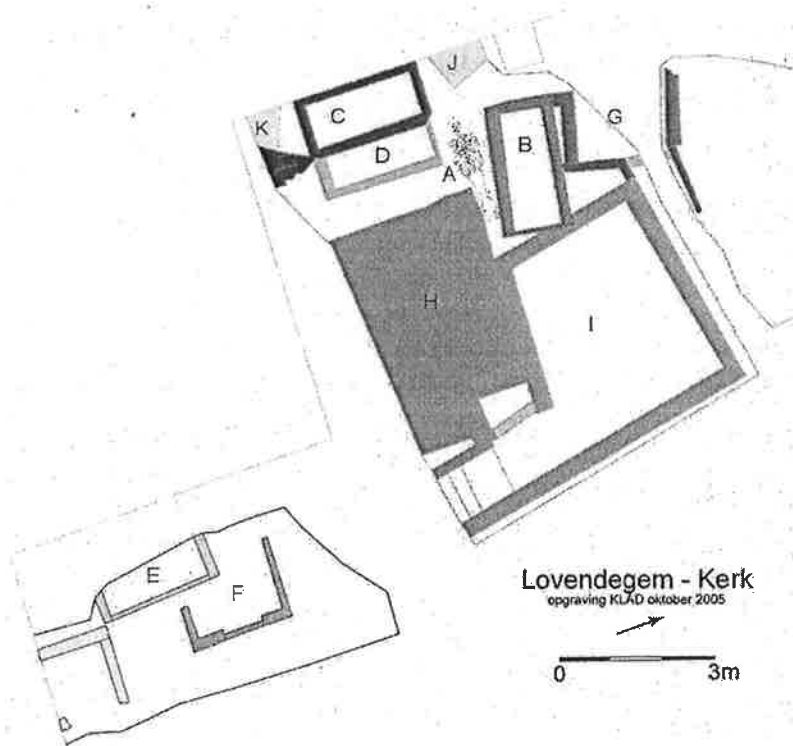
Het west-oost georiënteerde inhumatiegraf (A) zit geklemd tussen verschillende grafmonumenten en is vermoedelijk het laatste intacte relict van een ouder grafveld met gewone (kist)begravingen. Waarschijnlijk werd dit grafveld – na de verordening van Jozef II, die het begraven binnen de kerk verbood (1784), – langzaam ingepalmd door gemetselde grafkelders. Dit is zeer aannemelijk omdat dit dichtst bij het kerkkoor gelegen deel van het kerkhof een begeerde plek is om begraven te worden. Daarnaast werden in de opvulling rondom de grafkelders resten van tientallen vergraven skeletten aangetroffen.

De grafkelders delen we op in twee types: de individuele grafkelders en de zgn. familiegrafkelders. De oudste individuele grafkelder lijkt B te zijn, want deze heeft nog de typische west-oost oriëntatie. Deze grafkelder doorsnijdt wel de muur van het beenderhuis (I). De andere individuele

grafkelders (C, D en E) breken met deze oriëntatie en zijn eerder volgens de kerkmuren gericht. Daarnaast zijn ze opgetrokken uit een paarse – eerder recente – baksteen.

Drie familiegrafkelders (F, G en H) werden aangesneden. Daarbij kon enkel kelder H echt grondig onderzocht worden. Familiekelder F bood plaats voor zeker twee begravingen, maar was verstoord door de individuele grafkelder E. De familiegrafkelder G lag nog grotendeels onder het asfalt en de ingang werd versperd door een recent aangelegd elektriciteitsleiding.

De grootste grafkelder (H) had een tongewelf en was volledig intact. Na het wegbreken van de muur die de toegang tot de kelder versperde, trof het archeologische team de resten aan van een zevental doodskisten, waarvan vijf goed bewaard.

Eén ervan droeg een gedenkplaatje aan gravin Josephine de Baillet en vermeldt dat zij stierf te Gent op 13 april 1866. Uit onderzoek door de lokale heemkundige kring, bleek dat zij de gemalin was van Charles Constantin de Vaernewyck, heer van het kasteel Diepenbroeck te Lovendegem.

De andere kisten droegen geen naam, maar bevatten wellicht leden van de familie Vaernewyck. Een bewijs daarvoor is de gedenkplaat die nu achter in de Lovendegemse kerk hangt, aan Charles de Vaernewyck, zijn eerste vrouw Isabelle Colette Dons en hun dochter Virginie, zijn tweede vrouw Josephine de Baillet en hun vijf kinderen.

Boven op deze collectieve grafkelder was nog een beenderhuis (I) gebouwd. De fundamenteën daarvan waren zo een 2 m diep onder de grond bewaard en er waren uitbraaksporen van een trap met vijf treden. De vloer was in grijze natuurstenen tegels gelegd en was voorzien van twee kleine muurtjes om kisten op te zetten. In de bepleisterde muren merken we de uitbraaksporen op van balken, wellicht om een tweede etage te creëren om kisten op te plaatsen.

Drie belangrijke data vormen aanknopingspunten bij het dateren van deze grafmonumenten:

- het verdict van Jozef II in 1784 waarbij begravingen in de kerk verboden werden om hygiënische redenen en waardoor het noordoostelijke deel van het kerkhof nabij het koor erg in trek kwam;
- het naamplaatje van 1866 op de kist van Josephine de Baillet duidt aan dat de grafkelder toen in gebruik was, maar maakt een tijdsbepaling van de eventuele voorafgaande gebruikperiode niet mogelijk;
- de opgave van het kerkhof in 1895.

Het materiaal noch de structuren stellen ons echter niet in staat een fijnere datering dan ca. 1784 tot ca. 1895 te geven. We kunnen enkel aan de hand van oversnijdingen tussen verschillende grafmonumenten een relatieve datering voorstellen. Daarbij lijkt ons het inhumatiegraf het oudste van alle sporen. Het is hoogst waarschijnlijk de enige herinnering aan een ouder grafveld met gewone (kist)begravingen dat rondom de kerk lag. Het verdict van Jozef II (1784) zorgde ervoor dat de noordoostelijke hoek – dichtst bij het koor – erg in trek kwam. Vanaf dan werden de grafkelders hier aangelegd in plaats van in de kerk.

Van de grafkelders lijkt de grote grafkelder H de oudste te zijn. Het naamplaatje op de kist van gravin Josephine de Baillet verwijst naar 1866, maar dit houdt niet tegen aan te nemen dat deze kelder al langer in gebruik was. Het beenderhuis I is tegen grafkelder H gebouwd. De individuele grafkelder B is dan weer tegen het beenderhuis I aangebouwd. Dit lijkt echter wel de oudste individuele grafkelder te zijn, want de individuele grafkelders C, D en E hebben een afwijkende oriëntatie.

De familiegrafkelder G is dan weer zowel tegen I als tegen B gebouwd en is dus jonger. We konden deze kelder echter niet onderzoeken.

• *DE FUNDAMENTEN*

Verder trof de KLAD nog twee dwarse steunberen (J en K) aan, die zijn opgenomen in de fundamenteën van de zijbeuk van de huidige kerk (uitbreiding uit de 19de eeuw). Bovenaan zijn ze opgebouwd uit natuursteen, terwijl het fundament bestaat uit bakstenen en resten natuursteen. De dwarse steunberen liggen minimum 2,97 m en maximaal 3,59 m uit elkaar. Hoewel we niet direct een volledige baksteen konden recupereren, gaan de afmetingen mogelijk terug tot een 15de-eeuws baksteentype (lengte 24 tot 26 cm, breedte 11 tot 12 cm en

hoogte ca. 5 cm). Het gaat hier om een kleine verwijzing naar een veel oudere fase van de Lovendegemse kerk, waarvan verdere bewijzen echter verborgen blijven.

VAN HOVE MARIE-LAURE & DE WAELE ERIC

Villers-la-Ville: fouilles et études du bâti des trois dernières travées sud de l'ancien moulin abbatial (Bt.-Wal.)

Dans le cadre du projet de réaffectation des trois dernières travées sud de l'ancien moulin de l'abbaye de Villers-en-Brabant, le Service de l'Archéologie (MRW, Direction du Brabant wallon), en collaboration avec l'Abbaye de Villers-la-Ville asbl, y a entrepris une campagne de fouilles complétée par une étude archéologique du bâti. Ces investigations ont débuté à la fin du mois d'août 2004 et ont été interrompues le 8 février 2005. Elles ont été précédées de la démolition des murs de refend de briques, de l'enlèvement de leurs fondations, de l'arrachage de quatre solides massifs de maçonnerie quadrangulaires, ainsi que de travaux de consolidation et de sablage des murs.

Le corps principal du moulin aurait été construit entre 1197 et 1200. Sa partie sud abritait les machineries et magasins du moulin, sa partie nord la boulangerie de l'abbaye. Aux 17e et 18e siècles ainsi que durant une partie du 19e siècle, d'après les sources iconographiques et textuelles, le moulin possédait trois roues qui faisaient fonctionner une meunerie, une scierie et une huilerie. Après l'expulsion des moines le 13 décembre 1796, la meunerie a encore été exploitée durant un siècle. Peu après 1850, avec la construction du chemin de fer, la partie septentrionale du moulin est convertie en hôtel restaurant. En 1857, la partie méridionale est reconstruite : l'huilerie et la scierie, depuis longtemps inactives, sont supprimées et une meunerie moderne remplace la machinerie du temps des moines. En 1858, la meunerie est ravagée par un incendie. Les dégâts sont rapidement réparés et après quelques mois cinq couples de meules sont en activité. En 1892, l'Etat belge rachète les ruines de l'abbaye. De 1897 à 1901, l'architecte Ch. Licot transforme vigoureusement la partie septentrionale du moulin pour en faire un hôtel de luxe. Quant aux trois travées sud, elles sont laissées à l'abandon jusqu'à aujourd'hui. Le 11 janvier 1953, le bâtiment subit un nouvel incendie. L'ancien moulin abbatial est actuellement occupé par l'asbl Abbaye de Villers-la-Ville, gestionnaire du site, et par des espaces horeca.

Les fouilles et l'étude des élévations, réalisées jusqu'ici seulement à l'intérieur du local sud du moulin, permettent d'appréhender les grands périodes de construction ou d'aménagement. Un des plus beaux murs pignons de toute l'abbaye est le pignon sud du moulin construit vers 1200. Malgré deux rehaussements au 19e siècle, cette façade conserve neuf fenêtres cintrées ainsi qu'une porte à linteau en mitre actuellement enterrée. Les traces des rampants du pignon d'origine sont bien visibles dans le parement extérieur. Un sol dallé, même s'il est plus récent, indique le niveau d'occupation médiéval. Les bases de deux colonnes, alignées nord-sud vers le milieu du local, appartiennent à la construction d'origine. Ces colonnes supportaient un plafond. La base de la colonne nord, qui conserve une partie du fût, est située au pied même du mur nord intérieur au bâtiment. Durant cette première période, le local s'étendait au-delà de ce mur tardif. L'étude de l'élévation intérieure du pignon sud permet d'identifier les trous des poutres des différents niveaux. Le mur ouest donne sur la Thyle. Quoique fortement remanié, il conserve également des vestiges de la première période d'exploitation du moulin, les percements vers le bas étant liés aux mécanismes des roues hydrauliques et des meules. A condition de pouvoir être décryptée, la maçonnerie de ce mur retrace l'adaptation à l'évolution des techniques propres à la molinologie. Deux grandes niches rythmaient le parement intérieur. Les oeillets des arbres de deux des trois roues se

localisent avec certitude ; l'oeillard pour la troisième roue se situe en aval, de l'autre côté du mur nord. La façade à l'est, percée de nombreuses et grandes baies, a été presque entièrement reconstruite.

Le niveau de sol médiéval semble s'être maintenu jusqu'en 1857. Il est toutefois évident que de nombreuses transformations sont intervenues durant cette période de six siècles et demi. La plus importante est la construction d'un énorme massif de maçonnerie circulaire dont la plate-forme est creusée de manière à recevoir une roue verticale. Cette construction va de pair avec certains aménagements dans le mur ouest. En revanche, les colonnes sont toujours debout et l'espace occupé est toujours plus grand que le local actuel.

La période suivante est marquée à la fois par la construction du mur de pierre intérieur nord et par le rehaussement d'environ 1,50 m du niveau de sol. La superficie de l'espace d'exploitation est ainsi diminuée et les trois dernières travées sud sont isolées du reste du bâtiment. Les colonnes sont abattues comme en témoigne la présence d'un chapiteau dans le remblai. Par ailleurs, d'importants travaux concernent aussi d'une manière générale le bâtiment qui fait l'objet d'un rehaussement.

La dernière période suit rapidement la précédente. La façade est des trois dernières travées sud du moulin est reconstruite et parementée de briques à l'intérieur alors que le parement extérieur reste en pierres. La face intérieure du mur ouest subit également d'importantes réfections en brique. Des murs de refend en brique sont élevés sur toute la hauteur du local. Les niveaux ne sont que légèrement modifiés. Les quatre massifs de maçonnerie quadrangulaires repérés lors des sondages de 2002 appartiennent à cette phase. Cette période s'achève avec la désaffectation du local en 1897. C'est en cette même année que Ch. Licot commence d'importants travaux au cours desquels le bâtiment sera à nouveau rehaussé.

La suite des investigations concernant les trois dernières travées sud de l'ancien moulin abbatial prévoit, à l'extérieur, la mise au jour de la partie inférieure enterrée du pignon sud ainsi que l'étude des élévations des trois façades et, à l'intérieur, quelques sondages profonds.

VAN HOVE RUDIE, VAN ROEYEN JEAN-PIERRE & VAN VAERENBERGH JEROEN

Steendorp-Blauwhof (O.-VI.)

Het Blauwhof te Steendorp was een bijzonder landschappelijk-archeologisch relict met een verheven wooneiland (ca. 2 m) en een nog goed bewaarde walgracht, daterend uit het eind van de 16de eeuw. Het kan het best omschreven worden als een postmiddeleeuws 'hof van plaisantie' met laatmiddeleeuwse voorlopers. De site, met een totale oppervlakte van ca. 13.000 m², werd bedreigd door grootschalige klei-exploitatie. Hoewel vanuit monumenten- en landschapszorg, archeologie en natuurbehoud een bescherming van deze site is bepleit, bleek een behoud niet mogelijk omwille van de ruimtelijke bestemming als ontginningsgebied. Het archeologisch onderzoek op deze complexe meerperiodensite ging dan ook van start in 1998, nadat er een overeenkomst was afgesloten tussen de vroegere N.V. Swenden, het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium en de Archeologische Dienst Waasland. Door het grote aantal prioritaire noodinterventies op andere locaties in het Waasland was het onmogelijk om de continuïteit van het terreinwerk op het Blauwhof te waarborgen, waardoor het archeologisch onderzoek van het wooneiland met walgracht pas in 2004 afgerond kon worden. Het onderzoek bracht een schat aan gegevens aan het licht over de ontwikkeling van laatmiddeleeuws leengoed, ontstaan in de 12de eeuw, tot postmiddeleeuws 'hof van plaisantie', gebouwd op het einde van de 16de eeuw door de Spaans-Portugese

handelaarsfamilie Ximenez uit Antwerpen. In 1770 werd het complex afgebroken, waarna het terrein omgevormd werd tot akkerland.

Bij de opvolging van de verdere uitbreiding van de klei-exploitatie werd in 2005 een grote, diepe leemontginningskuil aangetroffen. Op basis van de datering van het vaatwerk in de 12de eeuw, kan de kuil gekoppeld worden aan de eerste middeleeuwse bewoningsfase van het Blauwhof. Door de grote verscheidenheid aan *archaeologica* geeft deze leemkuil ons de kans om de eerste bewoningsfase van het leengoed nauwkeuriger te dateren en een preciezer beeld te krijgen op de toenmalige leefgewoontes (voeding, veeteelt,...). Het is duidelijk dat de jaarlijkse uitbreiding van de kleiontginning ook in 2006 op de voet zal gevolgd worden.

VANMECHELEN RAPHAËL, VERBEEK MARIE & MALEVEZ AGNÈS,

Sauvetage archéologique d'une chapelle médiévale et de son cimetière au hameau de «Lé Fontaine», à Natoye (Hamois) (Nr.)

En mai 2005, les travaux de terrassement réalisés dans le cadre de l'extension d'une habitation privée au hameau de «Lé Fontaine», non loin du village de Natoye (Hamois), en Condroz namurois, avaient mis au jour ossements humains, maçonneries anciennes et remblais de démolition. Descendu sur les lieux à la demande du Parquet de Dinant, le Service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne en province de Namur a eu l'occasion d'identifier et d'étudier, en collaboration avec le Service de Jeunesse Archéolo-J, un petit lieu de culte médiéval, comportant une chapelle ou petite église, entourée de plusieurs sépultures à inhumation. D'une durée limitée à moins de deux semaines, cette rapide opération de sauvetage fait suite à la découverte fortuite. Elle a permis d'enregistrer les principales informations relatives au site, dans le cadre strict des délais et de l'emprise concernée par les travaux, en bonne coordination tant avec l'entrepreneur et l'architecte qu'avec les propriétaires du terrain.

La première phase d'occupation reconnue sur le site n'avait conservé que quelques indices. Un trou de poteau circulaire témoigne vraisemblablement d'un premier bâtiment en matériaux légers de haute époque. Un reliquat de couche de limon noirâtre, conservé sous le chœur de la chapelle, serait à rattacher à cette même phase. Un fragment de céramique en oriente la datation au haut moyen âge.

Seule une part de l'édifice de culte a pu être appréhendée. Si les plans restent incomplets, les maçonneries et traces conservées définissent néanmoins trois phases de construction successives (Fig. 1).

Dans un premier temps, la construction adopte le plan d'un petit oratoire mononef à chœur carré et chevet plat. Les dimensions de sa nef (longueur : 4,12 m *hors tout*) le classent parmi les plus petites chapelles rurales de nos régions. Sa chronologie reste difficile à définir, faute d'arguments : vraisemblablement pré-romane en tout cas...

Dans un second temps, la nef est prolongée vers l'ouest par une construction dont seul un mur en moellons calcaires est conservé. Extension de la nef ou adjonction d'un local occidental, la datation de ces travaux est plus imprécise encore.

Enfin, dans un troisième temps, l'édifice est complètement arasé et remplacé par une nouvelle petite église. Les murs, aux fondations presque totalement récupérées, dessinent un plan au programme architectural tout aussi rudimentaire : église à nef rectangulaire unique, d'une longueur totale *hors tout* de presque 10 m, prolongée d'un chœur au chevet

probablement de même plan. Les murs du nouveau chœur viennent littéralement englober le sanctuaire premier, sans le perturber. Les rares fragments de céramiques associés à la démolition de l'édifice en orientent la datation au 15e, voire au 16e siècle.

Le secteur étudié de la zone funéraire s'étend au nord de l'église. Les tombes s'alignent *grosso modo* sur l'axe du bâtiment, le long de son mur gouttereau. Vingt tombes ont pu être enregistrées dans le cadre de cette opération (Fig. 2). Toutes orientées, les sépultures témoignent de plusieurs rites funéraires : les inhumations en pleine terre ou en linceul en côtoient d'autres, en cercueils rectangulaires ou trapézoïdaux. Cette diversité des rites, ajoutée à l'organisation des tombes et aux recoupements stratigraphiques qu'elles opèrent entre elles, inscrit l'utilisation de cette aire de repos dans le temps. Tandis que la variété apparente des âges et des sexes des individus inhumés est caractéristique d'une population villageoise. Les conditions de l'intervention n'ont évidemment pas permis d'établir de façon détaillée l'évolution chronologique du cimetière, moins encore d'associer les tombes aux développements de l'église. La céramique incorporée aux remblais des sépultures attesterait *a priori* l'usage du cimetière du 11e au 14e siècle au moins.

Les éléments en présence désignent donc à l'évidence le centre religieux d'une petite communauté rurale inconnue, fixée à cet endroit de haute date. Il reste maintenant à identifier cette église disparue et sa titulature, à établir son statut et sa filiation paroissiale, comme les causes de son abandon à la fin du moyen âge. Une pièce de plus, en tout cas, à verser au dossier de l'histoire des paroisses du Condroz durant la période médiévale.

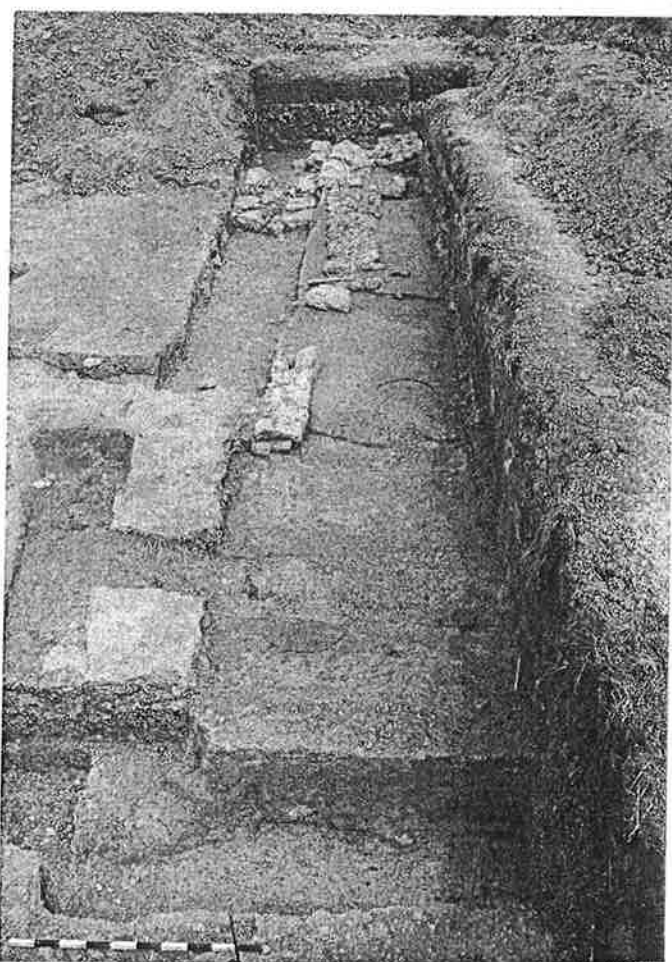

Fig. 1: Natoye «Lé Fontaine» : vue générale des vestiges de la chapelle (Photo : R. Vanmechelen – © MRW-DPat)

Fig. 2: Natoye «*Lé Fontaine*» : zone funéraire : les tombes à inhumation alignées le long du mur gouttereau nord (Photo : R. Vanmechelen – © MRW-DPat)

Bazel-Wissekerke (O.-VI.)

Naar aanleiding van de drooglegging van de vijver rond het kasteel Wissekerke te Bazel in 2004 (door een geplande sanering van het vervuilde slib), kreeg de Archeologische Dienst Waasland de kans om de buitenzijde van de huidige kelderverdieping onder het kasteel aan een gedetailleerd muuronderzoek te onderwerpen. Het muuronderzoek resulteerde in het opstellen van een relatief chronologisch kader voor de vroegste ontwikkelingsfasen van het kasteel (13de tot begin 16de eeuw) waarover in de gepubliceerde bronnen uitermate weinig, vaak hypothetische gegevens terug te vinden zijn. Ook de goedbewaarde restanten van de vroeg-16de-eeuwse walgrachtmuur konden door de drooglegging van de vijver opnieuw onderzocht worden. Bovendien werd er in het kader van een geplande vernieuwbouw aan het voormalige voorhofcomplex van het kasteel (begin 16de eeuw) beperkt controleonderzoek uitgevoerd nabij de imposante duiventoren. De gegevens die hierbij aan het licht kwamen, kunnen gekoppeld worden aan de informatie die het muuronderzoek van het kasteel heeft opgeleverd en dragen bij tot een betere kennis van het kasteeldomein.

In navolging van het archeologisch onderzoek in 2004, werd in 2005 ook het noordwestelijke deel van de vroeg-16de-eeuwse walgrachtmuur blootgelegd, bouwanalytisch onderzocht en digitaal ingemeten. Bovendien werd ons een blik gegund op de watervoorziening en -afvoer van de ommuurde walgracht. Bij de heraanleg van de externe keldertoegang langs het kasteel konden enkele bevindingen van het muuronderzoek uit 2004 geverifieerd worden. De (uitgestelde) werken aan het voorhofcomplex zullen in 2006 begeleid worden.

Waasmunster-Onze-Lieve-Vrouwkerk (O.-VI.)

In het kader van de aanleg van een nieuw verwarmingssysteem kreeg de Archeologische Dienst Waasland in het najaar van 2005 de kans om een aanzienlijk deel van de kerk aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Hierbij kwamen de resten van verscheidene opeenvolgende bouwfases aan het licht, die ons een prachtig beeld geven van de ontwikkeling van het kerkgebouw doorheen de tijd. Hoewel het onderzoek nog niet volledig afgerond is, kon er wel reeds een voorlopige bouwchronologie opgesteld worden. Een driebeukige Romaanse kerk die voornamelijk in Doornikse kalksteen was opgetrokken (wellicht uit de 11de-12de eeuw), werd eind 15de-begin 16de eeuw in laatgotische stijl verbouwd; gevolgd door enkele bouwcampagnes in de 18de en 19de eeuw. Bovendien zijn er aanwijzingen die het bestaan van een oudere éénbeukige kerk doen vermoeden. Opmerkelijk is dat bij de Romaanse kerkbouw een overvloed aan gerecupereerd, Gallo-Romeins bouw materiaal gebruikt werd, dat ontegensprekelijk afkomstig moet zijn uit de *vicus* van Waasmunster. In 2006 wordt in functie van een concrete vraagstelling (datering,...) een eerste, globale verwerking van het opgravingsmateriaal gepland.

VAN VAERENBERGH JEROEN

Melsele-Kerkomgeving (O.-VI.)

In 2005 werden in Melsele bij de riolerings- en herinrichtingswerken van de omgeving rondom de O.-L.-Vrouwkerk verscheidene archeologische bevindingen gedaan. Onder de Dambrugstraat en verder ten oosten van de kerk kregen we een beeld op het totstandkomen van dit wegtracé. Een laatmiddeleeuwse onverharde taludweg op de westelijke flank van de Melselebeekvallei werd vanaf de 13de eeuw meer afgevlakt en geleidelijk verhard. Om het kerkdomein af te schermen werd er toen een bakstenen kerkhofmuur gebouwd. Opnieuw wordt duidelijk dat in het Waasland pas vanaf de 11de-12de eeuw sprake kan zijn van een ontwikkeling van de dorpskernen zoals we die nu kennen. Een bevinding die reeds meermaals vastgesteld werd tijdens het jarenlange intensieve archeologische onderzoek in het Waasland.

De opeenvolging van talrijke goed dateerbare slibpakketten binnen het wegtracé geeft ons de unieke kans om door archeobotanisch en palynologisch onderzoek een reconstructie te maken van de ontwikkeling van het milieu.

Onder het Rudolf Esserplein kwamen de fundamenten en de waterput van het zogenaamde 'Huis van Briels' aan het licht. Het gebouw dateert wellicht uit de 17de eeuw en werd afgebroken in 1938. In 2006 zullen deze resten van naderbij bekeken worden.

VAN VAERENBERGH JEROEN

Waasmunster-Kerkomgeving (O.-VI.)

Bij de riolerings- en herinrichtingswerken rondom de O.-L.-Vrouwkerk van Waasmunster konden een groot aantal archeologische bevindingen gedaan worden. Onder de Kerkstraat werd ons op verschillende plaatsen een blik gegund op de ontwikkeling van dit eeuwenoude wegtracé. De ontwikkeling van onverharde weg, die net als in Melsele niet ouder blijkt te zijn dan de 11de-12de eeuw, tot gekasseide weg kon duidelijk gevolg worden. Daarnaast kwamen ook enkele constructieresten aan het licht, waarvan de circulaire Romaanse kerkhofmuur in Doornikse kalksteen de belangrijkste kan genoemd worden. Ook deze kerkhofmuur blijkt ten vroegste uit de 11de-12de eeuw te dateren en werd wellicht gelijktijdig met de bouw van de driebeukige Romaanse kerk gebouwd.

VERBRUGGHE GEERT

Les aménagements successifs du pont en bois d'un site fossoyé moderne en Champagne humide: Sainte-Marie-du-Lac/Nuisement (Marne), village Les Grandes Côtes (Fr.)

Suite aux résultats d'un diagnostic (resp. : G. Deborde, 2003), le Service Régional de l'Archéologie a décidé de fouiller l'angle nord-est d'un site fossoyé en bordure du village des Grandes Côtes. Il est implanté sur des dépôts argileux compacts caractéristiques de cette partie de la Champagne humide.

D'après une première étude d'archives (S. Chossenot, SRA), le site peut être identifié d'après sa désignation, une « maison seigneuriale appelée la Cour » (1720), dite également « Château de la Cour » (1625). Sur le plan cadastral de 1840, deux bâtiments sont représentés à l'intérieur d'un enclos rectangulaire (surf. intérieure : 9500 m²) qui dispose d'une entrée face à la rue centrale du hameau.

Dans le cadre de cette intervention, seule la partie menacée du site fut décapée (surface totale : env. 3800 m²) : elle concerne une partie de l'intérieur de l'enclos et une centaine de mètres linéaires du fossé.

Les structures à l'intérieur de la plate-forme témoignent d'une présence médiévale sur le site, mais surtout d'une occupation dense au cours de la période moderne. Au moins deux structures confirment une occupation dès la période médiévale sur le site: un puits à coffrage quadrangulaire (hêtre) à l'extérieur de l'enclos et une fosse ovale à l'intérieur. Elles ont livré une quantité importante de céramique : celle du puits est attribuable au 12e – 13e siècle et celle de la fosse comprend de la céramique très décorée datable du 14e siècle (étude : J. Deborde, INRAP).

La période moderne comprend : les soubassements d'un bâtiment (17e siècle), une évacuation en briques d'eaux usées, quatre puits construits (tuiles et briques) et des structures quadrangulaires. La base d'un puits a livré de la céramique, dont l'attribution typochronologique (fin 16e siècle) est confortée par une datation après 1550 obtenue sur des éléments d'un seau en bois (étude dendrochronologique : W. Tegel, DendroNet, Allemagne).

En revanche, c'est le fossé a fourni les données les plus spectaculaires et les plus précises. Il n'a pas seulement révélé les piquets en bois délimitant la rive intérieure du côté oriental du fossé (cf diagnostic), mais également, et surtout, les éléments inférieurs d'au moins deux aménagements successifs du pont à l'emplacement de celui qui figure sur le cadastre de 1840.

Du premier aménagement de ce pont sont conservées les deux sablières bordées de piquets de chaque côté du fossé (largeur : env. 4,5 m). Du côté intérieur, la sablière (Long : 5,3 m) conserve les trois supports verticaux et deux éléments obliques (contreventement) de la charpente du pont. Dans l'état actuel, les bois de ce premier franchissement du fossé n'ont pas pu être datés. Seul un élément réutilisé, retrouvé devant la sablière, a révélé une séquence datable: son dernier cerne d'aubier mesurable correspond à l'année 1568 AD.

Puis un deuxième aménagement touche plus particulièrement le côté extérieur du fossé. En effet, un empierrement remplace une large partie de la sablière extérieure de la première phase : il délimite un espace bordé de deux palissades perpendiculaires à l'axe du fossé. Au centre de cet espace, la partie inférieure de deux rangées accolées de trois charpentes découpées a été découverte, en partie sous les palissades effondrées. L'étude dendrochronologique précise la chronologie des deux rangées de bois: les trois bois de la rangée intérieure remontent à l'année 1743, tandis que la rangée extérieure correspond à une reprise (élargissement, renforcement ?) avec des bois abattus en l'année 1785.

À partir de ces observations archéologiques, il convient donc de souligner l'importance de l'occupation moderne sur ce site fossoyé : ils s'avèrent particulièrement impressionnants pour le pont en bois, dont le premier aménagement remonte vraisemblablement à la fin du 16e siècle. Contrairement à d'autres régions (cf. Verhaeghe, 1986, dans les Actes de la table ronde Nancy/Pont-à-Mousson du 31 mai au 3 juin 1984), cette fouille préventive illustre l'importance «encore» accordée par la noblesse rurale locale au cours de la période moderne jusqu'à l'aube de la Révolution française à l'aménagement du fossé et de l'accès d'un habitat dont le caractère seigneurial est alors confirmé par la documentation écrite. Les structures médiévales attestent une occupation plus ancienne à proximité immédiate du village des Grandes Côtes, mais ne permettent pas de confirmer si le site était alors fossoyé.

Rapport de fouille archéologique Ste-Marie-Du-Lac/nuisement (Marne) 'Le Village'. Plan Topographique Echelle : 1/2000

Walhain-saint-Paul. Campagnes 2003-2004-2005 (Bt-Wal.)

Les fouilles de Walhain-saint-Paul sont réalisées dans le cadre d'un chantier-école et d'initiation de l'Université catholique de Louvain (Centre de Recherches d'Archéologie nationale), de l'Eastern Illinois University et de l'University of Kansas. Les investigations sont conduites depuis 1998 dans la basse-cour du château et, depuis 2004, à des fins d'évaluation dans la cour du château. En 2003, 2004 et 2005, les recherches ont successivement permis de préciser la planimétrie des fermes modernes des années 1535-1545, la genèse de la terrasse de la basse-cour ainsi que les structures médiévales associées des origines au XVe siècle, de compléter les stratigraphies et la topographie générale du site, grâce aux sondages profonds et à une première campagne de carottages, et d'explorer pour la première fois la haute cour où un premier bilan sur des structures modernes inédites et sur les niveaux d'occupation successifs a été esquissé.

L'appropriation et l'aménagement du site. La motte et le donjon

Sans présumer de son origine topographique sur le plan domanial et de sa chronologie initiale, le donjon et la basse-cour associée sont caractéristiques d'une implantation en plaine marécageuse. La motte actuelle y est vraisemblablement constituée à la fin du 12e siècle. Le donjon en occupe la frange méridionale, 9 mètres plus haut. La limite septentrionale de la motte atteint d'emblée un axe qui joint les deux futures tours d'angle orientale et occidentale, et le donjon est donc excentré. Aucune structure médiévale - première palissade éventuelle, annexes - n'a cependant encore été fouillée dans la haute cour : leurs niveaux de circulation ont été localisés entre 2 et 3 mètres de profondeur, grâce à une accumulation de débris organiques, de restes d'éléments en bois e.a., de cendres et de charbon de bois.

Une basse-cour primitive?

Au sud-ouest du château, sous la basse-cour, la première occupation est matérialisée par le creusement d'un modeste fossé dans le niveau marécageux. Les dépôts alluvionnaires successifs associés démontrent une grande influence et l'irrégularité du débit du cours d'eau voisin, ainsi que la saturation permanente des sols. Les plantes aquatiques sont par exemple restées en place lors de la sédimentation. Plus largement, à côté d'un boisement mixte de chênaie-charmaie, des fougères et des renoncules qui lui sont associées à la périphérie du site, le groupement naturel de la ripisylve se caractérise par l'association d'une strate arbustive à saules et aulnes et d'une strate herbacée comprenant des mousses et des hélophytes. Ces dernières forment la roselière tandis que les laïches proviennent de prairies humides. Ce groupement caractérise donc soit le milieu encaissé des ruisseaux voisins soit celui de fossés.

Les résidus du curage du petit fossé identifié et les rejets organiques d'une occupation voisine se sont progressivement accumulés de part et d'autre de berme étroite qui séparait le cours du ruisseau de Chevequeues d'une première basse-cour hypothétique. Les taux en cuivre, en zinc, en carbone organique et en phosphates semblent indiquer des activités agricole et d'élevage. Les indices palynologiques témoignent plus précisément d'une céréaliculture intensive: le seigle, accompagné de messicoles, et les rudérales, caractérisent une économie où les pâturages occupent également une place importante.

L'établissement primitif

Ces éléments plaident donc en faveur de l'existence d'un établissement agricole – une basse-cour primitive ? – sise au sud-ouest du donjon ou antérieur à celui-ci, sur le versant septentrional du plateau limoneux naguère irrégulier, et vraisemblablement réaménagé durant le 13e siècle. Les niveaux identifiés sont effectivement localisés 3 m sous le niveau actuel de prairie, et 2 m environ sous les niveaux de circulation des fermes postérieures, maintenues jusqu'au 15e siècle.

Il demeure cependant impossible d'identifier la *villa walaham* dont attestent les sources dès le milieu du 10e siècle au site du château, et a fortiori d'y voir le noyau primitif de la seigneurie de Walhain. L'apparition d'Aldericus de Walhain en 1099 dans un acte de donation de l'abbaye d'Afflighem, apparaît comme un premier indice, mais l'incertitude demeure car l'apparenté d'Aldericus avec la future lignée de Walhain, signalée dès la seconde moitié du 12e siècle, n'est d'une part attestée par aucune preuve d'ascendance directe, et les indices archéologiques identifiés restent indirects et imprécisément datés d'autre part. La tour et sa motte constituent donc le premier indice monumental de l'établissement de la seigneurie sur le site.

Le développement du 12e au 15e siècle. Le château

A défaut de préciser la localisation exacte et la nature de l'implantation primitive du siège de la seigneurie, la construction du donjon au tournant des 12e-13e siècles constitue un des signes probants de la relation de confiance qui unissait préalablement les seigneurs de Walhain aux ducs de Brabant. Porteurs de la qualité de *ministeriales* au moins à partir de 1184, ils appartiennent au cercle fermé de la *familia* ducale. Une deuxième étape est franchie avec l'anoblissement d'Arnould III entre 1224 et 1228, réputé chevalier depuis 1217 au moins. C'est précisément à ce moment que de grands travaux de terrassement sont entrepris tant dans la haute- que dans la basse-cour. D'une part, on assiste à un élargissement de la première dans le dispositif de laquelle le donjon épouse désormais le rôle de tour maîtresse. D'autre part, le versant septentrional du plateau limoneux contigu est remodelé de manière à constituer une terrasse de plus d'un hectare, accueillant les fermes de la basse-cour jusqu'au début du 17e siècle.

La clôture du castrum dont nous avons hérité des ruines, désigné comme tel en 1314 alors qu'il était passé à la famille de Looz peu après 1304, n'est achevée que par Arnould V au tournant du 14e siècle. Elle fut donc, pour des raisons financières ou politiques, réalisée en deux phases bien distinctes. Sur la motte primitive, l'une vit ériger le châtelet d'entrée, les courtines orientales et occidentales ainsi que les tours d'angle auxquelles elles aboutissent (deuxième quart du 13e siècle.). L'autre, accompagnée d'une extension de la motte vers le nord, acheva de fermer la haute-cour. Le tracé du projet primitif fut de toute évidence réduit dans le courant du dernier quart du 13e siècle, sans doute freiné par l'ampleur des terrassements qu'il aurait à nouveau nécessité en terrain humide.

Le terrassement de la basse-cour

Parallèlement à ces travaux, une importante levée de terre fut constituée afin de délimiter le périmètre de la nouvelle basse-cour, à l'emplacement même des traces d'occupation primitive. Cette levée a été identifiée un mètre environ sous la prairie actuelle, sur une longueur de 70 m, parallèlement au ruisseau et jusqu'à son retour vers le pont-levis. Les remblais volumineux qui s'y appuient sont empruntés aux substrats naturels et anthropiques, incluant des limons des coteaux voisins et des sédiments alluvionnaires

remaniés, caractéristiques du vallon et du milieu marécageux. La levée s'infléchit ou s'interrompt pour permettre la réalisation d'un édifice monumental de près de 9 m de côté, à ossature de bois posée sur neuf bases monumentales cubiques de 2 m de côté et de hauteur, dont les parements extérieurs sont maçonnés avec fruit. Plus haut sur la terrasse, les bâtiments du 13e au 15e siècle sont réalisés en matériaux organiques sur solins de pierre.

Dans leur environnement, le groupement naturel de la ripisylve à aulnes et saules avait alors déjà régressé, comme toutes les espèces arbustives et herbacées, tandis que le boisement local évoluait vers la chênaie oligotrophe où persiste un peuplement mixte. L'extension du sorbier/cormier, probablement planté à des fins ornementales et/ou fructicoles, comme le noyer, et celle des graminées parallèlement à celle des fougères, témoignent d'une période d'assèchement du substrat argilo-sableux. Les céréales et les messicoles associées ainsi que le groupement des pâturages, quoique fléchissant, témoignent d'une occupation intensive encore marquée par des rudérales toujours bien présentes. Alors que l'on constitue la terrasse de la basse-cour au 13e siècle, les groupements forestiers mixtes naturels font place au seul érable, espèce introduite que côtoient des aulnes et des bouleaux. L'humidité du sol croît à nouveau alentours, avec présence du trèfle d'eau des espèces hydrophytes et héliophytes. La culture des céréales, la présence des messicoles associées, l'apparition du lin et de la vigne, ainsi que le développement des prairies et des pâturages contrebalancent le déboisement. Des œufs du parasite *Trichuris* identifiés dès les niveaux originels, indiqueraient un amendement par apport de fumier et/ou de litière. Ces premières indications démontrent donc une évolution à la fois étroitement liée à l'état de la nappe aquifère, avec la volonté de s'émanciper du milieu humide environnant, et une céréaliculture intensive qui se maintient. Ces deux faits soulignent une action humaine profonde sur l'environnement, tant au niveau de la gestion du milieu marécageux que de la nature de l'occupation : cultures, élevage, fructiculture. Le siège de ces activités est une ferme constituée de bâtiments indépendants assez modestes, réalisés à l'aide de colombages sur fondations non liées, mais dont le plan demeure actuellement très incomplet. En outre, la conservation de ces fondations posées sur les niveaux rehaussés est inégale.

Du 16e au 18e siècle. La haute cour

Suite à l'extinction de la lignée masculine de Walhain, la seigneurie passe de main en main pendant un siècle avant d'être rachetée, en 1435, par Antoine de Glimes. Le dénombrement de ses biens en 1440 constitue la première description sommaire du site et atteste pour la première fois de l'existence de la basse-cour étudiée. En 1532, la seigneurie de Walhain est érigée en comté par Charles Quint au profit de la famille de Glimes. Les haute- et basse-cours subissent alors leurs dernières modifications: entre 1535 et 1545 surtout, la première aile résidentielle de la haute-cour, alors jugée vétuste, est transformée en profondeur, tandis que les bâtiments de la basse-cour sont totalement réaménagés et reconstruits. La fouille de l'aile résidentielle fera l'objet d'une prochaine campagne. Cependant, un édifice isolé, disparu au moins depuis le premier quart du 19e siècle, a été découvert au milieu de la haute-cour. Aucune trace d'activité précise ne lui était associée. Par contre, plusieurs niveaux de circulation contigus ont été reconnus. La dernière cour pavée moderne a notamment été fouillée.

La basse-cour

Les annexes modernes, partiellement fouillées dans la partie occidentale de la terrasse, sont précisément documentées dans les comptes de la seigneurie, conservés de 1521 à 1798 (étables et bergeries). Il en ressort que les travaux de reconstruction de la ferme au 16e siècle

sont de peu postérieurs à la reconstruction de l'aile résidentielle du château. Ces travaux concernent essentiellement la décennie 1535-1545. Les comptes, partiellement édités, ont été à nouveau dépouillés en vue de réaliser une première approche des constructions, des hommes qui y sont employés, des matériaux utilisés, et de l'économie globale du site.

Un abandon progressif après l'Ancien Régime La haute-cour.

Les édifices modernes qui s'appuient aux courtines nord-ouest et nord-est, de part et d'autre de la dernière tour du tournant du 13e-14e siècle, ont été partiellement explorés. Ils témoignent de phases de très contrastées de démantèlement et de reconstruction. On notera la présence de remblais de démolition de l'aile résidentielle sans doute désaffectée dans les années 1790, dont de nombreux fragments de briques de poêle vernissées du 16e siècle et de pierres sculptées contemporaines reflètent la destruction de la cheminée monumentale à la fin du 18e siècle. Postérieures à cette démolition, certaines annexes identifiées semblent être restées en usage ou même avoir été reconstruites après cette période. Les documents cadastraux qui, de 1820 à nos jours, pérennisent l'existence d'un bâtiment contre la courtine sud-ouest, ne sont donc pas le fruit d'une erreur. Or, on sait que le château, entretenu jusqu'à la fin de l'Ancien Régime, devint tout à fait inhabitable lors d'une tempête qui survint entre 1792 et 1804. Abandonné, servant de carrière de pierres de taille, son démantèlement culmine dans le dernier quart du 19e siècle si l'on en juge par des photos datées de 1870, de vers 1900 et de 1920.

Les fermes

Les bâtiments de la basse-cour connaissent quelques réaménagements jusqu'à la fin de l'Ancien Régime, avant d'être complètement abandonnés. L'évolution des documents cadastraux du 19e siècle, les statistiques et autres enquêtes conduites durant la première moitié du 19e siècle, dont celles de Van der Maelen, de Tarlier et de Wauters, divers plans et cartes des années 1777 à 1782, ainsi que les photographies des lieux dès 1870, livrent enfin une image précise de cette évolution. Les bâtiments d'exploitation de la basse-cour sont transférés vers 1618 si l'on en croit la date de construction de la ferme voisine du même nom. Quelques bâtiments à usage agricole subsistèrent pendant un siècle et demi sur l'ancienne implantation. Ses abords – courtils, vignes, vergers, fossés, étangs, pépinières, drèves et chemin d'accès – furent entretenus jusqu'à la fin du 18e siècle, quand ils seront mis en pâture.

Allant généralement de pair avec une modification du statut du seigneur ou du domaine, selon la période considérée, la basse-cour se développa donc parallèlement au château en trois phases majeures qui modelèrent le paysage actuel : l'aménagement du terrain marécageux en place au 12e siècle au plus tard, les nouveaux terrassements de la haute- et de la basse-cour au 13e siècle, et le ré-aménagement du domaine aux 15e et 16e siècles. A l'avenir, l'ensemble des données comptables dépouillées et déjà partiellement indexées méritera une édition systématique et le dossier diplomatique d'être repris par le détail. La fouille des édifices modernes de la haute cour sera continuée en complément de l'analyse des niveaux médiévaux du château, tandis que des sondages ciblés compléteront la lecture des stratigraphies profondes et du plan des fermes médiévales et modernes de la basse-cour.

Vijf eeuwen Hooghuis. Ograving "Hooghuis" te Sint-Katelijne Waver (Antw.)

Het "Hooghuis" te Sint-Katelijne Waver, aan de nieuwe en oude Mechelsesteenweg, wordt momenteel gerestaureerd na een leegstand van decennia. Naar aanleiding van deze restauratie werd de Mechelse Vereniging voor Stadsarcheologie (MVSA) gecontacteerd om een archeologisch onderzoek uit te voeren op de direct bedreigde zone op het achtererf van het Hooghuis, waar een nieuwbouw komt. Dat de bodem een archeologische verleden zou herbergen stond buiten kijf aangezien het huidige Hooghuis een restant is van een groter agrarisch complex.

Archiefbronnen spreken in een schepenaacte van 1 december 1615 over de Wijnantshoeve (het "Hooghuis") dat verschillende percelen bevatte (samen 24 bunders of 31,2 hectaren groot). Dit is voorlopig de oudste geschreven bron over deze hoeve.

Architecturaal en bouwhistorisch is de oudste fase van het stenen restant rond 1500 te plaatsen. De aanwezigheid van o.a. een dubbele duiventoren en een herenkamer in combinatie met een uitzonderlijke dakconstructie duidt op de redelijk hoge welstand van de bewoners. Aanpassingen doorheen de tijd, zoals een barokke deurstijl, tonen aan dat deze stand behouden bleef.

Vanuit archeologisch oogpunt waren de verwachtingen dus hoog gespannen. De resten van een aantal muren waren zo al zichtbaar. De afbraak van deze muren dateert van 2005. Net voor de aanvang van de restauratiewerken, en dus ook vóór het archeologisch onderzoek, werd namelijk de vervallen aanbouw achteraan het hoofdgebouw gesloopt om plaats te maken voor de werfstellingen voor de restauratie van het hoofdgebouw. De vloer van de aanbouw werd hierbij eveneens machinaal verwijderd. Na het verwijderen van de laag asfalt van de ooit openbare weg, die evenwijdig aan het huis over het onderzochte deel van het achtererf liep, werden sporen zichtbaar van puinlagen en van een kasseiweg".

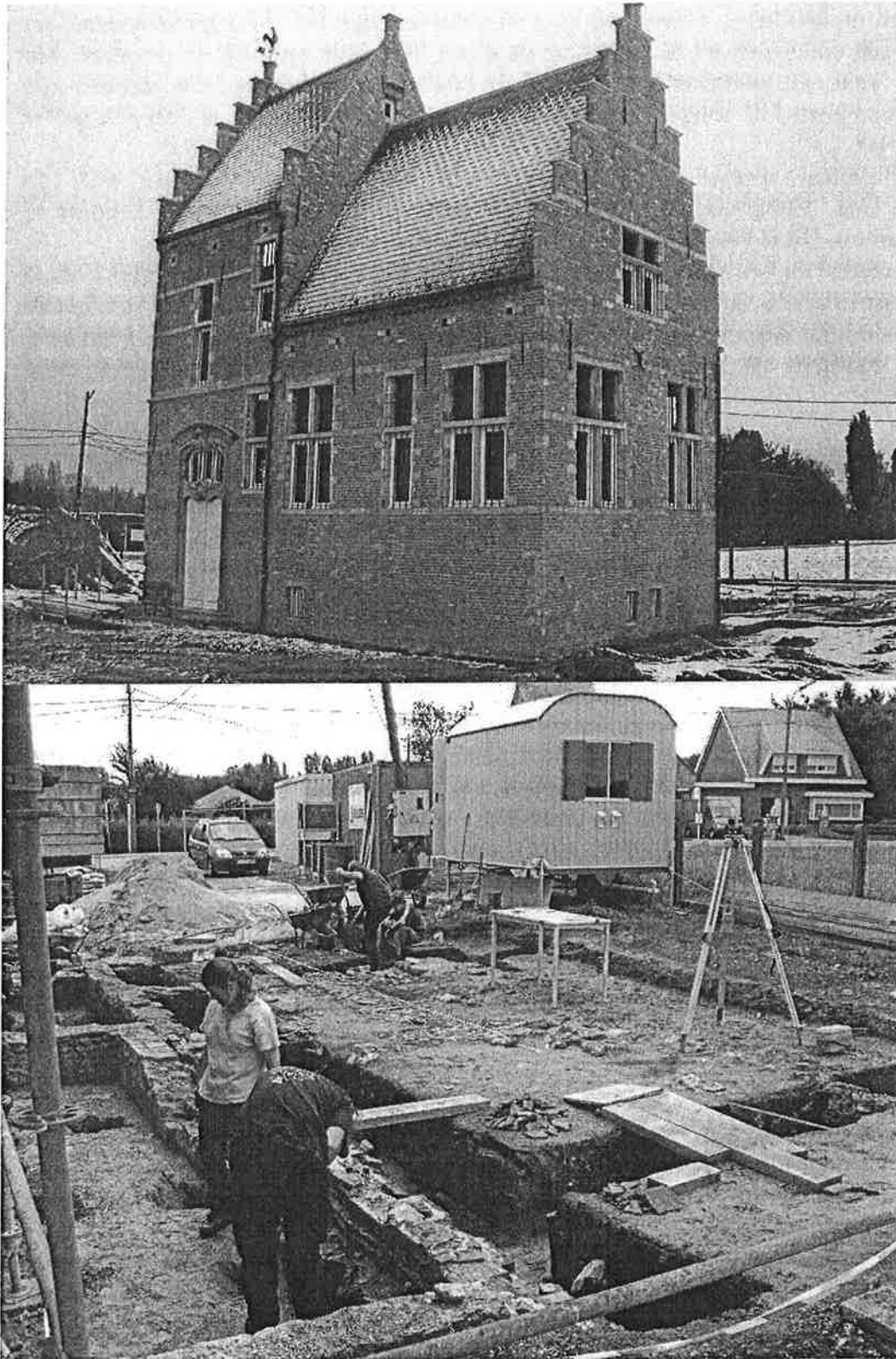
De puinlagen zijn vermoedelijk ontstaan bij de aanleg van de asfaltweg. Er werden enkele resten teruggevonden van muren op deze plaats die duidelijk in de weg stonden. Het puin heeft als ruwe fundering voor de geasfalteerde weg een nieuwe functie gekregen.

De oudere "kasseiweg" tussen de afgebroken muren en de puinlagen is echter geen openbare weg geweest. Althans is op geen enkele oude wegenkaart sprake van een openbare (steen)weg door/langs het Hooghuis. Deze kasseiweg moet dan ook waarschijnlijk eerder beschouwd worden als een toegangsweg naar het erf van de hoeve. Deze weg bestond o.a. uit afgeronde kalksteen- en zandsteenblokken en een aantal gerecupereerde zandstenen bouwelementen zoals raamkozijnen. De vorm en de afmetingen van de herbruikte bouwelementen kwamen overeen met de nog aanwezige elementen van het Hooghuis. Vooral dit sterkte het vermoeden dat het hier ging om een privéweg, de toegang tot de hoeve. Herstellingen, opvullingen van kuilen en diepe karrensporen wijzen op een intensief gebruik.

De toplaag met de hierboven vermelde sporen is eigenlijk de enige bewoningslaag. Vanaf het ontstaan van de hoeve tot nu heeft men op hetzelfde niveau geleefd. In deze bewoningslaag zijn dat ook vondsten uit vijf eeuwen terug te vinden, waaronder een aantal niet-streekeigen 17de-eeuwse koperen munten. Over hoe deze vreemde munten op het erf van deze hoeve terechtgekomen zijn blijft het gissen.

De grond onder deze bewoningslaag bestaat, op funderingen en nivelleringslagen na, nagenoeg volledig uit volle pikzwarte grond. Waarschijnlijk gaat het hier om een éénmalige ophoging, met maximum 1 m. Deze ophoging vanaf de onvruchtbare moederbodem, die bestaat uit zavel, gebeurde rond 1450. Glas en keramiekvondsten bij een vermoedelijk paardenskelet onderaan deze ophoging duiden hierop. In de moederbodem zelf zijn een grote

gracht met een stuk van een dwarse greppel teruggevonden en een 10-tal paalsporen. De meeste paalsporen hadden een basis van 20x20 cm en waren gepunt. Gezien de ligging van de gracht (dwars onder het Hooghuis), de greppel en één paalspoor (onder de fundering van een muur) is het weinig waarschijnlijk dat er een relatie is tussen de sporen in de moederbodem en het Hooghuis.

- ALEN A. & ERVYNCK A., 2005, The large scale and specialised late medieval urban craft of marrow extraction: archaeological and historical evidence from Malines (Belgium), confronted with experimental work. In: MULVILLE J. & OUTRAM A.K. (eds), *The zooarchaeology of fats, oils, milk and dairying*, 193-200. Oxford: Oxbow Books.
- ANTHEUNIS G., 2005, *Gent. Bunker uit de Eerste Wereldoorlog*, (Erfgoedmemo 15), Gent.
- BALDEWIJNS J. & WATTEEUW L., 2005, *Gent. Calques uit de Leugemeete*, (Erfgoedmemo 17), Gent.
- BASTIAENS J., DEFORCE K. & ERVYNCK A., 2005, Paleo-ecologisch onderzoek van natuur- en bosgebieden. Methodologie en voorbeelden. In: BASTIAENS J. (red.), *Archeologisch en paleo-ecologisch erfgoed*, 5.1 - 5.12. Brussel: Permanente vorming Afdeling Bos & Groen en Afdeling Natuur.
- BASTIAENS J., DEFORCE, K. & ERVYNCK A., 2004, Begraven landschappen. *M & L. Monumenten & Landschappen* 23 (4), 30-39.
- BEECKMANS L., WELLEMAN G., MOENS J., LENTACKER A., ERVYNCK A., VAN NEER W., VAN PETEGHEM A. & BASTIAENS J., 2004, Een middeleeuws stadswoning met half-ingegraven ruimte langs de markt te Geraardsbergen. *VOBOV-info* 60. Gent: Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen.
- BOLLE L.J., RIJNSDORP A.D., VAN NEER W., MILLNER R.S., VAN LEEUWEN P.I., ERVYNCK A., AYERS R. & ONGENAE E., 2004, Growth changes in plaice, cod, haddock and saithe in the North Sea: a comparison of (post-)medieval and present-day growth rates based on otolith measurements. *Journal of Sea Research* 51 (3-4), 313-328.
- BRULET R., COQUELET C., DEFGNEE A., PIGIERE F. & VERSLYPE L., *Les sites à terres noires tournaisiens et l'étude des anciens cloîtres canoniaux à Tournai. Etudes archéologique, palynologique et contextualisation*, in: VERSLYPE L. et BRULET R., dir., *Terres noires. Dark Earth. Actes de la table ronde internationale tenue à Louvain-la-Neuve les 09 et 10 novembre 2001*, (Collection Joseph Mertens 14 = Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain), Louvain-la-Neuve, 2004, p. 152-170.
- BUXANT PH., DOPERE F. & TOURNEUR F., 2004, *Houyet, Celles, Le château de Vêves*, in *Le patrimoine exceptionnel de Wallonie*, Namur, p. 546-549.
- BUXANT Ph., DOPERÉ F. et TOURNEUR F., 2005, *Houyet, Celles, Le château de Vêves*, in *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur, p. 349-351.
- CHALLE S, 2004, Tournai/Tournai : îlot des Douze Césars, étude de deux lots de céramiques médiévales, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 12, p. 52-53.
- CHARLES, L., LALEMAN, M.C. & MEILLANDER, V., 2004, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2003-2004, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 58, 251-290.

CLAES B., 2005, *Gent. Versterkingstoren in ter Hooie*, (Erfgoedmemo 14), Gent.

DE GROOTE K., 2005, *Het aardewerk in de regio Oudenaarde in de Volle en Late Middeleeuwen (10de-16de eeuw). Technische en typologische analyse, chronologie, evolutie en betekenissen*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift, VUB, Brussel, academiejaar 2004-2005.

DE GROOTE K., MOENS J. & ERVYNCK A., 2004, *Vlekken & Kruimels. Een archeologische en culinaire verkenning van een Vlaamse stad*. Aalst: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed & Stad Aalst.

DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A., RIJMENANTS E., VAN NEER W., VERNAEVE W. & ZEEBROEK I., 2004, *De Valcke, de Slotele en de Lelye*, burgerwoningen op de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen): onderzoek naar de bewoners, analyse van een vroeg-16de-eeuwse beerputvulling en de evolutie tot stadhuis, *Archeologie in Vlaanderen VIII*, 2001-2002, Brussel, 281-408.

DECLERCQ L. & DOPERÉ F., 2004, *Apport de la chronologie de la taille des pierres/Bijdrage van de steenhouwchronologie*, in *L'église Notre-Dame du Sablon/De Onze-Lieve-Vrouw ten Zavelkerk*, Bruxelles/Brussel, p. 86-99.

DOPERÉ F. et al., 2005, *Brabantse bouwmeesters, Het verhaal van de gotiek in de Groene Gordel*, Leuven.

DOPERÉ F. et al., 2005, *Brabantse bouwmeesters, Het verhaal van de gotiek, Vilvoorde en omgeving*, Leuven.

DOPERÉ F., 2005, *De kleuren van "De Keizer", De kleuren op de gevel van het verdwenen huis "De Keizer" op de Hennenmarkt te Tienen*, in *Museumopener*, 6(1), p. 1-3.

DOPERÉ F., 2005, *Het voormalige Sint-Janshospitaal, Deel I: de bakermat van de ziekenzorg te Tienen, De identificatie van de grote ziekenzaal en de gasthuiskapel*, in *Museumopener*, 6(4), p. 1-6.

DOPERÉ F., 2005, *Le château d'Ecaussinnes-Lalaing, Histoire architecturale du château médiéval du XIIIe au XVIIe siècle, Les techniques de taille sur le Petit-Granit et les signes des maîtres de carrière*, in *Actes du XIVe Colloque International de Glyptographie de Chambord*, p. 231-290.

DOPERÉ F., 2003, *Het gebruik van kalkzandsteen en ijzerzandsteen als technische basis voor het ontstaan en de ontwikkeling van de gotische architectuur in het hertogdom Brabant*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 86(3-4), p. 347-371.

ERVYNCK A. & VAN NEER W., 2005, *De overexploitatie van dierlijke grondstoffen uit de vrije natuur: archeologische indicatoren voor historische fenomenen. Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2004*, 1-18.

- ERVYNCK A., 2004b, *Orant, pignant, laborant*. The diet of the three orders in the feudal society of medieval north-western Europe. In: *Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity* (O'DAY, S.J., VAN NEER, W. & ERVYNCK, A., eds), 215-223. Oxford: Oxbow Books.
- ERVYNCK A., 2004c, The past is a distant planet: reasons to integrate environmental data into archaeological interpretations. *Interpreting the Past* 1, 97-118.
- ERVYNCK A., 2005a, Dieren- en plantenresten als archeologisch erfgoed. *Erfwoord* 38, 7-9.
- ERVYNCK A., 2005b, Detecting seasonal slaughtering of domestic mammals: inferences from the detailed recording of tooth eruption and wear. *Environmental Archaeology* 10, 153-169.
- ERVYNCK A., HOFKENS E. & BASTIAENS J., 2004, Natuur in cultuur: historische landbouwlandschappen en ontginningsstructuren. *M&L. Monumenten & Landschappen* 23 (4), 58-65.
- ERVYNCK A., VAN NEER W. & PIETERS M., 2004, How the North was won (and lost again). Historical and archaeological data on the exploitation of the North Atlantic by the Flemish fishery. In *Atlantic connections and adaptations. Economies, environments and subsistence in lands bordering the North Atlantic* (HOUSLEY R.A. & COLES G., eds), 230-239. Oxford: Oxbow.
- ERVYNCK A., VAN NEER W., HÜSTER-PLOGMANN H. & SCHIBLER J., 2003, Beyond affluence: the zooarchaeology of luxury. *World Archaeology* 34 (3), 428-441.
- GOFFIN Y., 2005, De gewelfde kelder van de priorij van Groenendaal: bouwhistorische achtergrond, *ZONIËN*, 1, p. 26-32.
- HOFFSUMMER P., TOURNEUR F., DOPERÉ F. et PIAVAUX M., 2005, *Eglises liégeoises en chantier au XIIIe et au XIVe siècle*, in VAN DEN BOSSCHE, B. (éd.), *La cathédrale gothique Saint-Lambert à Liège, Une église et son contexte (Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège)*, Liège, p. 97-110.
- HOLLEVOET Y. & DE GROOTE K., 2004, Céramiques domestiques du haut Moyen-Age en Flandre. In: *La céramique du haut Moyen Age (Ve-Xe siècles) dans la Nord-Ouest de l'Europe. Bilan et perspectives dix ans après le colloque d'Outreau*. Colloque international de Caen, 18-20 mars 2004, Résumés des communications, 36-38.
- LALEMAN M.C., 2004, De ontwikkeling van Blandinium, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 58, 3-22.
- LALEMAN M.C., 2004, Onderzoek in het Gentse Prinsenhof, *AVRA-Bulletin*, Antwerpen, 4, 21-34.
- LALEMAN M.C., 2005, De eerste middeleeuwse stad, *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 8-11.

LALEMAN M.C., 2005, Een stad van Stenen, *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 12-14.

LALEMAN M.C., 2005, Het centrum van een grote stad, *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 22-27.

LAPORTE D. & LIEVOIS D., 2005, *Gent. Sint-Niklaaskerk. Sint-Barbarakapel*, (Erfgoedmemo 18), Gent.

LENTACKER A., ERVYNCK A. & VAN NEER W., 2004c, De dierenresten. In: Een middeleeuws stadswoonhuis met half-ingegraven ruimte langs de markt te Geraardsbergen (BEECKMANS L., WELLEMAN G., MOENS J., LENTACKER A., ERVYNCK A., VAN NEER W., VAN PETEGHEM A. & BASTIAENS J., eds). *VOBOV-info* 60, 36-39.

MEGANCK M., BOURGEOIS J. & SEMEY J., 2005, *Gent. Luchtfotografie. Een belangrijke prospektiemethode*, (Erfgoedmemo 13), Gent.

MOENS J., 2004, Leer. In: BEECKMANS L., WELLEMAN G., et al. 2004: *Een middeleeuws stadswoonhuis met half-ingegraven ruimte langs de Markt te Geraardsbergen*, *Themanummer VOBOV-info*, 60, december 2004, 16-30.

O' DAY S.J., VAN NEER W. & ERVYNCK A. (eds), 2004a, *Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity*. Oxford: Oxbow Books.

O' DAY S.J., VAN NEER W. & ERVYNCK A., 2004b, Introduction. In: *Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity* (O' DAY, S.J., VAN NEER, W. & ERVYNCK, A., eds), xi-xv. Oxford: Oxbow Books.

PIETERS M., SCHIETTECATTE L., ZEEBROEK I., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., DEMERRE I., EECKHOUT J., ERVYNCK A., GEVAERT G., HOLLEVOET Y., KIGHTLY C., TYS D., VANDENBRUAENE M., VANHOUTTE S. & VAN NEER W., 2005, *Oostende: Stadsvernieuwing en archeologie. Een balans van 10 jaar archeologisch onderzoek van het Oostendse bodemarchief*. Oostende: VIOE & Stad Oostende.

SOSNOWSKA PH., 2005, «Ecaussinnes-Lalaing : les métamorphoses du château au XVIe siècle» dans J.-M. CAUCHIES ET J. GUISET, *Du métier des armes à la vie de cour, de la forteresse au château de séjour XIV-XVIe*, Turnhout, pp.79-92.

SOSNOWSKA PH., 2005, «Étude d'une annexe de la ferme abbatiale de La Cambre (XVIIIe)» dans A. GUILLAUME ET M. MEGANCK, *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles. Ixelles*, n°15, Bruxelles, pp.80-83.

SOSNOWSKA PH., 2005, «La bâti de la rue Marché-au-Charbon», dans *Cercle d'Histoire de Bruxelles et extensions*, n°90, Bruxelles, pp.12-13.

VAN DE WALLE A.L.J., 2005, De Gentse Portus aan de Reep, *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 15-21.

- VAN DEN BREMT A. & VERMEIREN G., 2004, Archeologisch vooronderzoek op het Sint-Pietersplein en aan de Tweekerkenstraat, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 58, 23-58.
- VAN NEER W. & ERVYNCK A., 2004, Remains of traded fish in archaeological sites: indicators of status, or bulk food? In: *Behaviour behind bones. The zooarchaeology of ritual, religion, status and identity* (O' DAY S.J., VAN NEER W. & ERVYNCK A., eds), 203-214. Oxford: Oxbow Books.
- VAN NEER W., ERVYNCK A., BOLLE L.J. & MILLNER R.S., 2004, Seasonality only works in certain parts of the year: the reconstruction of fishing seasons through otolith analysis. *International Journal of Osteoarchaeology* 14 (6), 457-474.
- VAN STRYDONCK M., BOUDIN M. & ERVYNCK A., 2004, Possibilities and limitations of the use of stable isotopes ($\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$) from human bone collagen and carbonate as an aid in migration studies. In: SCOTT, E.M., ALEKSEEV, A.YU. & ZAITSEVA, G. (eds), *Impact of the environment on human migration in Eurasia (Nato Science Series, IV: Earth and Environmental Sciences 42)*, 125-135. Dordrecht: Kluwer.
- VERHELST E.M.P., 2006, *De nederzetting Zandwijk, door een rivier gescheiden van Tiel. Bewoningssporen uit de 10e en 11e eeuw na Chr. in het plangebied Tiel-Binnenheuvel*, te verschijnen in *Zuidnederlands Archeologische Rapporten*, ACVU-HBS, Amsterdam.
- VERMEIREN G., 2005, *Gent. Abtshuis en paleis*, (Erfgoedmemo 16), Gent.
- VERSLYPE L. & BRULET R., eds, *Terres noires. Dark Earth. Actes de la table ronde internationale tenue à Louvain-la-Neuve les 09 et 10 novembre 2001*, (Collection Joseph Mertens 14 = Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain), Louvain-la-Neuve, 2004.
- VERSLYPE L., 2003, «Limites sans frontières». Réflexions sur la perception archéologique de l'espace en Neustrie septentrionale (Ve-VIIIe s.), in: *Territoires et frontières en Gaule du Nord et dans les espaces septentrionaux francs. Table-ronde, Valenciennes. Mai 2002. Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis. Centre de Recherches Histoire, Civilisations et Cultures des pays du monde occidental (CRHiCC), Revue du Nord*, 85-351, 551-572.
- VERSLYPE L., 2004, « De Clodion à Otton » : l'archéologie de la Neustrie septentrionale, dans *Bulletin de liaison de l'Association française d'archéologie mérovingienne*, in: L. VERSLYPE, éd., *Villes et campagnes en Neustrie (IVe-Xe-s.). Sociétés-Economies-Territoires-Christianisation. XXVe Journées internationales d'archéologie mérovingienne, Tournai, 17-20 juin 2004*, *Bulletin de liaison de l'Association française d'archéologie mérovingienne*, 27, p. 11-14.

VERSLYPE L., 2004, Cimetières, sanctuaires chrétiens et société en Belgique et dans les régions contiguës, in: 54e *Sachsensymposium de l'Internationale Sachsen*. *Arbeitsgemeinschaft zur Archäologie der Sachsen und ihrer Nachbarvölker in Nordwesteuropa - XXIVe Journées internationales d'archéologie mérovingienne - Centre de recherches archéologiques et historiques médiévales de l'Université de Caen (CRAHM), Saint-Germain-en-Laye, 6-10 septembre 2003, Bulletin de liaison de l'Association française d'archéologie mérovingienne*, 27, p. 83-86.

VERSLYPE L., 2005, *Les tertres funéraires et les sépultures délimitées entre Somme et Rhin. Signal social ou culturel, politique ou religieux, individuel ou communautaire?*, in: *Bulletin de l'Association française d'archéologie mérovingienne*, 29, p. 51-55.

VERSLYPE L., LEROY I., WOODS W. I. & YOUNG B. K., 2004, Walhain/Walhain-Saint-Paul : la basse-cour du château, in: *Chroniques de l'archéologie wallonne*, 12, p. 20-21.

VERSLYPE L., LEROY I., YOUNG B.K., WOODS W.I. & DEFGNEE A., 2005, Walhain/Walhain-Saint-Paul. Le château. Archéologie d'un patrimoine paysager et monumental, in: MAQUET J., dir., *Le patrimoine médiéval de Wallonie*, Namur, p. 379-381.

Stadsarcheologie

Archéologie urbaine

Stadtarchäologie

- AMEELS VERA, Onderzoek naar het middeleeuwse kasteel van Pamele / p.1
Oudenaarde (O.-VI.)
- ANTHEUNIS GEORGES, BRU MARIE-ANNE, LALEMAN MARIE CHRISTINE, STOOPS p.2
GUNTER & VERMEIREN GEERT, Archeologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)
- AZZAOU ABDELLAH & LEOTARD JEAN-MARC, Eglise Saint-Barthélemy à Liège. p.4
Résultats de l'examen archéologique du sous-sol (Lg.)
- BAUWENS CATHERINE, Abbaye de Stavelot : Aile des « communs » et « l'Arvô ». p.6
Etude archéologique préalable à la restauration (Lg.)
- BEECKMAN DIMITRI & GOUDIE-FALCKENBACH EDITH, Noodonderzoek Grote p.7
Markt 19, Dendermonde: een laatmiddeleeuwse beerput en de muren van een
"steen" (O.-VI.)
- BELLENS TIM & VEECKMAN JOHAN, Project Jordaenskaai/Burchtgracht: een stand p.10
van zaken (Antw.)
- BIS-WORCH CHRISTIANE, Les Grevenmacher - *Baxeras Garten* Teil 2 (GDL.) p.11
- BIS CHRISTIANE, Les fouilles de l'église St-Laurent à Diekirch (GDL.) p.15
- BOLLE CAROLINE, CHARLIER JEAN-LUC, COURA GENEVIEVE & LEOTARD JEAN- p.15
MARC
HENRARD DENIS, VAN DER SLOOT PIERRE & VERSTRAELEN NANCY
AMORMINO VANESSA, Place Émile Dupont à Liège (Lg.)
- BOLLE CAROLINE & LEOTARD JEAN-MARC, Un modèle d'architecture civile p.20
liégeoise ?- Synthèse de l'étude d'un édifice gothique tardif sis 12, rue d'Amay à
Liège (Lg.)
- BRULET RAYMOND, BRUTSAERT ANNE & DECKERS MARIANNE, Fouilles p.23
programmées à la Cathédrale Notre-Dame de Tournai (Ht.)
- CHANTINNE FREDERIC, Chimay: Une deuxième campagne de fouilles au château, p.25
de nouvelles données quant aux origines de Chimay (Ht.)
- CLAES BRITT, Archeologisch onderzoek van het voormalige Arme Klaren klooster p.28
te Brussel (Br.)
- COURA GENEVIEVE & DENOËL STEPHANIE, Le parcellaire du « Carré » à Liège : p.35
premiers pas du mariage entre Archives et Archéologie (Lg.)
- COURA GENEVIEVE & DENOËL STEPHANIE, La clé des archives des Échevins de la p.35

Souveraine Justice de Liège : élaboration et utilisation d'un outil informatique (Lg.)

DE CLERCQ WIM, CALUWÉ DANIELLE, COOREMANS BRIGITTE, DE BUYSER FRANS, DE GROOTE KOEN, DEFORCE KOEN, ERVYNCK ANTON, LENTACKER AN, MORTIER STEVEN, PYPE PEDRO, VANDENBERGHE STEPHANE, VAN NEER WIM & WOUTERS HILDE, Leven in tijden van oorlog. De materiële cultuur van de laat-16de-eeuwse militaire bezetting van Middelburg (O.-Vl.) p.37

DEGRAEVE ANN, Tussen Oud Korenhuis en stadsomwalling - Voorlopige resultaten van het archeologisch onderzoek in het huizenblok Trapstraat/Dinantstraat/Dinantplein (Br.) p.38

DEGRAEVE ANN, EECKHOUT JEROME, GUILLAUME ALAIN, MEGANCK MARC & SOSNOWSKA PHILIPPE, L'ancienne abbaye cistercienne de La Cambre : aperçu des recherches récentes (Bxl.) p.42

DE GROOTE KOEN, Het aardewerk in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw). Technische en typologische analyse, chronologie, evolutie en betekenissen (O.-Vl.) p.46

DE GROOTE KOEN, DE MAEYER WOUTER, MOENS JAN & DE BLOCK ANN, Het archeologisch onderzoek op de Hopmarkt te Aalst (O.-Vl.) p.47

DE GRYSE JANIEK, Proefsleuvenonderzoek in het centrum van Tielt (W.-Vl.) p.52

DE GRYSE JANIEK & HILLEWAERT BIEKE, Archeologisch onderzoek Nieuwstraat (Brugge)(W.-Vl.) p.54

DE MAEYER WOUTER, DE GROOTE KOEN & MOENS JAN, Werfcontrole in de Kattestraat 17 te Aalst (O.-Vl.) p.55

DE MULDER GUY & DESCHIETER JOHAN, Archeologisch onderzoek in de Zottegemse stadskern (2004) (O.-Vl.) p.56

DERAMAIX ISABELLE & DUPONT ADRIEN, Le Refuge de l'Abbaye de Ghislenghien à Ath, approches archéologiques et historiques du bâti (Ht.) p.58

DESPRIET PHILIPPE, De Artillerietoren in Kortrijk (W.-Vl.) p.59

HENDRIKS JOHAN, De stadsmuur aan de Mark - Breda (NL.) p.59

HUYGHE JAN, Archeologisch onderzoek in het Karmelietenklooster te Ieper (W.-Vl.) p.61

LALEMAN MARIE CHRISTINE & STOOPS GUNTER, Archeologisch onderzoek in de Bijlokesite te Gent (O.-Vl.) p.63

LAMBOTTE BERNARD, La campagne de fouille sur le site de l'église abbatiale de Stavelot (Lg.) p.65

- MASQUILIER AMAURY, Archéologie des enceintes urbaines et leurs abords en Lorraine et en Alsace (XIe-XVe siècle) (Fr.) p.66
- Meganck Marc, Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles : un détour par les archives du Cadastre du Brabant (Bxl.) p.66
- MINSAER KAREN & BOGAERTS BAS, Resultaten van de archeologische begeleiding heraanleg leien in 2005. Aanvullend onderzoek naar de Antwerpse versterkingsgordel ter hoogte van de Nationale Bank (Antw.) p.69
- MITTENDORFF EMILE, De ontwikkeling van de ruimtelijke topografie en de burgerlijke woonhuizenbouw in de handelsnederzetting Deventer (Nederland) van de 9de tot de 13de eeuw. (Nl.) p.74
- MODRIE SYLVIANNE, L'hôtel ducal de Philippe Le Bon à Saint-Josse-ten-Noode (Bxl.) p.75
- MODRIE SYLVIANNE, La première enceinte et Victor Horta à la Cinémathèque Royale de Belgique (Bxl.) p.76
- MORA-DIEU GUILLAUME, Genèse et développements de la seconde enceinte urbaine de Liège (Lg.) p.77
- MORA-DIEU GUILLAUME, Fouilles archéologiques sur le site du « Rivage Saint-Jean », place X. Neujean à Liège (Lg.) p.84
- PETERS CATHERINE, Huy. La tour Saint-Jean et les remparts : bref sauvetage à l'occasion d'une découverte fortuite (Lg.) p.86
- PETERS CATHERINE & DE BERNARDY DE SIGOYER SOPHIE, Huy, Aux Ruelles. Les structures d'habitat (XIIe-XIIIe) et l'atelier de potier (milieu du XIVe) (Lg.) p.87
- PLUMIER JEAN, BERCKMANS OLIVIER, PLUMIER-TORFS SOPHIE & DOPERE FRANS, Gembloux, les origines médiévales du beffroi communal (patrimoine mondial Unesco) (Nr.) p.91
- PYPE PEDRO & DE CLERCK WIM, Archeologisch onderzoek op het Bladelinplein in Middelburg-in-Vlaanderen (gem. Maldegem) (O.-Vl.) p.93
- SOSNOWSKA PHILIPPE, L'habitat urbain à Bruxelles à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle : le cas d'une habitation sise rue de la Violette (Bxl.) p.96
- Sosnowska Philippe, Étude d'un plafond effondré dans l'ancien couvent des Riches-Clares à Bruxelles (Bxl.) p.96
- SOSNOWSKA PHILIPPE, Investigations archéologiques dans l'hôtel de Mérode-Westerloo à Bruxelles (Bxl.) p.97
- Sosnowska Philippe, Étude d'une brasserie XVIIIe rue Marché au Charbon à p.97

Bruxelles (Bxl.)

- VAN BELLINGEN Stephan, Een kleine sondering onder de toren van de Sint-Martinusbasiliek te Halle (Vl.-Br.) p.98
- VAN DEN BREMT AN, Archeologisch onderzoek van het Oosters Huis te Antwerpen (Antw.) p.99
- VANDEVELDE JESSICA, Onderzoek naar de voormalige Sint-Pietersabdij in Oudenburg (W.-Vl.) p.102
- VANDEVELDE JESSICA, Uitbreiding ambachtelijke zone Oudenburg (W.-Vl.) p.103
- VANDEVELDE JESSICA, DE GRYSE JANIEK & HILLEWAERT BIEKE, Archeologisch onderzoek langs de Verversdijk – fase 3 (W.-Vl.) p.103
- VAN DE VENNE ALEIKE, Ovens in de stadskern. Op het spoor van bakkers, brouwers, ververs en kaarsenmakers (Nl.) p.106
- VANHOUTTE SOFIE, DEWILDE MARC, DE DECKER SAM & WYFFELS FRANKY, 10de- eeuwse sporen langs de Kennedylaan in Kortrijk (W.-Vl.) p.110
- VEECKMAN JOHAN & FATH BRITTA, Noodonderzoek op het Antwerpse Muntplein (Antw.) p.111
- VERBEEK MARIE & VANMECHELEN RAPHAËL, Petite opération préventive à Namur, venelle de la Grande forge : structures de fond de parcelles d'une maison de la rue de Fer (Nr.) p.112
- VERHELST ERIK & VAN KERCKHOVE JULIE, Zandwijk, een nederzetting uit de 10e en 11e eeuw onder de rook van de handelsplaats Tiel (Nl.) p.114
- VERMEULEN BART, Het archeologisch onderzoek aan de Smedenstraat 475 te Deventer (Nl.) p.116
- VERVOORT ROBBY, Opgravingen in Dendemonde (Kerkstraat-Sas): site toekomstige stadsbibliotheek (O.-Vl.) p.121

- ACKE BERT, Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de Sint-Ghislenuskerk te Waarschoot (O.-Vl.) p.123
- ANSIEAU CECILE, DENIS MARCELINE & DUMONT GAËLLE, La nécropole mérovingienne de Pont-à-Celles/Viesville : premiers résultats (Ht.) p.129
- ANNAERT RICA, Nieuw onderzoek op de middeleeuwse nederzetting te Edegem-Buizegem (Antw.) p.130
- BIS-WORCH CHRISTIANE, Zur Notausgrabung in der Kirche in Fentingen (GDL.) p.134
- BUTLER HELEN, DE MEULEMEESTER JOHNNY, EIROA JORGE, POISSON JEAN-MICHEL, SHQOUR REEM & VAN DEN BREMT AN, Arlon/Autelbas : l'abbaye cistercienne de moniales à Clairefontaine (Lux.) p.137
- CHALLE SOPHIE, Céramique médiévale et moderne issue du site rural d'Espelchin (Ht.) p.139
- DE GRUYSE JANIEK & HILLEWAERT BIEKE, Archeologisch Onderzoek Alteby (Assebroek)(W.-Vl.) p.140
- DEWILDE MARC & WYFFELS FRANKY, De verdwenen Sint-Niklaaskerk van Oostduinkerke (W.-Vl.) p.141
- DUFOUR JEAN-YVES, Roissy-en-France (Val-d'Oise) : Le château. Origine et développement de la résidence seigneuriale d'un village du Pays de France (Fr.) p.142
- GOFFIN YVES & DOPERÉ FRANS, De priorij van Groenendaal in het Zoniënwoud te Hoeilaart. Ontdekking van een gewelfde zaal uit de Bourgondische periode op de plaats van de voormalige oostvleugel van het kloostervierkant (Vl.-Br.) p.143
- HELLER FREDERIC, Corroy-le-Grand (Chaumont-Gistoux). Un établissement autour de l'an mille (Bt.-Wal.) p.147
- HELLER FREDERIC & DE WAELE ERIC, Nivelles : vestiges d'une ferme au lieu-dit La Palette (Bt.-Wal.) p.147
- HELLER FREDERIC, DE WAELE ERIC & VAN HOVE MARIE-LAURE, Nivelles : la ferme du Fief de Rognon (Bt.-Wal.) p.148
- HELLER FREDERIC & DE WAELE ERIC, Villers-la-Ville : la porte de la ferme de l'ancienne abbaye (Bt.-Wal.) p.148
- HELLER FREDERIC & DE WAELE ERIC, Waterloo : vestiges de fours à briques (Bt.-Wal.) p.149

- HOORNE JOHAN, Voorlopige resultaten van het archeologisch noodonderzoek aan de Vaartstraat te Wielsbeke (W.-Vl.) p.150
- HOORNE JOHAN & STURTEWAGEN KATRIEN, Speuren naar de Middeleeuwen op het Villershof (Erps-Kwerps, gem. Kortenberg) (Vl.-Br.) p.152
- LEHOUCK ALEXANDER, VANDEN BORRE JEROEN & VANSLEMBROUCK NELE, Een 'verdrongen' middeleeuwse herenhoeve te Schoondijke. Interimverslag van het archeologisch onderzoek (prov. Zeeland, gemeente Sluis) (Nl.) p.159
- LOICQ SABINE, Une occupation médiévale à Nivelles-sur-Meuse. Résultats de la campagne de fouilles 2003/2004 (Lg.) p.165
- MESTDAGH HANS, LACHAERT PIETER-JAN, CORDEMANS KARL, MEGANCK MARC, VERHOEYE JAN & DE BRABANDER STEFAN, Ondertussen aan de balie "verloren voorwerpen": de Motte van Schelderode (O.-Vl.) p.168
- MIGNOT PHILIPPE, Le cimetière de l'ancienne église de Froidlieu (Wellin) (Lux.) p.171
- NEURAY BRIGITTE, (Lierneux) Ferme Bricheux (Lg.) p.171
- TILMANT PIERRE-HUGUES, Observations sur les techniques de construction en usage à la forteresse de Poilvache (Yvoir) (Nr.) p.172
- VAN BELLINGEN STEPHAN, Onderzoek naar de verdwenen Sint-Gorikskerk te Kobbegem (gem. Asse) (Vl.-Br.) p.178
- VANDENBORRE HUGO, VAN LANDEGHEM NANCY & DECEUNINCK MARJOLEIN, Onderzoek van de afwerkingslagen in de Ottoonse Sint Laurentiuskerk te Ename (O.-Vl.) p.179
- VANHEE DAVID & HOORNE JOHAN, Middeleeuwse offsitestructuren in een hedendaags rioleringsnet Knesselare – Kluize (O.-Vl.) p.182
- VANHEE DAVID & HOORNE JOHAN, Een volmiddeleeuwse hoeve met explosieve verrassing Merendree – Molenkouterslag (Nevele) (O.-Vl.) p.184
- VANHEE DAVID & HOORNE JOHAN, Vergeten (graf)relicten nabij de kerk van Lovendegem (O.-Vl.) p.186
- VAN HOVE MARIE-LAURE & DE WAELE ERIC, Villers-la-Ville : fouilles et études du bâti des trois dernières travées sud de l'ancien moulin abbatial (Bt. Wal.) p.188
- VAN HOVE RUDIE, VAN ROEYEN JEAN-PIERRE & VAN VAERENBERGH JEROEN, Steendorp-Blauwhof (O.-Vl.) p.189
- VANMECHELEN RAPHAËL, VERBEEK MARIE & MALEVEZ AGNES, Sauvetage archéologique d'une chapelle médiévale et de son cimetière au hameau de «*Lé Fontaine*», à Natoye (Hamois) (Nr.) p.190

- VAN ROEYEN JEAN-PIERRE & VAN VAERENBERGH JEROEN, Bazel-Wissekerke (O.-VI.) p.193
- VAN ROEYEN JEAN-PIERRE & VAN VAERENBERGH JEROEN, Waasmunster-Onze-Lieve-Vrouwkerk (O.-VI.) p.193
- VAN VAERENBERGH JEROEN, Melsele-Kerkomgeving (O.-VI.) p.194
- VAN VAERENBERGH JEROEN, Waasmunster-Kerkomgeving (O.-VI.) p.194
- VERBRUGGHE GEERT, Les aménagements successifs du pont en bois d'un site fossoyé moderne en Champagne humide : Sainte-Marie-du-Lac/Nuisement (Marne), village Les Grandes Côtes (Fr.) p.194
- VERSLYPE LAURENT, DEFGNEE ANN, WOODS WILIAM W., LEROY INES & YOUNG BAILY, Walhain-saint-Paul. Campagnes 2003-2004-2005 (Br. Wal.) p.197
- YPERMAN WOUTER, Vijf eeuwen Hooghuis. Opgraving "Hooghuis" te Sint-Katelijne Waver (Antw.) p.201

Bibliografie/Bibliographie/Bibliografie
--

p.203

Archaeologia Mediaevalis 29

Archeologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in België en aangrenzende gebieden

Archéologie du Moyen Âge et des Temps Modernes en Belgique et régions limitrophes
Mittelalterliche und Neuzeitliche Archäologie in Belgien und Nachbargebieten

Gent/Gand

Programma / Programme / Programm

Vrijdag / Vendredi/ Freitag 17/03/2006

**Kunsthof Sint-Pietersabdij / Centre Culturel Saint-Pierre
Onze-Lieve-Vrouw-Sint-Pieterskerk / Notre-Dame-Saint-Pierre
Ingang / Entrée / Eingang Sint-Pietersplein 14**

08.30 Onthaal en koffie / Accueil et café / Empfang und Kaffee

09.15 Opening / Ouverture / Eröffnung

09.30 KOEN DE GROOTE, WOUTER DE MAEYER & JAN MOENS: Het archeologisch onderzoek op de Hopmarkt te Aalst (O.-VI.)

09.45 AN VANDENBREMT: Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats te Antwerpen(Antw.)

10.00 TIM BELLENS: Project Jordaenskaai/Burchtgracht te Antwerpen: een stand van zaken (Antw.)

10.15 HUGO VANDENBORRE, NANCY VAN LANDEGHEM & MARJOLEIN DECEUNINCK: Onderzoek van de afwerkingslagen in de Ottoonse Sint Laurentiuskerk te Ename (O.-VI.)

10.30 GUILLAUME MORA-DIEU: Genèse et développements de la seconde enceinte urbaine de Liège (Lg.)

10.45 Koffie / Café / Kaffee

11.15 ISABELLE DERAMAIX & ADRIEN DUPONT: Le refuge de l'Abbaye de Ghislenghien à Ath, approches archéologiques et historiques du bâti (Ht.)

11.30 JEAN PLUMIER, OLIVIER BERCKMANS, SOPHIE PLUMIER-TORFS & FRANS DOPERE: Gembloux, les origines médiévales du beffroi communal (Nr.)

11.45 JANIEK DE GRYSE & BIEKE HILLEWAERT: Archeologisch onderzoek in Brugge (2005) (W.-VI.)

12.00 JESSICA VANDEVELDE, JANIEK DE GRYSE & BIEKE HILLEWAERT: De Verversdijk te Brugge: resultaten van 8 jaar archeologisch onderzoek (W.-VI.)

12.15 Lunch

Bezoek opgravingen Sint-Pieters / Visite aux fouilles de Saint-Pierre

- 14.00 MARIE CHRISTINE LALEMAN & GUNTER STOOPS: Archeologisch onderzoek in de Bijlokesite te Gent (O.-VI.)
- 14.15 BRITT CLAES: Archeologisch onderzoek van het voormalige Arme Klaren klooster te Brussel (Br.)
- 14.30 CHRISTIANE BIS-WORCH: Les fouilles effectués au jardin de Baxeras à Grevenmacher (GDL.)
- 14.45 BERT ACKE: Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de Sint-Ghislenuskerk te Waarschoot (O.-VI.)
- 15.00 JEAN-YVES DUFOUR: Le château de Roissy. Origine et développement de la résidence seigneuriale d'un village du pays de France (Fr.)
- 15.15 **Koffie / Café / Kaffee**
- 15.45 GEERT VERBRUGGHE: Les aménagements successifs du pont en bois d'un site fossoyé moderne en Champagne humide: Sainte-Marie-du-Lac/Nuisement (Marne), village Les Grandes Côtes (Fr.)
- 16.00 DIMITRI BEECKMAN & EDITH-FALCKENBACH: Noodonderzoek Grote Markt 19, Dendermonde: een laatmiddeleeuwse beerput en muren van een 'steen' (O.-VI.)
- 16.15 JULIE VAN KERCKHOVE: Tiel-Binnenhoek: het aardewerk van de Ottoonse nederzetting 'Sandewihc' (Zandwijk) nader bekeken (NL.)
- 16.30 ANN DEGRAEVE: Tussen Oud Korenhuis en stadsomwalling - Voorlopige resultaten van het archeologisch onderzoek in het huizenblok Trapstraat/Dinantstraat/Dinantplein in Brussel (Br.)
- 16.45 JOHAN HOORNE & KATRIEN STURTEWAGEN: Het Villershof te Erps-Kwerps: een balans voor de middeleeuwen (VI.-Br.)
- 17.00 SABINE LOICQ: La campagne de fouille menée à Nivelles-Sur-Meuse en 2004. Occupation médiévale (Lg.)
- 17.15 RUDI VAN HOVE, JEAN PIERRE VAN ROEYEN & J. VAN VAERENBERGH: Het Blauwhof te Steendorp (O.-VL.)
- 17.30 MARC MEGANCK: Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles : un détour par les archives du Cadastre du Brabant (Bxl.)
- 17.45 ANN DEGRAEVE, JÉRÔME EECKHOUT, ALAIN GUILLAUME, MARC MEGANCK ET PHILIPPE SOSNOWSKA: L'ancienne abbaye cistercienne de *La Cambre*: aperçu des recherches récentes (Bxl.)
- 18.00 **Drink/Verre de l'amitié**

Zaterdag/ Samedi/ Samstag 18/03/2006
De Zwarte Doos
Dulle-Grietlaan 12
9050 Gentbrugge

08.30 Onthaal en koffie / Accueil et café / Empfang und Kaffee

09.00 KOEN DE GROOTE: Het aardewerk in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw) (O.-VI.)

09.15 BART VERMEULEN: Razende ramen, Onrustige Vrouwen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het Sint-Elisabethgasthuis te Deventer (NI.)

09.30 ABDELLAH AZZAOUÏ & JEAN-MARC LEOTARD: Eglise Saint-Barthélemy à Liège. Résultats de l'examen archéologique du sous-sol (Lg.)

09.45 ALEIKE VAN DE VENNE: Ovens in de stadskern. Op het spoor van bakkers, brouwers, ververs en kaarsmakers (NI.)

10.00 HANS MESTDAGH, PIETER-JAN LACHAERT, KARL CORDEMANS, MARC MEGANCK, JAN VERHOEYE & STEFAN DE BRABANDER: Ondertussen aan de balie "verloren voorwerpen": de Motte van Schelderode (O.-VI.)

10.15 BRIGITTE NEURAY: La Ferme Bricheux à Lierneux. Evolution d'un complexe agricole (Lg.)

10.30 BERNARD LAMBOTTE: Eglise abbatiale de Stavelot. Fouilles récentes des nefs et premières études (Lg.)

10.45 Koffie/ Café/ Kaffee

11.15 GENEVIÈVE COURA & STÉPHANIE DENOËL: La clé des archives des Échevins de la Souveraine Justice de Liège: élaboration et utilisation d'un outil informatique (Lg.)

11.30 CAROLINE BOLLE & JEAN-MARC LEOTARD: Un modèle d'architecture civile liégeoise? Synthèse de l'étude d'un édifice gothique tardif sis 12, rue d'Amay à Liège (Lg.)

11.45 GENEVIÈVE COURA & STÉPHANIE DENOËL: Le parcellaire du « Carré » à Liège: premiers pas du mariage entre Archives et Archéologie (Lg.)

12.00 Lunch

Bezoek aan / visite à De Zwarte Doos

14.00 CATHERINE BAUWENS: Abbaye de Stavelot – Aile des « communs » et « l'arvô ». Etude archéologique préalable à la restauration (Lg.)

14.15 SOPHIE CHALLE: Céramique médiévale et moderne issue du site rural d'Esplechin (Ht.)

14.30 EMILE MITTENDORFF: De ontwikkeling van de ruimtelijke topografie en de burgerlijke woonhuizenbouw van de handelsnederzetting Deventer van de 9de tot de 13de eeuw (NL.)

14.45 CAROLINE BOLLE, JEAN-LUC CHARLIER, GENEVIEVE COURA & JEAN-MARC LEOTARD: Les vestiges des bâtiments claustraux de l'ancienne abbaye Saint-Jacques à Liège – Bilan des connaissances au terme du sauvetage abouti (Lg.)

15.00 Koffie/ Café/ Kaffee

15.15 VERA AMEELS: Onderzoek naar het middeleeuwse kasteel van Oudenaarde / Pamele (O.-Vl.)

15.30 PHILIPPE DESPRIET: De Artillerietoren in Kortrijk. Opgraving en restauratie (W.-Vl.)

15.45 FREDERIC CHANTINNE: Nouvelles découvertes et perspectives au château de Chimay: une fondation canoniale? (Ht.)

16.00 ANTON ERVYNCK: Leven in tijden van oorlog. De materiële cultuur van de laat-16de-eeuwse militaire bezetting van Middelburg (O.-Vl.)

16.15 ALEXANDER LEHOUCK, JEROEN VANDEN BORRE & N. VANSLEMBROUCK: Een 'verdrongen' middeleeuwse herenhoeve te Schoondijke (NL.)

16.30 FREDERIC HELLER: Corroy-le-Grand (Chaumont-Gistoux). Un établissement autour de l'an mille (Bt.-Wal.)

16.45 CATHERINE PETERS: Huy. Aux Ruelles. Structures d'habitat (12e – 13e s) et atelier de potier (m 14e s) en bord de Meuse (Lg.)

17.00 Slot / Clôture

Archaeologia Mediaevalis

p.a. Geert Vermeiren

Franklin Rooseveltlaan 224

9000 Gent

0473/93.48.34

stadsarcheologie@gent.be

